

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

OSMANLI KUDÜS'ÜNDE DEVLET VE TOPLUM
(1798-1841)

Hazırlayan
Abdullah ÇAKMAK

Danışman
Prof. Dr. Mustafa GÜLER

AFYONKARAHİSAR 2019

Bu tez çalışması BAPK tarafından desteklenmiştir. Proje No: 17.SOS. BİL.15

YEMİN METNİ

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne doktora tezi olarak takdim ettiğim "*Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)*" başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel ahlâk ve değerlere uygun olarak yazıldığını, ilgili çalışmada yararlandığım eserlerin herbirinin kaynakçada gösterildiğini ve çalışmanın bu eslere atıf yapılarak oluşturulduğunu taahhüt eder ve bunu onurumla doğrularım.

20/06/2019

Abdullah ÇAKMAK

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

ÖZET

OSMANLI KUDÜS'ÜNDE DEVLET VE TOPLUM (1798-1841)

Abdullah ÇAKMAK

**AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Haziran 2019

Danışman: Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerce kutsal kabul edilen Kudüs şehri, M.Ö. 4000'li yıllara kadar uzanan kadim bir tarihe sahiptir. Bu dinlere mensup devletlerin Kudüs'teki farklı dönemlere ait hâkimiyetleri şehirde üç dine ait kutsal mekânların oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1517'de Osmanlı hâkimiyetine giren Kudüs'te devlet tarafından gerçekleştirilen çeşitli imar faaliyetleri şehrin yaşam kalitesini yükseltmiştir. 1917'ye kadar süren bu hâkimiyet süreci içerisinde Kudüs için kırılma noktalarından biri Fransızların 1798 Mısır işgaliyle başlayan ve 1841'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanının sonlandırılmasına dek devam eden süreçtir. Vehhabi ve Yunan isyanları gibi devletin farklı bölgelerindeki sıkıntıların bu zaman diliminde ortaya çıkması farklı milletleri bir arada barındırmasından dolayı Kudüs'ün bu olaylardan dolayı yoldan etkilenmesine sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin 1798-1841 yılları arasında Kudüs'te uyguladığı siyaseti konu edinen bu çalışmada; yaşanan siyasi olaylar ve idari değişiklikler, devletin Müslümanlara yaklaşımında öne çıkan faaliyetler, devletin gayrimüslimlere tanıdığı haklar ve halkın devletle olan irtibat yolları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Filistin, Kudüs, Müslim, Gayrimüslim.

ABSTRACT

THE STATE AND SOCIETY IN THE OTTOMAN JERUSALEM (1798-1841)

Abdullah ÇAKMAK

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

June 2019

Advisor: Prof. Dr. Mustafa GÜLER

The city of Jerusalem, considered to be sacred by Muslims, Christians, and Jews, has an ancient history dating back to 4000 BC. The domination of the states of these religions in Jerusalem in the different periods prepared the ground the establishment of sacred places belonging to three religions in the city.

Jerusalem entered the Ottoman rule in 1517 and the quality of life of the city increased with the construction activities carried out by the state. One of the breaking points for Jerusalem in this period of domination until 1917 was the process which started with the French occupation of 1798 Egypt and continued until the termination of the rebellion of Kavalalı Mehmed Ali Pasha in 1841. Jerusalem has been indirectly affected by the experiencing problems, such as Wahhabi invasion and Greek rebellion, in different parts of the state during this time period, due to the hosting the different nations together.

In this study, the policies exerted in Jerusalem by Ottoman Empire between 1798-1841, political events and administrative changes that experienced, the activities of the state in its approach to Muslims, rights granted to the non-Muslims by the state, and people's contact with the state were examined.

Keywords: Ottoman Empire, Palestine, Jerusalem, Muslim, Non-Muslim.

TEŞEKKÜR

Öncelikle yoğun idari görevlerinin arasında ne zaman kapısını çalsam ilgisini hiçbir zaman eksik etmeyen ve ilmî birikiminden her daim istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Güler'e teşekkür ederim.

Doktora öğrenimim boyunca kendilerinden istifade ettiğim başta tez izleme komitemde de yer alan Prof. Dr. Ahmet Yaramış olmak üzere Afyon Kocatepe Üniversitesi Tarih bölümündeki hocalarıma, tezin yazım aşamasında görüşlerine sıklıkla başvurduğum kıymetli meslektaşlarım Bartın Üniversitesi'nden Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş'e ve Kastamonu Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi Alaattin Dolu'ya ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Belge ve literatür çalışmalarını yürüttüğüm İstanbul'da Osmanlı Arşivi ve İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ile Kudüs'te İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye Arşivi personellerine, tezimin son halini başta sona okuyarak tashih eden Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi Kenan Özçelik'e, görev yaptığım Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde fakülte işlerinin yürütülmesini sağlayarak tezime vakit ayırmama imkân tanıyan bütün dostlarıma müteşekkirim.

Son olarak bu tezin oluşmasında en büyük fedakârlığı gösteren eşime ve çocuklarıma minnetarım.

Abdullah ÇAKMAK

Afyonkarahisar 2019

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar DİZİNİ	xii
GRAFİKLER DİZİNİ.....	xiii
PLANLAR DİZİNİ	xiv
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xv

GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE AMACI	1
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	4
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	5
ARŞİV KAYNAKLARI.....	5
Şer'iyeye (Kadı) Sicilleri	6
Mühimme Defterleri	8
Ahkâm Defterleri	9
Surre Defterleri	10
Diğer Arşiv Tasnifleri	10
KRONİKLER VE SEYAHATNAMELER	11
MÜSTAKİL ARAŞTIRMALAR	14

BİRİNCİ BÖLÜM TARİHSEL ARKA PLAN

1.TARİHSEL ARKA PLAN	18
----------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM DÖNEMİN SİYASİ PANAROMASINDA KUDÜS

1. FİLİSTİN'DE İKTİDAR MÜCADELELERİ.....	31
1.1. CEZZAR AHMED PAŞA-NAPOLYON BONAPART MÜCADELESİ 32	
1.1.1. Napolyon Bonapart'ın Kahire'yi İşgali ve Şam'a İlerleyişi.....	32
1.1.2. Cezzar Ahmed Paşa'nın Akka Savunması	35
1.1.3. İşgal Esnasında Kudüs'te Devlet-Toplum İlişkisi	40
1.2. İKTİDAR MÜCADELELERİNDE KUDÜS'ÜN ROLÜ	43
1.2.1. Kudüs'ün İdari Sisteminde Değişiklik: Malikâne.....	43
1.2.2. Ebulmerak Muhammed Paşa'nın Bölgedeki Yükselişi	44
1.2.2.1. Ordu-yı Hümayun'a Sağladığı Lojistik Destek	44
1.2.2.2. Yeni Görevlerle Gelen Sorunlar: Ebulmerak Muhammed Paşa- Cezzar Ahmed Paşa Mücadelesi	47

1.2.2.3. Sonun Başlangıcı: Ebulmerak Muhammed Paşa'nın Vehhabilerle Mücadelesi	53
2. İŞGAL, İSYAN VE MÜCADELE	57
2.1. YENİÇERİ İSYANINA DOĞRU	57
2.1.1. Vehhabilerin Hicaz'ı İşgali.....	58
2.1.2. Kudüs Yeniçerilerinin İsyanı.....	61
2.2. ŞAM VE SAYDA VALİLERİNİN KUDÜS MÜCADELESİ	64
2.3. REAYANIN AĞIR VERGİ PROPAGANDASI: 1825 İSYANI.....	70
3. MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİNDE KUDÜS (1831-1841).....	76
3.1. PAŞA'NIN MİSİR'DAKİ FAALİYETLERİ.....	77
3.2. MEHMED ALİ PAŞA VE KUDÜS	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DEVLETİN KUDÜS MÜSLÜMANLARINA YAKLAŞIMI

1. KUDÜS MÜSLÜMANLARI.....	87
1.1. DİNİ KİMLİK VE UNVANLAR.....	87
1.2. SEÇKİN AİLELER	89
2. SOSYAL HAYATTA DEVLET VE TOPLUM	93
2.1. DEVLET, VAKIF VE SEÇKİN AİLELER	95
2.1.1. Kadim Vakıflar: Var Olanı Muhafaza Etmek	96
2.1.2. Yeni Kurulan Vakıflar (1798-1841)	107
2.1.3. Ekonomik ve Sosyal Mücadele Alanı Olarak Vakıflar	112
2.1.3.1. Maddi Kazançlar ve Toplumsal Sermayeler	112
2.1.3.2. Vakıf Görevleri	115
2.1.3.3. İşletme Usülleri	120
2.2. SURRE: DEVLETİN İHSANI, REAYANIN NİSYANI.....	125
2.2.1. Surrenin Kudüs Yolculuğu	129
2.2.2. Kudüs Surrelerinin Gelirleri.....	133
2.2.3. Surre Cemaatleri.....	137
2.2.4. Surre Hissedarları.....	140
3. MÜSLÜMANLARLA İLGİLİ DİVAN-I HÜMAYUNA YANSIYAN SORUNLAR	154
3.1. VAKIF	156
3.2. İDARİ DENETİM	161
3.3. MİRAS VE BORÇ DAVALARI.....	163

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM DEVLETİN GAYRİMÜSLİMLERE KARŞI TUTUMU

1. KUDÜS GAYRİMÜSLİMLERİ.....	167
1.1. YAHUDİLER	167
1.2. HİRİSTİYANLAR	170
2. HAVRADA YAHUDİ, KİLİSEDE HİRİSTİYAN OLMAK.....	171
2.1. HUKUKİ DAYANAK VE SÜREKLİLİK	172
2.2. KİLİSE ORGANİZASYONU	173
2.2.1. Ziyaret Mahallerinin Taksimi	173
2.2.2. Anlaşmazlıklar	180
2.2.3. Ziyaret İzinleri	189

3. GAYRİMÜSLİMLERLE İLGİLİ DİVAN-I HÜMAYUNA YANSIYAN SORUNLAR	194
3.1. VAKIF	196
3.2. İDARİ DENETİM	197
3.3. MİRAS VE BORÇ DAVALARI.....	203
SONUÇ	207
KAYNAKÇA	211
EKLER	232
ÖZGEÇMİŞ	243

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: Kudüs Şeriyeye Sicilleri (KŞS)	7
Tablo 2: Arap(=Şam) Vilâyeti Sancakları.....	22
Tablo 3: XVI. Yüzyıl Kudüs Merkezi Tahmini Nüfus Sayımı	24
Tablo 4: Kudüs Kalesinin Tamir Keşif Raporu (21 Kasım 1821)	65
Tablo 5: Kudüs Kalesinin Tamir Keşif Raporu (18 Aralık 1821)	67
Tablo 6: Osmanlı Öncesinde Kudüs'teki Vakıf Eserleri	97
Tablo 7: 1812 Senesi Harem-i Şerîfte Yer Alan Yapıların Tamir Keşif Raporu ...	101
Tablo 8: Kudüs Suresine Tahsisat Ayıran Vakıflar ve Tahsisat Miktarları.....	136
Tablo 9: Kudüs Surre Cemaatleri (1799)	137
Tablo 10: Kudüs Surre-i Sulehâ-i Mücâvirîn Cemaati Hisse Sahipleri.....	141

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1: Hayrî ve Aile Vakfı Türlerine Göre Kudüs Vakıfları (1798-1841)	107
Grafik 2: Vakıf Kuran Yerel Aileler	113
Grafik 3: Kudüs'te Seçkin Aileler Tarafından Kurulan Aile Vakıfları	114
Grafik 4: Surrenin Gönderildiği Yerlere Göre Hisse Dağılımı	134
Grafik 5: Surrenin Seyyid(e) ve Şerif(e) Unvanlarına Göre Dağılımı	148
Grafik 6: Surrede Hisse Sahibi Olan Kişilerin Ailelere Göre Dağılımı (1799)	149
Grafik 7: Kudüs Surrelerinin Cinsiyete Göre Hisse Dağılımı	152
Grafik 8: Kudüs Müslümanlarıyla İlgili Ahkâm Defterlerindeki Kararlar	155
Grafik 9: Kudüs Gayrimüslimleriyle İlgili Ahkâm Defterlerindeki Kararlar	195

PLANLAR DİZİNİ

Plan 1: Eski Kudüs'ün Mahalleleri ile Dinî Mekânları	25
Plan 2: Kamame Kilisesi Planı.....	175
Plan 3: Beytullahim Kilisesi Planı	176
Plan 4: Meryem Ana Makberesi Planı	176
Plan 5: Kamame Kilisesi'nin Cemaatlere Göre Dağılımı.....	179

KISALTMALAR DİZİNİ

A. DVN. KLS. d.	Kilise Defterleri
A. DVNS. AHK. ŞM. d.	Şam Ahkâm Defterleri
A. DVNS. ASK. MHM. d.	Askerî Mühimme Defterleri
A. DVNS. MHM. d.	Mühimme Defterleri
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
AE. SAMD. III.	Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Ahmed
AE. SMHD. II.	Ali Emiri Tasnifi Sultan II. Mahmud
AE. SSLM. III.	Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Selim
b.	bin/bint
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. ADL.	Cevdet Tasnifi Adliye
C. AS.	Cevdet Tasnifi Askerî
C. DH.	Cevdet Tasnifi Dâhiliye
C. EV.	Cevdet Tasnifi Evkaf
C. HR.	Cevdet Tasnifi Hariciye
C. ML.	Cevdet Tasnifi Maliye
CBÜ	Celal Bayar Üniversitesi
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İşleri Başkanlığı Ansiklopedisi

DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Editör
EV. HMK. SR. d.	Surre Defteri
HAT.	Hatt-ı Hümayun
haz.	Hazırlayan
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
KK. d.	Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri
KŞS.	Kudüs Şeriyeye Sicilleri
nr.	Numara
p.	Page
s.	Sayfa
thk.	Tahkik
TSMA. d.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri
TT. d.	Tapu Tahrir Defteri
TTK	Türk Tarih Kurumu
ty.	Tarih Yok
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
VGMA.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vol.	Volume
vs.	Vesaire
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE AMACI

"*Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)*" başlıklı bu çalışma, belirtilen sınırlar dâhilinde Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki siyasi ve sosyal politikalarını konu edinmektedir. Bu minvalde her üç semavi din mensuplarınca kutsal addedilen Kudüs'te, bir arada yaşama tecrübesine sahip Kudüs halkının kentte oluşturduğu hareketlilik ve Osmanlı Devleti'nin bu halka yönelik siyaseti, devlet-toplum ilişkisini ortaya koymada temel dayanaklarımızı oluşturacaktır.

Çalışmanın sınırlarını oluşturan tarihlerde (1798-1841) yaşanan olaylar, sadece Kudüs'ü ilgilendiren gelişmeler olmayıp, Osmanlı tarihi bakımından da son derecede önemlidir. Başlangıç olarak seçilen 1798 yılı Napolyon Bonapart komutasındaki Fransızların Mısır'ı işgal ettiği tarihtir. Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgalinden sonra Suriye'ye doğru hareket etmesi üzerine Cezzar Ahmed Paşa'nın kendisini Akka'da durdurmaya yönelik giriştiği askerî mücadele ve yaşanan siyasi hareketlilik bölgenin idari yapısında birtakım değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. 1841 tarihi ise, 1831'de Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı isyanın sonlandırıldığı tarihtir. Buna göre oğlu İbrahim Paşa komutasındaki kuvvetler 1831 senesi itibariyle kuzeye doğru ilerlemeye başlamış, İstanbul'u ele geçirmek niyetiyle Kütahya önlerine kadar geldikleri 1833 yılında ise, Osmanlı Devleti, Mehmed Ali Paşa ile Kütahya anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliği döneminde özellikle askerî sahada gerçekleştirdiği faaliyetler sonunda bölgedeki merkezî otorite boşluğundan da istifade ederek nüfuzunu artırması ve nihayet isyana varan hareketleri bu dönemde de bölgenin idari yapısında birtakım değişikliklerin yaşanmasına ve daha da önemlisi Avrupalı devletlerin Kudüs'teki faaliyetlerini artırmasına sebep olmuştur. Bu yönüyle bölgede bu türden sıcak gelişmelerin yaşanmasına neden olan bu iki siyasi olay çalışmamızın sınırlarını oluşturmaktadır.

Şehir tarihçiliğinde tartışılan hususlardan biri şehrin kimliğinin belirlenmesinde nasıl bir yaklaşım sergileneceği meselesidir. Bu tür çalışmalarda şehirler; İslam şehri, Osmanlı şehri, Arap şehri, Balkan şehri, Anadolu şehri gibi kategorilere ayrılmaktadır. Bunlar arasında Anadolu'daki bir şehrin değil de daha çok

Arap, Balkan ve Afrika coğrafyalarındaki bir şehrin tanımlanmasında kullanılan İslam şehri kavramı özellikle Batıda üzerinde en çok tartışma yaşanan kavramdır¹. Bu noktada Kudüs'ün şehir kimliğinin² belirlenmesinde şu sorular sorulabilir: Kudüs, bünyesinde İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik dinlerine ait mimari unsurları taşıması ve bu dine mensup kimselerin bir arada yaşaması dolayısıyla dinî bir şehir midir? Yoksa Hz. Ömer'in burayı 638 yılında fethinden itibaren 1099-1187 Haçlı işgali hariç Osmanlı Devleti'nin 1917 yılında bölge yönetimini İngilizlere bırakmasına kadar yaklaşık on üç asırlık Müslüman hâkimiyetinden hareketle bir İslam şehri midir? Bu hâkimiyet son dört asırda Osmanlı Devleti'nde olduğundan bir Osmanlı şehridir denilebilir mi? Ya da Arap coğrafyasında bulunmasından hareketle Arap şehri demek daha mı doğru olur? Bu sorularda yer alan hususların her birinin birer hakikat olduğu göz önüne alındığında sorulara verilecek "evet" cevabının da yanlış olmayacağı aşikârdır. Yani Kudüs aslında üç semavi dinin kutsallarını bünyesinde barındırdığından dinî bir şehir, uzun yıllar İslam devletlerinin hâkimiyetinde kaldığından bir İslam şehri, bu hâkimiyetin son dört asrı Osmanlı tarafından gerçekleştirildiğinden bir Osmanlı şehri ve aynı zamanda Arap coğrafyasında yer aldığından bir Arap şehridir. Bu doğrultuda Osmanlı döneminde Kudüs'teki devlet-toplum ilişkisini konu edinen çalışmamızda zikredilen bu hususların her biri göz önünde bulundurularak şehrin sadece bir kavram üzerinden değil daha bütüncül bir tanımlama ile incelenmesine dikkat edilmiştir.

Şehir kimliğine dair yaklaşımımızı da belirledikten sonra çalışmanın esas amacının; Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e yönelik uyguladığı politikalarda, dinin tarihselliği bağlamında meydana gelen kurumsallaşma hususlarını ve bunların siyasi ve sosyal temellerini ortaya koymak olduğunu söylemek mümkündür.

¹ Şehir tarihçiliği konusundaki bu tartışmalar için bkz. Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihciliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(TALİD)*, Cilt III, Sayı 6, 2005, s. 9-26.

² Kudüs'ün şehir kimliği tartışmaları için bkz. Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 13-29; Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017, s. 41-76; Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara 2017, s. 26-38.

Fransızların 1798 Mısır'ı işgali ve ardından Şam üzerine yürümesi, Filistin bölgesinde bir istikrarsızlığa neden olmuştur³. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın 1831 Kudüs'ü işgaline son verilen 1841 senesine kadar geçen sürece kadar bu durum devam etmiş ve hatta dönem dönem halkın ve askerlerin isyanlarına varan hadiseler yaşanmıştır⁴. Bu bilgilerden hareketle çalışmanın amaçlarından biri, bölgede yaşanan istikrarsızlıkların nedenlerini ortaya koymaktır. Bu sebeple yönetim merkezi, yerel yöneticiler ve halk arasındaki irtibatlarda dikkat çeken hususların belirlenmesi gerekmektedir. Divan-ı Hümayun'dan çıkan idari ve askerî kararların yer aldığı Mühimme Defterleri, Devletin yerel yöneticileriyle olan irtibatı ve yerel yöneticilerin kendi aralarındaki nüfuz mücadelesini ortaya koymak bakımından önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Yine bu dönemde yaşanan olaylara karşı Kudüs halkının tepkisi ve yerel yöneticilerin halkla irtibatının ayrıntıları gibi meselelerin Kudüs Şer'iyye Sicilleri'nde yer alması muhtemeldir. Ancak özellikle 1798-1799 ve 1831-1832 gibi kırılma dönemlerine ait şer'iyye sicillerini elde edemeyişimiz bu konuları, literatürde yer alan kronik ve telif eserlerden faydalanarak incelememize neden oldu.

Çalışmada ulaşılmak istenen hedeflerden biri Osmanlı Devleti'nin Kudüs Müslümanlarına yaklaşımını ortaya koymaktır. Bununla ilgili olarak Devletin, Kudüs Müslümanlarının maddi kazanç elde etmelerine yönelik kentte oluşturduğu alanlardan en önemlileri vakıf ve surredir. Bu iki ekonomik alanın, kent için neyi ifade ettiğini anlamlandırmak, devlet-vakıf-halk sacayağını birlikte irdelemeyi gerektirmektedir. Bu yönüyle Devlet tarafından oluşturulan bu ekonomik alanlarda halkın ne gibi mücadeleler sergilediğinin ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Bu amaçla birlikte; kentin yerel seçkinlerinin nüfuz ve servetlerini koruyabilmek veya artırabilmek için bu alanlarla olan ilişkilerini belirlemek çalışmanın hedefleri arasındadır.

Çalışma dönemimiz Kudüs'ünde nüfus olarak Müslümanlardan sonra gelen ve Hıristiyanlar ile Yahudilerden oluşan gayrimüslim tebaaya Osmanlı Devleti'nin yaklaşımını belirlemek de çalışmanın diğer amaçları arasında yer almaktadır.

³ Musa Sroor, "The Real Estate Market in Jerusalem between Muslims and Christians (1800-1810)", *Oriente Moderno*, 93, 2013, p. 564.

⁴ Bu isyanlar için bkz. 'Adel Menna', "Eighteenth and Nineteenth Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol. XXIV/1, 1994.

Gayrimüslim tebaaya tanınan ibadet hakkının temelleri üzerinde durularak gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ilişkilerinde öne çıkan hususlar, bu ilişkilere yön veren amiller ve Osmanlı Devleti'nin bunlara yönelik politikalarının ne olduğu gibi hususların tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın hedefleri arasında, Kudüs halkı tarafından Divan-ı Hümayun'a gönderilen şikâyetlerin hangi konularda yoğunlaştığını belirlemek de yer almaktadır. Böylelikle Kudüs halkının Divan-ı Hümayun ile irtibat kurmasını gerektiren konuların neler olduğu ve bunların halk için ne anlam ifade ettiğini belirlemek mümkün olacaktır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü idaresinde öne çıkan siyasi ve sosyal dinamikleri ortaya koymayı hedefleyen bu tezde öncelikli olarak konuya dair sorular tespit edilmiştir. Bu soruların cevaplanması için tezin ana kaynaklarını oluşturan arşiv belgelerinden azami ölçüde istifa edilmiş, ancak bu belgelerin kullanımında kuru bir belge yığını oluşturmaktan imtina edilerek belgelerin hem kendi aralarındaki hem de diğer kaynaklarla olan ilişkileri göz önünde bulundurularak özgün bir değerlendirme yapılmasına dikkat edilmiştir.

Bu minvalde tez çalışmasının sınırları dâhilinde (1798-1841) Kudüs Sancağı'na dair arşiv malzemelerinden idari yapıyı ortaya koyması ve merkez ile taşra arasındaki koordinasyonu göstermesi bakımından İstanbul'da Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan Mühimme ve Ahkâm Defterleri incelenmiştir. Söz konusu arşiv kaynakları defter tasnifi içerisinde yer aldığından bu defterlerde yer alan Divan-ı Hümayun hükümleri titizlikle taranarak Kudüs ile ilgili olanlar tespit edilmiştir. Merkez yönetimin Kudüs'ün idaresi hususundaki tasarruflarını bu şekilde tespit ettikten sonra Kudüs'teki yerel yönetimin faaliyetlerini içeren şer'îyye sicilleri incelenmiştir. Müslüman ve gayrimüslimlere ait davalık olaylarla ilgili kayıtların yer aldığı bu arşiv malzemesi, Kudüs'ün sosyal hayatına dair zengin bilgiler sunmakla kalmayıp, yerel yöneticiler tarafından bu davalarda verilen kararları gözler önüne sermesiyle kentteki sosyal hayatın düzenlenmesinde Devletin

ne derecede etkili olduğunu da göstermektedir. Yine defter tasnifi arasında yer alan Surre, Vakıf, Kilise vb. defterler de devletin, Müslüman ve gayrimüslimlere yönelik faaliyetlerini tespit etmede kullanılmıştır. Bütün bunların dışında belge tasnifinde yer alan arşiv kaynaklarından da konumuza dair ilgili belgelerin seçimi yapılmıştır. Arşivlerden temin ve tespit edilen bu belgelerin okumaları yapılmış, gerekli olduğuna kanaat getirdiğimiz bir kısmının transkripsiyonu, bir kısmının ise özetleri yapılmıştır.

Tezin ilk aşamasını bu şekilde tamamladıktan sonra, YÖK'te kayıtlı Kudüs ile ilgili yapılmış tezler incelenmiştir. Bundan başka yurtiçinde ve yurtdışında Türkçe, İngilizce ve Arapça yayınlar incelenerek konuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Bu yollarla elde edilen çalışmaların her biri incelenmiş, gerekli işlemler yapılmıştır. Kaynaklara dair bu çalışmalardan sonra arşiv kaynakları ve literatürde yer alan diğer kaynaklardan elde edilen verilerin her biri mümkün olduğunca birbirleriyle karşılaştırılmış, analiz, sentez ve değerlendirmeleri yapılmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e mukaddes bir şehir olarak bakması, şehirde yaşayan nüfuzlu Müslüman ailelerden yönetimde istifade etmesi, Müslüman ve gayrimüslimlerin sosyal hayatlarında adalet ve refahın teminine yönelik birtakım tedbirler alması⁵ gibi hususlar ele alınmış ve son olarak elde edilen bu veriler metin haline dönüştürülmüştür.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

ARŞİV KAYNAKLARI

Bu çalışmada konuyla ilgili olarak dört farklı kurumda yer alan birçok belge kullanılmıştır. Bu kurumlar; İstanbul'da Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ile İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM), Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) ve Kudüs'ün Ebû Dîs Kasabasında Evkaf ve Din İşleri Bakanlığına bağlı Müessesetü İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye adlı arşivdir.

⁵ XVI. yüzyıl mühimme defterler ışığında bu hususlara değinen bir çalışma için bkz. Abdullah Çakmak, "Osmanlı İdaresinin Kudüs'te Yerleşmesi ve Sancaktaki Osmanlı İdari Sistematiği (XVI. Yüzyıl)", *Geçmişten Günümüze Kudüs*, (Ed. Mustafa Selim Yılmaz), Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 98-104.

Kullanılan arşiv kaynakları büyük oranda çalışma dönemimiz olan 1798-1841 yılları arasına ait olsa da yaşanan olaylar arasında ilişki kurmak için bu dönem öncesine ait birtakım belgeler de kullanılmıştır.

Şer'iyye (Kadı) Sicilleri

Şer'iyye Sicilleri, Osmanlı mahkemelerinde kadı veya onun naibi tarafından görülen dava sonuçlarının kaydedildiği defterlerdir. Satış, borç, nikâh akdi, boşanma, vakıf, tereke, görev tevcihi vb. konulara dair hükümlerin yer aldığı bu defterler, Osmanlı sosyal, iktisat ve hukuk tarihi çalışmalarında sıklıkla başvuru kaynağıdır.

Son dönemde şer'iyye sicillerinin güvenilirliği ve temsil kabiliyeti konusunda ortaya çıkan tartışmalar, araştırmacıların bu arşiv malzemesinin kaynak olarak kullanımında daha dikkatli olmaları gerektiği kanaatini oluşturdu. Nitekim Yunus Uğur'un şer'iyye sicillerine dair yapılan çalışmalardan hareketle ortaya koyduğu metin tenkidi eksikliği, aşırı genellemelerin yapılması, mahkeme süreçlerinin dikkate alınmaması, çalışmaların yapıldığı dönemdeki tarih yazıcılığındaki gelişmelerle eş zamanlı olarak değerlendirilmesinin göz ardı edilmesi ve sorunsal olmadan çalışmaya başlanmasına dair tespitler bu bağlamda dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Uğur'un sicil çalışmalarında öncelikle bir sorunsaldan hareketle çalışmaya başlanması ve kayıtların devlet arşivleri, kronikler, seyahatnameler, fetvalar vb. kaynaklarla karşılıklı okumaların yapılarak değerlendirilmeye tabi tutulması gibi önerilerine uyulması, bu problemlerin asgari seviyeye indirilmesi bakımından elzemdir⁶.

Osmanlı dönemine ait toplam 416 adet Kudüs Şer'iyye Sicili bulunmakta olup bunlardan ilki 1529 senesine, sonuncusu 1917 senesine aittir⁷. Çalışma dönemimizi kapsayan sicil defteri sayısı ise kırk dördtür. Çalışmamızda bu döneme

⁶ Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, Cilt I, Sayı 1, 2003, s. 309.

⁷ Musa Surûr, "Arşîfâtü'l-Kudsî'l-İslâmiyye Masâdir li-Meseleti'l-Vakf fi'l-Fetretü'l-Usmâniyye", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, Cilt XVI Sayı 63, 2005, s. 115.

ait sekiz, öncesi döneme ait iki defter olmak üzere toplam on şer'iyeye sicilinden istifade edilmiştir. Bu defterlerin künye bilgileri şöyledir:

Tablo 1. Çalışmada İstifade Edilen Kudüs Şer'iyeye Sicilleri (KŞS)

Defter No	Tarih		Sayfa Adedi
	Hicri	Miladi	
248	1178-1779	1764-1765	105
256	1189-1197	1775-1782	154
284	1217-1218	1802-1803	31
290	1223-1237	1808-1821	338
295	1226-1228	1811-1813	123
299	1230-1232	1814-1816	134
305	1236-1239	1820-1823	140
306	1236-1238	1820-1822	40
313	1244-1245	1828-1829	148
319	1250-1251	1834-1835	192

Kudüs Şer'iyeye Sicilleri üzerinde yaptığımız çalışmalar, şer'iyeye sicillerinin genel muhtevasına uygun olan konuların Kudüs için de geçerli olduğunu gösterdi. Ancak Kudüs Şer'iyeye Sicilleri'nin vakıf, surre ve kilise organizasyonu gibi konularda zengin ve hatta Kudüs'e özel birtakım bilgiler sunması bu çalışmanın hedeflerine ulaşmasında kaynak değerinin önemine işaret etmektedir.

Mühimme Defterleri

Osmanlı Devleti'nde dâhili ve harici meselelerine dair her türlü önemli kararlar, Divan-ı Hümayun toplantılarında alınır ve bu kararlar Mühimme Defterlerine kaydedilirdi.

Divan, Osmanlı Devleti'nden önceki İslâm devletlerinde de yer alan kadim bir teşkilattır. Bu teşkilatın Osmanlı Devleti zamanındaki gelişim süreçlerine bakılacak olursa Divan-ı Hümayun isminin ilk olarak II. Murad zamanında kullanıldığı bilinmektedir. Divan toplantılarının başkanlığını ilk dönemlerde bizzat padişahlar üstlenmiş, ancak II. Mehmed'in kanunnamesinde yer alan değişiklikle başkanlık görevi veziriazama bırakılmıştır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yetkileri yavaş yavaş veziriazamın ikindi divanına geçmeye başlamıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise devlet işleri artık tamamıyla Divan-ı Hümayun'dan Paşa Kapısı'na geçmiş ve padişah fermanlarının yerini sadrazam buyrukları almıştır. Bununla birlikte, mühimme kayıtlarını tutan Divan kalemleri az sayıdaki kâtip kadrosu ile Sadaret teşkilatı içinde yer alarak Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar eski görevini sürdürmeye devam etmiştir⁸.

Osmanlı Arşivinde 961-1333/1553-1915 tarih aralığını kapsayan toplam 419 adet Mühimme Defterinden çalışma konumuzun sınırları içerisinde toplam 44 defter yer almaktadır. Bu defterlerde yer alan hükümler, Fransızların Mısır istilasına karşı Osmanlı Devleti'nin bölgedeki urban şeyhlerine gönderdiği beyannamelerden⁹, bölgedeki iki nüfuz sahibi yöneticisi Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa ile Kudüs Mutasarrıfı Ebulmerak Muhammed Paşa arasında yaşanan husumetin sonlandırılmasına; hac yolu güvenliği hususunda Kudüs yerel yöneticilerinin alması gereken tedbirlerden¹⁰, yetimlere kalan mirasın korunmasına¹¹ kadar geniş yelpazede bilgileri muhtevidir.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (haz. Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük vd.), T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Numarası: 108, Ankara 2010, s. 7-9; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 21-30.

⁹ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 97, (3 Cemaziyelevvel 1213).

¹⁰ Kudüs Muteselliminin hacıların güvenliği için Şam valisinin tenbihlerine uyması konusunda bazı hükümler için bkz. *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 217, s.7, (evâil-i Receb 1216); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 218, s. 152, (evâil-i Cemaziyelahir 1218); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 221, s. 213-214, (evâil-i Cemaziyelahir 1219); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 238, s. 17, (evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1234); *A. DVNS.*

Divan-ı Hümayun toplantılarında alınan kararlardan askeriye ile ilgili olanlar ise 1781 yılından itibaren Askerî Mühimme Defterlerine kaydedilmeye başlanmıştır. Toplam altmış sekiz adet olan bu defterlerde askeriye dair teşkilat, tevcihat, ıslahat ve diğer önemli kayıtlar yer almaktadır¹². Çalışmamızın sınırları dâhilinde on bir adet Askerî Mühimme Defteri yer almaktadır. Bunların ilki 1798 tarihli 9 numaralı defter, sonuncusu ise 1827-1831 tarihlerini kapsayan 27 numaralı defterdir.

Ahkâm Defterleri

Divan-ı Hümayun toplantılarında alınan kararların her biri ilk zamanlar Mühimme Defterlerine kaydedilirken 1649 yılından itibaren bu defterlerdeki kayıtlar sadece devlete ait işlere hasredilmiştir. Şahsi davalara ait ferman, berat ve hükümler ise bu yıldan itibaren Şikâyet Defterleri adı verilen müstakil defterlere kaydedilmeye başlamıştır. Ahkâm Defterleri ise zikri geçen bu Şikâyet Defterlerinin devamı niteliğinde olup 1742 senesinden itibaren eyalet esaslı olarak tutulmuştur. Bu eyaletler; Adana, Anadolu, Bosna, Cezair ve Rakka, Diyarbekir, Erzurum, Haleb, İstanbul, Karaman, Maraş, Mora, Özi ve Silistre, Rumeli, Sivas, Şam-ı Şerîf ve Trabzon'dur¹³.

Bu defterlerden çalışma konumuzla ilgili olan Şam-ı Şerîf Ahkâm Defterleridir. Toplam dokuz adet olan bu defterlerden 5, 6, 7 ve 8 numaralı defterler çalışmamızın tarihî sınırları içinde olup özellikle vakıfların idaresi ve gelirlerinde yaşanan sorunlar, reayaya yönelik yöneticilerin baskıları, borç ve miras anlaşmazlıkları gibi konularda önemli hükümleri ihtiva etmektedir.

MHM. d., nr. 238, s. 187, (evâil-i Cemaziyelahir 1235); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 238, s. 314, (evâhir-i Cemaziyelevvel 1236); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 252, s. 68, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1253); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 252, s. 154, (evâhir-i Cemaziyelahir 1254); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 253, s. 128, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1255).

¹¹ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 241, s. 156, (evâhir-i Ramazan 1239).

¹² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 17-18.

¹³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 21-22.

Surre Defterleri

Surre Defterleri, Osmanlı Devleti tarafından mukaddes topraklar Mekke, Medine ve Kudüs'e hac mevsiminde gönderilen para, altın ve hediyelere dair bilgilerin yer aldığı defterlerdir¹⁴. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Evkâf-ı Hümayun Surre Defterleri kataloğunda 1009-1327/1600-1909 yılları arasına ait toplam 4170 defter kayıtlıdır¹⁵. Ancak Topkapı Sarayı Arşivi'nde bazı surre defterlerinin bulunması ve bazı defterlerin ise arşiv tasnif çalışmaları esnasında farklı fonlara kaydedilmesinin tespiti ile surre defterlerinin sayısının 6000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir.

Çalışma dönemimiz olan 1798-1841 yıllarını kapsayan çok sayıda surre defteri bulunmaktadır. Defterlerin kayıt sistematığına bakıldığında Kudüs'e gönderilen surre miktarının ve surre cemaatlerinin değişmediği anlaşılmaktadır. Defterlerde görülen tek değişiklik ise surre sahipleridir. Bu nedenle gerek defterlerin çokluğu ve gerekse birbirini tekrar eden bilgilerden dolayı tezde, en eski tarihli defterlerin kullanılması tercih edildi. Bu doğrultuda surre miktarını ve cemaatlerini tespit ederken 1798 senesine ait 3060 ve 3061 nolu defterler ile surrenden hisse sahiplerini tespit etmemize yarayan 1799 tarihli 3064 nolu defter kullanıldı.

Diğer Arşiv Tasnifleri

1798-1841 tarih aralığında Kudüs'teki Osmanlı idaresinin siyasi ve sosyal yönlerini ortaya koyan birçok arşiv belgesi bulunmaktadır. Bunlar arasında Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan; Ali Emiri Tasnifi, Muallim Cevdet Tasnifi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi, Maliyeden Müdevver Defterler, Kilise Defterleri, Kamil Kepeci Tasnifi ve farklı fonlarda yer alan Haremeyn Evkâfına dair belgeler çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Özellikle Kudüs'te yaşayan Müslümanlara Osmanlı Devleti'nin yaklaşımlarını göstermesi bakımından önemli

¹⁴ Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, DİB Yayınları, Ankara 1999, s. 30-31.

¹⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 240.

bilgiler sunan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yer alan vakfiyeler, vakıf muhasebeleri ve diğer vakıf belgeleri de kaynaklarımız arasındadır.

KRONİKLER VE SEYAHATNAMELER

Osmanlı Devleti'nin Kudüs Sancağı'nda devlet-toplum ilişkisini merkeze alarak yaptığımız bu çalışmanın sınırlarını oluşturan 1798 Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali ile 1841 Kavalılı Mehmed Ali Paşa'nın isyanın sonlandırılması arasında geçen zaman diliminde Kudüs'teki siyasi olayları ve idari değişiklikleri ele aldığımız birinci bölümde genel ve özel tarihlerden oldukça istifade ettik. Bunlar arasında Osmanlı vekayinüvisleri tarafından kaleme alınan eserler; Halil Nuri'nin *Nûri Tarihi*¹⁶, Mütercim Asım Efendi'nin *Âsım Tarihi*¹⁷ ve Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet'idir*¹⁸. II. Mahmud dönemi tarihçilerinden Câbî Ömer Efendi'nin *Câbî Tarihi*¹⁹ halk arasında meydana gelen her türlü hadiseyi anlatması bakımından Osmanlı tarihçiliğinde eşi benzeri olmayan bir tarihtir²⁰. Fransa'nın Mısır'ı işgali esnasında sadarazamlık makamında bulunan Yusuf Ziya Paşa'nın Fransızlara karşı yürüttüğü mücadeleden bahseden Hasan İzzet Efendi'nin *Ziyânâme'si*²¹ de hem bu mücadelelerin ayrıntılarına hem de Yusuf Ziya Paşa'nın biyografisine dair zengin muhtevaya sahiptir. Osmanlı Devleti'nde Maarif ve Evkaf nâzırlıkları da yapan Mustafa Nuri Paşa'nın *Netâyicü'l-Vukû'ât*²² adlı eseri vekayinüvis tarihçilerin izledikleri kronolojik anlatım yerine olayları sebepleriyle açıklayan ve olaylardan çok kurumlardan bahseden bir eserdir. Zikredilen bu Türk tarihçilerin eserlerinin yanında dönemin Arap tarihçilerinin eserlerinden de istifade edilmiştir. Bunlar arasında Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti'nin *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-*

¹⁶ Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûri Tarihi*, (haz. Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

¹⁷ Mütercim Âsım Efendi, *Âsım Tarihi*, I, İstanbul ty.

¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I-XII, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

¹⁹ Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi*, (haz. Mehmet Ali Beyhan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

²⁰ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 105.

²¹ Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, (haz. M. İlkin Erkutun), Kitabevi, İstanbul 2009.

²² Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât, I-IV*, (haz. Yılmaz Kurt), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

*Ahbâr*²³ adlı eseri 1688-1821 yıllarını kapsayan Mısır tarihiyle ilgili oldukça geniş malumatı içeren bir eserdir. Bir diğer Arap tarihçi Haydar eş-Şihabî tarafından kaleme alınan *Kıssatü Ahmed Bâşâ el-Cezzar*²⁴ adlı eser de Cezzar Ahmed Paşa'nın Napolyon Bonapart'a karşı yürüttüğü mücadele esnasında Şihabîlerle olan ilişkisinin ayrıntılarına yer vermektedir.

Seyahatnameler, özellikle sosyo-kültürel tarih çalışmalarında kullanılması elzem kaynaklardandır²⁵. Ancak seyyahların kendi dönemlerindeki gözlemlerinden hareketle topladıkları bilgileri ihtiva eden seyahatnamelerin tarih yazımında kullanılmasına dikkat edilmelidir. Özellikle; konsolos, tüccar, doğa bilimci, misyoner gibi kimselerin meslek icabı yaptıkları seyahatlerde gözlemlerini ne kadar objektif sunduklarının tespiti çok önemlidir. Bu yüzden seyahatnamelerde verilen bilgilerin diğer araştırma kaynaklarıyla karşılaştırılmaları zaruridir²⁶.

1798-1841 yılları arasında Kudüs'ü konu edinen seyahatnamelerin yazarlarına bakıldığında ilginç bir durum karşımıza çıkmaktadır ki o da seyahatnamelerin her birinin batılı yazarlara ait olmasıdır. XIX. yüzyılın Kudüs için en ayırt edici özelliklerinden biri şehre olan batılı ilgisinin artmış olmasıdır. Bu yönüyle Kudüs'e özellikle dinî maksatlarla ziyarette bulunan batılılar, kaleme aldıkları seyahatnamelerde Kudüs'e dair gözlemlerini de aktarmışlardır. Bu dönemde Kudüs'ü ziyaret ederek seyahatname kaleme alan bazı batılı yazarlar E. D. Clarke (1769-

²³ Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, (thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim), Matbaatü Dâri'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kahire 1998.

²⁴ Emir Ahmed Haydar eş-Şihâbî, *Kıssatü Ahmed Bâşâ el-Cezzâr ma'a Nabolyon Bonabart*, (thk. Abdülaziz Cemalüddin), Mektebetü Medbuli, Kahire 2008.

²⁵ Seyahatnamelerin tarih yazımındaki yeri ve önemi için bkz. İbrahim Şirin, "Seyahatnâmelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 14, 2012, s. 101-113.

²⁶ Seyahatnamelerin kaynak değeri hakkında bkz. Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısında Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 2, 2013, s. 587-614.

1822)²⁷, J. S. Buckingham (1786-1855)²⁸, W. R. Wilson (1772-1849)²⁹, R. Madden (1798-1886)³⁰, G. Robinson³¹ ve S. Olin (1797-1851)³²'dir.

Bir Müslümana ait, çalışma dönemimize en yakın tarihli seyahatname ise Faslı Ebu'l-Kasım b. Ahmed b. Ali ez-Zeyyânî'nin *Tercümânetü'l-Kübrâ*'sıdır.³³ Zeyyânî, 1793 senesinde Tunus üzerinden İstanbul'a gelmiş, buradan surre kafilesiyle birlikte Mekke ve Medine'ye giderek hac farızasını yerine getirmiştir. Daha sonra Mısır'a giden ve burada birkaç ay ikamet eden Zeyyânî, 1795 senesinde ikinci kez hac ibadeti için tekrar Hicaz'a gitmiştir. Akabinde Mısır'a tekrar geri dönmüş ve buradan deniz yoluyla İzmir, Akka, Trablus ve Antakya'ya seyahat etmiştir. Antakya'da bir ay kaldıktan sonra kara yoluyla Halil ve Kudüs'e ulaşan Zeyyânî, bu iki şehri 1795 senesinde ziyaret etmiştir³⁴. Ancak Zeyyânî'nin *Tercümânetü'l-Kübrâ*'sında Kudüs'e dair verdiği bilgiler Mescid-i Aksa'nın kutsallığı, mimari ölçüleri, kapılarının isimleri ile Kubbetü's-sahra'nın kubbe ölçüleri gibi bilgilerden öteye gitmemektedir³⁵. Zeyyânî'nin, Kudüs'ün sosyal hayatına dair gözlemlerine eserinde yer vermemesi sebebiyle, bu eserden gereği gibi istifade etme imkânı bulunamamıştır.

Kudüs'le ilgili kaleme alınan seyahatnameler bu şekilde iken bu eserlerden istifade edilen hususlarda; bölgedeki hadiseleri yerinde müşahade etme imkânı bulan

²⁷ Edouard Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe Asia and Africa Part II, Sect I*, London 1816.

²⁸ James Silk Buckingham, *Travels in Palestine*, Longman etc, London 1821.

²⁹ William Rae Wilson, *Travels in Egypt and Holy Land*, Longman etc, London 1824.

³⁰ Richard Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, Henry Colburn, London 1829.

³¹ George Robinson, *Travels in Palestine and Syria*, Vol. II, Henry Colburn, London 1837.

³² Stephen Olin, *Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land*, Harper&Brothers, Newyork 1844.

³³ Ebu'l-Kasım b. Ahmed b. Ali ez-Zeyyânî, *Tercümânetü'l-Kübrâ fî Ahbâri'l-Ma'mûr Berren ve Bahren*, (thk. Abdülkerim el-Filâli), Darü'n-Neşri'l-Marife, Rabat 1991.

³⁴ Kamil Cemil el-Aselî, *Beytü'l-Makdis fî Kütübi'r-Rihalât (İnde'l-Arab ve'l-Müslimîn)*, Amman 1992, s. 121; Abdul-Karim Rafeq, "Ottoman Jerusalem in the Writings of Arab Travellers", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000, p. 70-71.

³⁵ ez-Zeyyânî, *Tercümânetü'l-Kübrâ*, s. 265-275; Kamil Cemil el-Aselî, Zeyyânî'nin bu tutumunu Kudüs'te kısa süre kalmasına ve Kudüs ile ilgili bilgileri daha çok Ebu'l-Bekâ el-Belevî'nin Tâcü'l-Mefrak adlı eserinden almasına dayandırmaktadır. Bu yönüyle *Tercümânetü'l-Kübrâ*'daki Kudüs'e dair bilgilerin pek kıymetli olmadığını ileri sürmektedir. el-Aselî, *Beytü'l-Makdis fî Kütübi'r-Rihalât*, s. 121-122.

seyyahların gözlemleriyle kronikler ve arşiv belgelerinde bulunan bilgilerin karşılaştırılması mümkün olmuştur.

MÜSTAKİL ARAŞTIRMALAR

Kudüs ve Filistin'in Osmanlı dönemi tarihine dair çalışmalar Türkiye'de yeni yeni artmaya başlamış olsa da özellikle İsraili tarihçiler tarafından 1950'li yıllardan itibaren yapılmaya başlayan çalışmalar bu alanda önemli bir literatürün oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu çalışmalar arasında Uriel Heyd³⁶, Amnon Cohen³⁷, Moshe Ma'oz³⁸ ve Haim Gerber'in³⁹ çalışmalarını ilk sırada zikretmek mümkündür. Bunları müteakiben Kudüs'e dair yapılan monografi çalışmalarında ise artış yaşanmıştır. Amy Singer'in tapu defterleri ile şer'iyeye sicillerini merkeze alarak yaptığı çalışması, XVI. yüzyılda Kudüs yönetiminde söz sahibi olan yerel yöneticiler ile halk arasında yaşanan olaylara ışık tutmaktadır⁴⁰. Yine Singer'e ait diğer bir çalışma ise Osmanlı Devleti zamanında Hürrem Sultan tarafından Kudüs'te kurulan en büyük vakıflardan biri olan Haseki Sultan İmaretinin XVI. yüzyıldaki faaliyet alanı ve sosyal hayattaki konumu hakkındadır⁴¹. XVII. yüzyıl Kudüs'üne dair monografik çalışmasında ise Dror Ze'evi, Kudüs'ün sosyal ve ekonomik hayatını konu edinmiştir. Ze'evi bu çalışmasında yönetimde etkili olan yerel hanedanlara, toprak üzerinden yürütülen ekonomik mücadeleye ve ekonominin vazgeçilmez unsuru ticaret hayatına dikkat

³⁶ Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford University, Oxford 1960.

³⁷ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century, Patterns of Government and Administration*, Magnes Press, Jerusalem 1973; *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978; *Jewish Life under Islam Jerusalem in the Sixteenth Century*, Harvard University Press, London 1984; *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge 1989; *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, Brill, Leiden 2001.

³⁸ *Studies on Palestine in the Ottoman Period*, (ed. Moshe Ma'oz), Magnes Press, Jerusalem 1975; "Changes in the Position and Role of the Syrian Ulama in the 18th and 19th Centuries", *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, (ed. Thomas Philipp), Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992.

³⁹ Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914*, K. Shwarz, 1985; *Remembering and Imagining Palestine Identity and Nationalism from the Crusades to the Present*, Palgrave Macmillan, New York 2008.

⁴⁰ Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema Bulutsuz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

⁴¹ Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik, Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini*, (çev. Dilek Şendil), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

çekmektedir⁴². Bu yüzyıla ait İbrahim Rabâya‘a'nın arşiv kaynakları ışığında yaptığı çalışma, Kudüs'ün kent mekânları üzerinde durmaktadır⁴³. Kudüs'teki seçkin ailelerden Alemî ailesinin XVII. yüzyıldaki faaliyetlerini ele alan bir çalışma Diana Abuali'ye aittir⁴⁴.

XVIII. yüzyıl Kudüs tarihine dair yapılan çalışmalar ise araştırma kaynakları olarak arşiv malzemelerinin daha fazla imkân tanınmasından dolayı artış göstermektedir. Bu yüzyılın ilk yarısına dair doktora çalışmasında Esmâ Câdullah Abd Hasâvne, Kudüs'teki seçkin ailelerin kentteki etkinliklerini tarihî geçmişiyle birlikte ortaya koymaktadır⁴⁵. Kudüs'teki seçkin ailelerden Hüseyinîler'e dair müstakil bir çalışma Ilan Pappé'ye aittir⁴⁶. Ziyad Abdülaziz el-Medenî'nin ise şer'iyye sicillerindeki vakfiyelere dayanarak yaptığı çalışması, XVIII. yüzyıldaki Kudüs vakıflarına dair vakıfların kurucuları, faaliyet alanları, gelir kaynakları gibi hususlarda ayrıntılı bilgi sunmaktadır⁴⁷.

Buraya kadar zikredilen çalışmalar, çalışma dönemimizin öncesine ait olup çalışmamıza zemin hazırlaması bakımından oldukça önemli bilgileri haizdirler. XIX. yüzyıl Kudüs'üne dair çalışmalar ise, konumuzu doğrudan ilgilendirdiğinden oldukça faydalıdır. Bu çalışmaların başında şüphesiz Adil Mennâ'ın çalışmaları gelmektedir. 1798-1831 yıllarını kapsayan çalışmasında Menna', zaman ve mekân sınırlamasına dair bilgilerin ardından Kudüs yönetiminde söz sahibi olan mütesellim ve kadı ile bunlara bağlı memurlardan şehirde etkinliği olan ulema ve ayanlara kadar geniş perspektifte bilgi sunmaktadır⁴⁸. Diğer bir çalışması, biyografi türünde olup

⁴² Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

⁴³ İbrahim Rabâya‘a, *Târîhu'l-Kuds fi'l-Asri'l-Osmânî fi dav'i'l-vesâ'ik hilâl m. 1600-1700*, Mektebetü Külli Şey, Yafa ty.

⁴⁴ Diana Abuali, *Family and Society in a Seventeenth Century Ottoman city: The Alamis of Jerusalem*, Harvard University, Cambridge 2003.

⁴⁵ Esmâ Câdullah Abd Hasâvne, *Âilâtü'l-Kudsi'l-Müteneffizeti fi'n-Nısfı'l-Evvel mine'l-Karni's-Sâmin Aşar: Dirâsetü min Hilâli'l-Vesâiki'-Şer'iyye*, Basılmamış Doktora Tezi, Yermük Üniversitesi, Ürdün 2005.

⁴⁶ Ilan Pappé, *The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty The Husaynis 1700-1948*, Saqi Books, London 2010.

⁴⁷ Ziyâd Abdülaziz el-Medenî, *Evkâfü'l-Kuds fi'l-Karni's-Sâmin Aşar el-Mîlâdî*, Vezâretü's-Sekâfe, Amman 2011.

⁴⁸ Adil Menna', *Livâü'l-Kuds fi Evâsıtı'l-Ahdi'l-Osmânî*, Müessesetü Dirâseti'l-Filistîniyye, Beyrut 2008.

Filistin'de bir yönüyle temayüz etmiş kişileri konu edinmektedir⁴⁹. XVIII. ve XIX. yüzyılda Filistin'de meydana gelen isyanları içeren çalışması da o dönemde Kudüs'te cereyan eden siyasi olayları anlamlandırmamız bakımından oldukça önemli bir çalışmadır⁵⁰. Yine Filistin'deki 1821-1841 yıllarına ait siyasi olayları konu edinen Spyrdion'un çalışması oldukça zengin bilgiler ihtiva etmektedir⁵¹. Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand'ın editörlüğünde hazırlanan *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917* adlı kitap içerisinde yer alan makaleler, Kudüs'ün siyasi, idari, sosyal ve ekonomik tarihine dair önemli bilgileri içermektedir⁵².

Kudüs'ün Osmanlı dönemine ait Türkiye'de yapılan çalışmalarda son on yılda büyük ilerleme kaydedilmiştir. Özellikle bu alana dair yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde artış olmuştur. Bunlar arasında ilk olarak Yasemin Avcı'nın tanzimat sonrası dönemi konu edinen Kudüs şehir tarihi çalışmasını zikretmek gerekir⁵³. Avcı'nın çalışmasında özellikle Kudüs'ün kent kimliği tartışmalarına dair verdiği bilgiler, çalışmamıza kaynaklık etmesi bakımından önemlidir. Kudüs'teki Meğaribe Mahallesi'ne dair yapılan çalışma, mahalle gibi mikro ölçekli yapılan tarih çalışmalarında yaşanan kaynak problemini aşarak özgün çıkarımlara yer veren hacimli bir monografi hüviyetindedir⁵⁴. Kudüs Sancağı'nın XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı idaresini konu edinen diğer bir çalışma ise, devletin Kudüs'teki idari işleyişini göstermesi bakımından dikkat çekicidir⁵⁵. Yine XVIII. yüzyıla ait bir çalışma da Kudüs vakıfları üzerine yapılmış olup daha çok vakıfların şehir hayatındaki rolü üzerinde durmaktadır⁵⁶.

⁴⁹ Adil Mennâ', *A'lâmu Filistîn fi Evâhiri Ahdi'l-Osmâni (1800-1918)*, Müessesetü'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye, Beyrut 1995.

⁵⁰ 'Adel Menna', "Eigtheenth and Nineteenth Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol. XXIV/1, 1994.

⁵¹ S. N. Spyrdion, "Annals of Palestine, 1821-1841", *Journal of the Palestine Oriental Society*, Vol. XVIII, Jerusalem 1938.

⁵² *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000.

⁵³ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

⁵⁴ Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.

⁵⁵ Abdalqader Steih, *Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII. yüzyılın ilk yarısı)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.

⁵⁶ Şerife Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

Son olarak Alaattin Dolu'nun 1703-1789 tarihleri arasında Osmanlı Kudüs'üne dair yaptığı çalışmayı özellikle zikretmeliyiz⁵⁷. Zira Kudüs toplumu ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkinin gösterilmesine yönelik çalışmamız Dolu'nun çalışmasındaki kurgu ile büyük benzerlik göstermektedir. Dolu'nun çalışmasını bizim çalışmamızdan ayıran en önemli fark Dolu'nun, toplum hayatına yönelik evlilik, boşanma, tereke gibi şer'iyeye sicillerine yansıyan konuların her birine temas etmesidir. Biz, çalışmamızda böyle bir kurgudan ziyade Kudüs'te meydana gelen siyasi gelişmeler ile halkın yerel ve merkez yönetimle olan ilişkilerinden hareketle kentin siyasi ve sosyal hayatında yaşanan iktidar mücadelelerini ele almaya çalıştık.

Çalışmamızda kullandığımız araştırma eserleri bu saydıklarımızla sınırlı olmayıp diğerlerinin künye bilgileri *Kaynakça* kısmında ayrıca gösterilmiştir.

⁵⁷ Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara 2017.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN

1. TARİHSEL ARKA PLAN

Şehzade Selim, henüz Trabzon'da bulunduğu 1507 yılında, Safevî Sultanı Şah İsmail'in Osmanlı topraklarından geçerek Dulkadirîliler üzerine yürümesini büyük bir tehlikenin habercisi olarak görüyordu. Bu sebeple babası Sultan II. Bayezid'in yerine tahta geçtiği an bu tehlikeyi bertaraf edeceğinin sinyallerini kamuoyuna duyurmaya çalışıyordu. Bunun için öncelikle yeniçerilerin desteğini alan Şehzade I. Selim, diğer kardeşlerini bertaraf ederek 1512 yılında tahta çıktı. İran'a hâkim Safevîler tarafından yürütülen Şiilik propagandalarının Anadolu'da giderek artması, Sultan I. Selim'in (1512-1520) ilk icraat olarak İran'a sefer düzenlemesine neden oldu. Padişah, bu sebeplere istinaden 1514'te Safevi Devleti üzerine yürüdü ve Şah İsmail'in ordusuyla Çaldıran'da gerçekleşen muharebeden zaferle ayrıldı. Ancak bu zafer sonucunda Safevîler ortadan kaldırılamadığı gibi Osmanlı-Safevi sınırlarında da çok etkili bir değişim gerçekleşmedi. Bu sebeple I. Selim Çaldıran zaferinden sonra Anadolu'daki Şii tehlikesini tamamen ortadan kaldırmak amacıyla İran'a yönelik seferlerine devam etme kararı aldı⁵⁸.

Sefer hazırlıklarının tamamlanmasıyla İran üzerine hareket eden Padişah, kendisiyle Şah İsmail'in arasını bulma iddiasıyla Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin Mısır'dan Halep'e hareket ettiği haberini aldı⁵⁹. Fakat Gavri'nin I. Selim'i kendi topraklarından geçirmek istememesi ve yanında Şehzade Ahmed'in oğlu Kasım'ı da bulundurması Osmanlı Devleti için önemli bir tehditti. Sefer esnasında yaşanan bu siyasi gelişmeler, Padişahı İran üzerine gitmekten alıkoyup Mısır üzerine sevk etti⁶⁰. I. Selim'in sefere çıktığı esnada bu kararı almasının temelinde aslında daha büyük siyasi gelişmelerin olduğunu söylemek mümkündür. Zira Mekke ve Medine gibi kutsal beldelere hâkim olan Mısır merkezli Memlukler, bu dönemde özellikle kutsal

⁵⁸ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 201-214.

⁵⁹ Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Solakzâde Tarihi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1297, s. 384-385.

⁶⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1983, III, s. 281-284; Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, s. 221.

beldelere hac ibadetine gelmekte olan hacı adaylarının güvenliğini sağlamaktan acizdi. Bunun yanında Portekiz'in de bu beldelere yönelik tehdidi artmaktaydı. Bu gelişmelere bir de sefer esnasında gerçekleşen Kansu Gavri'nin girişimleri eklenince seferin Mısır üzerine yapılması nihai olarak kararlaştırıldı⁶¹.

24 Ağustos 1516 günü Osmanlı ve Memluk orduları Haleb civarında bulunan Mercidabık ovasında karşılaştı. Veziriazam Hadım Sinan Paşa'nın sağ kolda, Vezir Yunus Paşa'nın ise sol kolda yer aldığı savaş, şiddetli çarpışmalar sonucunda Osmanlı Devleti'nin muzafferiyetiyle sonuçlandı ve savaşın hemen akabinde Kansu Gavri'nin ölüm haberi geldi⁶². Daha sonra Şam üzerine gidilerek Hama, Humus, Birecik ve bunlara tabi Adana, Sis, Tarsus, Trablus ve diğer kaleler ilhak edildi ve buralara sancak beyleri tayin edildi. Bu arada Mısır Sultanı Kansu Gavri'nin yerini Tomanbay aldı. Daha sonra Rumeli sipahilerinden oluşan 2000 asker İsa Bey oğlu Mehmed kumandasında Gazze ve Remle'nin ilhakı için görevlendirildi. Ancak Memluklerin Şam Valisi Canbirdi Gazali'nin Gazze'de Osmanlı birliklerine karşı koymak istediği haberi gelince I. Selim, bu sefer yaklaşık 4000 askeri, Veziriazam Hadım Sinan Paşa komutasında Gazze'ye yardıma gönderdi. Bu gelişmelerin yaşandığı kış aylarında Şam'da konaklayan I. Selim, Tomanbay'a elçi olarak gönderdiği Çerkez Murad'ın öldürüldüğü haberini alınca 16 Aralık 1516'da Şam'dan Mısır'a doğru harekete geçti. 28 Aralık 1516'da Remle'ye yakın olduğu sırada Calculiye isimli yerde Gazze'de gerçekleşen Han Yunus savaşının zaferle sonuçlandığı haberini aldı⁶³.

Han Yunus zaferiyle birlikte Filistin bölgesini tamamen hâkimiyeti altına alan I. Selim, Mısır'a doğru ilerlemek için öncelikle Kudüs yolunu emniyete almayı planlıyordu. Hem Kudüs yol güvenliğini almak hem de kutsal yerleri ziyaret etmek amacıyla Yunus Paşa'yı Remle'de bırakarak Kudüs'e hareket etti⁶⁴. Yanına aldığı

⁶¹ Çakmak, "Osmanlı İdaresinin Kudüs'te Yerleşmesi..." s. 90-91.

⁶² Silahşör, *Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab*, Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi, Nur-ı Osmaniye Koleksiyonu, nr. 4087, s. 18a-22b.

⁶³ Silahşör, *Fetihnâme*, s. 26a-32a; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, s. 389; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârîh*, Matbaa-i Amire, Dersaadet ty, II, s. 337-349; İbrahim Hakkı Çuhadar, *Sucudi'nin Selimnamesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 1988, metin kısmı s. 45b-61a; Şefaattin Severcan, *Keşf'i'nin Selim-namesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 1988, metin kısmı s. 82b-91b; B. Yalçın Hatunoğlu, *İdris-i Bitlisi'nin Selim-Namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1998, tercüme kısmı s. 25b-28a.

⁶⁴ Silahşör, *Fetihnâme*, s. 33a.

muhafız birliği ve birkaç bey ile birlikte 31 Aralık 1516'da Kudüs'e vardı. Kudüs'e girdiğinde âlimlere ve fukaraya bolca ihşanda bulunan I. Selim, Mescid-i Aksa, Kubbetü's-sahra, Halilurrahman ve diğer kutsal mekânları ziyaret etti⁶⁵.

Bu bilgiler ışığında Kudüs'ün ilhak tarihinin Sultan I. Selim'in burayı ziyaretinden önce olduğu anlaşılmaktadır. İlhakın tarihine dair kaynaklar net bir bilgi vermese de özellikle I. Selim'in Şam'da kışın konakladığı 28 Eylül-16 Aralık 1516 tarihleri arasında bunun gerçekteştiği açıktır. Buna göre, Kudüs'ün ilhakı 1516 senesinin Ekim veya Kasım ayları içerisinde gerçekteşmiş olmalıdır⁶⁶.

Sultan I. Selim'in hâkimiyet altına aldığı topraklarda ilk olarak Arap(=Şam) Vilayeti, Alâüddevle Vilayeti ve Diyarbekir Vilayeti kuruldu⁶⁷. Şam Vilayeti'ne bağlı ilk idari yapılanmada ise Trablus, İskender Paşa oğlu Mustafa Bey'e; Kudüs, Evrenos Bey oğlu İskender Bey'e; Safed, Mustansiroğlu'na ve Gazze ise İsa Bey oğlu Mehmed Bey'e tevcih edildi⁶⁸. Burada dikkat çeken husus; Gazze Sancağı'nın tevcih edildiği İsa Bey oğlu Mehmed Bey'in aynı zamanda Gazze'nin alınmasında etkili olan birliğin başında bulunmasıdır. Bu tevcih, aynı durumun Kudüs için de geçerli olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Buna göre Kudüs'ün yönetimine ilk atanan Evrenos Bey oğlu İskender Bey'in -her ne kadar Kudüs'te bir çarpışmanın meydana gelmediği bilirse de- buraya gönderilen birliğin komutanı olması kuvvetle muhtemeldir⁶⁹.

Şam Vilayeti'nin ilk idari taksimatı böyle iken bu durum ancak 25 Eylül 1517 tarihine kadar sürdü. Bu tarihte Gazze, Safed, Kudüs, Kerek ve Nablus Memluklerin uzun süre Şam beylerbeyliğini(melikü'l-ümerâ) yapan Canbirdi Gazali'ye sancak olarak tevcih edildi. 15 Şubat 1518 tarihinde bu sancaklara Şam Sancağı da eklendi

⁶⁵ Silahşör, *Fetihnâme*, s. 33b-36b; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 349-351; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (F. Giese Neşri), (haz. Nihat Azamat), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1992, s. 138; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1341, s. 255.

⁶⁶ Çakmak, "Osmanlı İdaresinin Kudüs'te Yerleşmesi...", s. 91-92; Yavuz Ercan Kudüs'ün fethi tarihini tartışmakta ve Ramazan 922/Ekim 1516 tarihinin en uygun tarih olduğu ifade etmektedir. Kudüs'ün fethi tarihi hakkındaki tartışmalar için bkz. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 10-11.

⁶⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 75.

⁶⁸ Şair Nedim Efendi, *Müneccimbaşı Tarihi Tercümesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1285, III, s. 463; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 342; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, s. 391. Solakzâde Tarihi'nde Safed'in yönetimi, Muzaffâr oğluna verildiği zikredilmektedir.

⁶⁹ Çakmak, "Osmanlı İdaresinin Kudüs'te Yerleşmesi...", s. 93.

ve böylelikle Canbirdi'nin idaresi Şam'dan Ariş'e kadar genişletilmiş oldu⁷⁰. Onun bu makama gelmesinde Memlukler döneminde Haleb Nâibi olup I. Selim tarafından da 25 Ağustos 1517'de Haleb'e sancakbeyi tayin edilen Hayırbay'ın aracılığı söz konusudur⁷¹. Burada I. Selim'in Haleb ve Şam gibi sancakların yönetimini Canbirdi Gazali ve Hayırbay gibi Memluklerin eski yöneticilerine vermesinin arka planında Devletin henüz pek tanımadığı toprakların idaresinde bu yöneticilerin tecrübesinden istifade etme düşüncesi hâkimdir⁷².

Canbirdi'nin Şam Beylerbeyliği, I. Selim'in vefatıyla yerine geçen oğlu I. Süleyman'ın saltanatının (1520-1566) ilk yıllarına kadar sürdü. Ancak Canbirdi, Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen bu saltanat değişikliğini fırsat bilerek kendi adına okuttuğu hutbe ve bastırıldığı para ile Mısır'da sultanlığını ilan edip Haleb'i muhasara etme cüreti gösterdiğinden duruma Devlet tarafından derhal müdahale edildi. I. Süleyman, üçüncü veziri Ferhad Paşa komutasındaki askerî birlik ile Dulkadır Beyi Şehsuvar oğlu Ali Bey'i Canbirdi'nin üzerine gönderdi. Ali Bey henüz Ferhad Paşa gelmeden Canbirdi'yi 1 Şubat 1521'de bozguna uğrattı ve Ferhad Paşa'nın gelmesiyle Canbirdi öldürüldü⁷³.

İlk defa Ömer Lütfi Barkan'ın dikkat çektiği ve 1520-1521 yıllarına ait olduğunu düşündüğü arşiv vesikasından hareketle bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Rumeli Vilayeti'nde otuz, Anadolu Vilayeti'nde yirmi, Karaman'da sekiz, Rum Vilayeti'nde beş, Arap Vilayeti'nde on beş, Diyarbekir Vilayeti'nde ise dokuz sancağı bulunduğu görülmektedir⁷⁴. Kudüs'ün Osmanlı Devleti idari teşkilatı içerisindeki yerini daha net görmek için Arab(=Şam) Vilayeti'ni oluşturan on beş sancağa dair bilgiler tablo halinde gösterilmiştir:

⁷⁰ Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, (çev. Mehmet Akif Erdoğru), Er Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 35-36.

⁷¹ Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Matbaatü Bulak, Mısır 1832, s. 411; Mustafa Murad ed-Debbâğ, *Mevsûatü Bilâdina Filistin*, Cilt X, Dârü'l-Hüdâ, 2002, s. 6.

⁷² Çakmak, "Osmanlı İdaresinin Kudüs'te Yerleşmesi...", s. 93.

⁷³ Hadîdî, *Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi) (1285-1523)*, (haz. Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 389-394; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 307-309.

⁷⁴ TSMA, d. nr. 9772, 1-5; Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XV Sayı 1-4, İstanbul 1954, s. 304-306.

Tablo 2. Arap(=Şam) Vilâyeti Sancakları⁷⁵

	Sancak	Sancakbeyi	Hasılat(Akçe)
1	Haleb	Ahmed Bey	700.000
2	Hama	Kapıcıbaşı Kasım Bey	500.000
3	Anteb	Çakırcıbaşı Nasuh Paşa	450.000
4	Trablus	İskenderpaşa oğlu Mustafa Bey	430.000
5	Malatya	Yahya Paşa oğlu Mehmed Bey	400.000
6	Humus	İhtimanlı Kasım Bey	400.000
7	Tarsus	Mihaloğlu Yahşi Bey	350.000
8	Divriği	Okçu Sinan Bey	330.000
9	Birecik	Azeb Ağası Ahmed Bey	275.000
10	Darende	Kara Hasan Bey	200.000
11	Kahta ve Gerger	Emir-i alemin kardeşi Ahmed Bey	190.000
12	Rum-kal'a	Ömer Bey oğlu İdris Bey	170.000
13	Behisni	Kutoğlu Ali Bey	170.000
14	Sis	Yeniçeriler kethüdası Mustafa Bey	150.000
15	Şam	Mahlûl	-

Tabloda Filistin topraklarını oluşturan Gazze, Safed ve Kudüs'ün yer almaması bu dönemde bunların Şam Sancağı'na bağlı olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca paşa sancağı olan Şam Sancağı'nın mahlûl olarak kaydedilmesi bu dönemde Şam Vilayeti'nde beylerbeyi bulunmadığı anlamına gelmektedir. Belgenin tahmin edilen oluşturulma tarihi, Şam Beylerbeyi Canbirdi'nin ölüm tarihi olan 1521 ile örtüştüğünden muhtemelen Canbirdi'nin ölümünden sonra henüz buraya yeni bir beylerbeyi atanmamış ve idari düzen sağlanmamıştır⁷⁶. Nitekim Canbirdi'nin ölümünden sonraki gelişmelerde Şam Vilayeti'ne, Anadolu Beylerbeyi Ayas Paşa atanmış ve bu dönemden sonra Gazze, Safed ve Kudüs'ün her biri ayrı sancaklar olarak teşkilatlandırılmıştır⁷⁷.

Osmanlı Devleti yeni fethedilen bir yerin idaresini doğrudan üstlenmekte acele etmez, ilk dönemde daha çok yerel yöneticilerden istifade ederdi. Bu arada, fethedilen bölgenin kasaba ve köylerine ait bütün gelirler hesaplanarak tapu tahrir defterlerine işlenirdi. Bu kayıtlara istinaden sağlanan idari düzene göre Osmanlı

⁷⁵ Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XV Sayı 1-4, İstanbul 1954, s. 306.

⁷⁶ Çakmak, "Osmanlı İdaresinin Kudüs'te Yerleşmesi...", s. 94.

⁷⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 309.

Devleti, bu gelirleri yörenin ileri gelenleri arasından atadığı Osmanlı görevlilerine ve sipahlere verirdi. Gelirlerin bir bölümü ise devlet hazinesine ve vakıflara ayrılırdı⁷⁸. Taşra idaresi için geçerli olan bu uygulamaların, Osmanlı hâkimiyetine giren Kudüs için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Osmanlı Devleti, Memluklerin Şam Vilayeti'nin bir parçası olarak gördüğü Gazze, Safed ve Kudüs'te oluşturduğu idari düzeni genel hatlarıyla kabul etti. Şam Vilayeti'ne bağlı sancaklardan biri olarak Osmanlı idari yapılanmasındaki yerini alan Kudüs Sancağı, başlangıçta Memluklerin böldüğü şekilde Kudüs, el-Halil ve Benî Amr⁷⁹ nahiyelerinden oluşmaktaydı⁸⁰. Ancak 1538 yılından itibaren Benî Amr nahiyesi feshedilerek nahije sayısı ikiye düşürüldü⁸¹.

Memluklerden farklı olarak Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e uyguladığı en önemli siyaset kentin itibarını artırmak oldu. Memlukler döneminde Kudüs, daha çok asi komutanların gönderildiği bir sürgün yeri olarak biliniyordu. Osmanlı bu anlayışı bilinçli bir şekilde değiştirerek Memlukler döneminde idari bakımdan daha üst derecede bulunan Gazze ve Safed kentleriyle Kudüs'ü eşit konuma getirdi. Bunun için atılan en önemli adımlardan biri sancakbeyi, kadı ve taşra yönetiminde bulunan diğer üst düzey memurlarını doğrudan İstanbul'dan atamasıydı⁸². Bu siyasetin bir sonucu olarak sancağın muhafazası, bedevi Arap isyanlarının bastırılması, kentte asayişin sağlanması, devlet görevlilerinin kontrol edilmesi gibi gelişmeler bu dönemde kent nüfusunda bir artışa sebep oldu⁸³.

⁷⁸ Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, s. 8.

⁷⁹ Benî Amr nahiyesi hakkında 1525 tarihli tahrirde "halkı perakende olub yazılmadılar" notu düşülmüştür. Nahiyeyi oluşturan köylerden bugün aynı ismi taşıyan Kefr Uriya köyünün topografik konumu Benî Amr nahiyesinin Kudüs sancak merkezinin batısında yer aldığını göstermektedir. *Başkanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (BOA. TT. d.)* nr. 427, s. 309.

⁸⁰ Kudüs Sancağı'nın tahrir kayıtlarına göre hazırlanan topografya ve nüfus çalışması için bkz. Ehud Toledano, "The Sancaq of Jerusalem in the Sixteenth Century: Aspects of Topography and Population", *Archivum Ottomanicum*, Vol. 9, Wiesbaden 1984, p. 279-319.

⁸¹ *TT. d.*, nr. 1015, s. 1.

⁸² Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, (çev. Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 7.

⁸³ Bu hususlarla ilgili XVI. yüzyıl mühimme defterlerine yansıyan hükümler için bkz. *Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs*, I, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2016.

Tablo 3. XVI. Yüzyıl Kudüs Merkezi Tahmini Nüfus Sayımı⁸⁴

Sene	Tahminî Nüfus Miktarı			
	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
1525-26	3115	595	995	4705
1538-39	7725	846	1139	9710
1553-54	10171	2090	1633	13894
1562-63	10630	2060	1213	13903
1595-96 ⁸⁵	6446	-	-	6446+?

XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre tahminî nüfus sayılarının verildiği yukarıdaki tablodan anlaşıldığına göre Kudüs'te yaşanan nüfus artışı Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı dönemini yaşadığı I. Süleyman'ın (1520-1566) saltanat yıllarına rastlamaktadır. Haremeyn olarak isimlendirilen Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal mekân olarak taşıdığı önem itibariyle bu dönemde Kudüs'te gerçekleştirilen, surlar ile bazı dinî yapıların tamiri ve kente ait su yollarının yeniden inşası halkın kente olan ilgisini artırmış gözükmemektedir⁸⁶. Yine Haseki Hürrem Sultan tarafından Kudüs'te inşa edilen Haseki İmaret (1552), sadece Kudüs'ün değil Filistin bölgesinin en büyük imareti olması hasebiyle fakir halkın ihtiyaçlarını karşılamak gibi Kudüs'ün sosyal yapısında önemli bir işlevi yerine getirmekteydi⁸⁷. Ayrıca Osmanlı Devleti tarafından gayrimüslimlere tanınan inanç ve ibadet özgürlüğü Kudüs gibi üç semavi dine mensup kişilerin birarada yaşamalarına imkân tanımıştır. Bu doğrultuda dinî mekânlarını ziyaret maksadıyla Osmanlı tebaasından veya yabancı devletler tebaasından birçok gayrimüslimin Kudüs'e seyahat etmesi, Osmanlı Devleti'nin Kudüs hâkimiyetinin henüz ilk yıllarında kentte bir güven ortamı oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

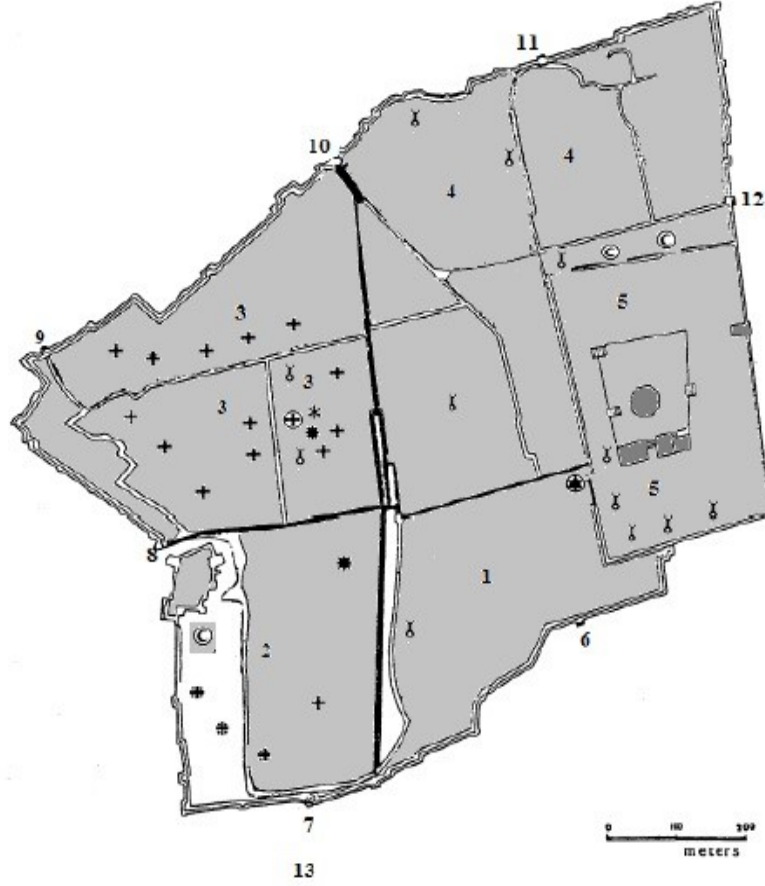
⁸⁴ Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi*, s. 98. Tabloda tarafımızca küçük değişiklikler yapılmıştır.

⁸⁵ Bu tahrirde Hıristiyan ve Yahudi nüfusu yer almamaktadır.

⁸⁶ Sultan I. Süleyman zamanında Kudüs'te yapılan tamir faaliyetleri için bkz. Beşir Abdülgani Berekat, *Dirâsâtü fî Târîhi Beyti'l-Makdis, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut 2014, s. 11-33.

⁸⁷ Kudüs'te bu dönemde kurulan en büyük vakıf müessesesi olan Haseki Sultan İmaret hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik, Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaret*, (çev. Dilek Şendil), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

*Plan 1. Eski Kudüs'ün Mahalleleri ile Dinî Mekânları*⁸⁸

Açıklamalar

1. Yahudi Mahallesi	8. Yafa Kapısı
2. Ermeni Mahallesi	9. Yeni kapı
3. Hıristiyan Mahallesi	10. Şam Kapısı
4. Müslüman Mahallesi	11. Herod Kapısı
5. Haremü'ş-Şerif	12. Meryem Kapısı
6. Meğaribe (Dung) Kapısı	13. Sion Dağı
7. Sion Kapısı	
⚪ Cami	* Kıpti Kilisesi
⊙ Osmanlı Merkezi	* Süryani Kilisesi
⊕ Kamame Kilisesi	# Ermeni Kilisesi
⊕ Ağlama Duvarı	+ Latin Kilisesi
* Habeş Kilisesi	+ Rumların Vakıfları ve Kiliseleri

Ancak XVI. yüzyılın sonlarına doğru tek bir sebep olmasa da en önemli sebep olarak zikredebileceğimiz merkezî otoritenin zayıflaması yüzünden, kentte yaşanan kargaşa ve bunun sonucunda yerel yöneticilerin halka yönelik baskı ve

⁸⁸ Bkz. Adar Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", *Middle Eastern Studies*, XXVIII/1, July 1992, p. 4.

zulümlerinin artması kent nüfusunun azalmasına yol açtı⁸⁹. Başta sancakbeyleri olmak üzere yerel idarecilerin yeni vergi ihdası, vakıfların idari ve mali yönetimine müdahale, yolsuzluk, ahalinin malını ve hayvanını gasp etme, rüşvet, adam kayırma gibi hukuka ve teamüllere aykırı münferit tutumları, Kudüs halkının İstanbul'a en çok şikâyet ettiği konular arasındaydı⁹⁰.

Celali isyanları olarak bilinen bir dizi karışıklık ve Anadolu'nun doğusundaki asi paşaların ayaklanmaları, XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın ortalarına dek, Devlet merkeziyle Arap eyaletleri arasındaki iletişimi oldukça güçleştirdi. Bu gelişmelere bir de hükümetin kendi içindeki kuvvet değişiklikleri eklenince Arap eyaletlerinde merkezî yönetim daha yerel bir sisteme dönüşür hale geldi⁹¹. Öyle ki XVII. yüzyıl boyunca Filistin bölgesinde yer alan Kudüs, Nablus, Gazze ve Leccun sancaklarını Ferruhîler, Rıdvanîler ve Turabaylar adlı üç yerel hanedan yönetti. Dror Ze'evi Kudüs'e dair yaptığı monografik çalışmasında bu üç hanedanın yüzyıl boyunca ilişkilerini; evlilik bağları, Şam Eyaleti'ndeki stratejik çıkarlar ve mali iş ortaklıkları yoluyla giderek geliştirdiklerini ve böylelikle yüzyılın ikinci yarısında tek bir geniş hanedan haline geldiklerini belirtmektedir⁹². Osmanlı Devleti, bu hanedan ittifakının askerî güçlerinden ve Bedevilerle olan iyi ilişkilerinden istifade etti. Ancak İstanbul yönetimi, yerel hanedanların zaman zaman tek başlarına iktidar olma heveslerini daima gündemde tutarak, bu hanedanlara yalnızca devlet politikasının temel hedeflerini gerçekleştirme olanağı sağladıkları sürece müsaade etti⁹³. Bu minvalde yerel hanedanların güçlerinin iyice arttığı XVII. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'daki Divanın, Köprülülerin başını çektiği vezirleri, bu hanedanların ortadan kaldırılarak yerlerine merkezden yöneticiler atanmasının merkezileşme sürecine yardımcı olabileceğini düşündüler. Fakat yerel hanedanların hac kervanlarına öncülük etmeleri, bölgedeki Bedevilerle sıkı ilişkileri ve yerel eşrafla olan karşılıklı çıkarları, onlara halkla olan ilişkilerinde önemli bir destek sağlamakta ve Köprülülerin merkezileştirme siyasetinin önünde büyük engeller oluşturmaktaydı.

⁸⁹ Amnon Cohen and Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton University Press, New Jersey 1978, p. 28.

⁹⁰ *Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs*, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2016, I, s. 29.

⁹¹ Ze'evi, *Kudüs*, s. 40.

⁹² Bu üç hanedanın Filistin'deki yükselişleri ve birbirleriyle olan ilişkileri için bkz. Ze'evi, *Kudüs*, s. 45-65.

⁹³ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Alfa Tarih, İstanbul 2018, s. 33.

Yüzyılın sonuna doğru yerel hanedanlara yönelik bu siyaset, olumlu sonuçlarını almaya başladığında ise yerel hanedanların yerine İstanbul'dan sancakbeyleri atanmaya başlandı. Bu kez yeni yöneticiler mevkilerini sırf bir gelir kaynağı olarak gördüklerinden halka karşı sert ve amansız bir tavır sergilediler. Yerel hanedanların Kudüs eşrafiyla kurdukları ittifaktan vazgeçen yeni yöneticilerin bu tavırları, eşraf ile halkın bütünleşmesine zemin hazırladı. Son olarak artık dayanılmaz bir noktaya gelen baskılar sonucunda 1703 yılında Nakibüleşraf Mustafa el-Hüseynî'nin başını çektiği ayaklanma, yönetimde görülen bu vahim duruma karşı verilen en büyük tepki oldu⁹⁴.

XVIII. yüzyılın hemen başında Kudüs'te bu isyan başlamışken Anadolu ve Rumeli'de de durum pek farklı değildi. Aynı tarihte yaşanan Edirne Vakası, II. Mustafa'nın tahttan indirilerek III. Ahmed'in cülusu ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin ölümüyle sonuçlandı⁹⁵. 1730'da meydana gelen Patrona Halil isyanında ise, III. Ahmed tahtan indirildi⁹⁶. Anadolu ve Rumeli'de ayan ve eşrafın yükselişlerinin etkisiyle çıkan bu isyanları, Osmanlı Devleti'nin yüzyıl içinde Rusya ve Avusturya ile yaptığı savaşlarda siyasi, askerî ve ekonomik olarak sarf ettiği fazla mesainin olumsuz yansımaları olarak görmek mümkündür.

XVIII. yüzyılda kaçınılmaz olarak devam eden yerel ailelerin yükselişleri ve merkezden atanan sancakbeylerinin baskıcı yönetimi, Kudüs'teki nakibüleşraf liderliğindeki ayaklanmanın iki yıl kadar sürmesine sebep oldu. Nihayet 1705'te atanan yeni sancakbeyinin ayaklanmayı bastırmasıyla birlikte, Kudüs'teki yerel eşrafın siyasal ve toplumsal konumuna yıkıcı bir darbe vurulmuş oldu⁹⁷. Bu darbe ile Kudüs'teki nakibüleşraflık dâhil dinî görevlerin birçoğunu tekeline bulunduran Hüseyinî(Vefaî) ailesi eski gücünü yitirdi. Hüseyinîlerin yerini ise XVIII. yüzyılın

⁹⁴ 1703'te Kudüs'te meydana gelen isyan için bkz. Minna Rosen, "The Naqib el-Ashraf Rebellion in Jerusalem and Its Repercussions on the City's *Dhimmis*", *Asian and African Studies: Journal of the Israel Oriental Society*, Vol. XVIII, The Institute of Middle Eastern Studies University, Hafia 1985, p. 249-270.

⁹⁵ 1703 Edirne Vakası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 775-815; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, s. 280-282; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 243-254; Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, (haz. Abdülkadir Özcan vd.), Klasik Yayınları, İstanbul 2013, II, s. 643-693; Rifa'at Ali Abou El-Haj, *1703 İsyanı ve Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, (çev. Çağdaş Sümer), Tan Yayınları, Ankara 2011.

⁹⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, s. 293-294.

⁹⁷ Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 9.

ortalarından itibaren özellikle Abdullatif'in reisliği ile birlikte Gudeyye ailesi aldı. Ancak ilerleyen zamanda Gudeyye ailesinin ismini Hüseyinî olarak değiştirmesiyle Hüseyinîler eski güçlerini tekrar elde etti⁹⁸. Kudüs'te yaşanan bu isyanın liderliğini asker değil de ulema sınıfından birinin üstlenmesi Adil Mennâ'nın ifade ettiği gibi Şam, Haleb ve Kahire'den farklı olarak Kudüs'ün küçük bir yer olmasının askerî otoriteyi elinde bulunduranlara elit sınıfa dâhil olmalarını sağlayacak güce erişme şansını pek tanımamasından kaynaklanıyordu⁹⁹. Ancak bu ifade, askerî yöneticilerin bu gibi hareketlere teşebbüs etmedikleri anlamına gelmez. Nitekim 1731'de yerel halkın da bir bölümünün desteğiyle, yerliyan¹⁰⁰ Kudüs kalesine girerek yeniçerileri kovmuş, bunun sonunda yeniçerilerin İstanbul'dan kendilerini destekleyen bir ferman gönderilmesi talebinde bulunmaktan başka çareleri kalmamıştı¹⁰¹. Kudüs'te henüz yüzyılın başında bu gelişmeler yaşanırken diğer Arap eyaletlerinde Osmanlı otoritesine bütünüyle boyun eğmekten (Haleb), bağımsızlığa yakın bir özerkliğe (Tunus) dek uzanan çok çeşitli durumlar görülüyordu¹⁰². Kudüs'ün siyasi kaderini ise Filistin'in kuzeyinde yaşanan gelişmeler belirledi.

Medine'den gelerek Filistin'in kuzeyindeki Safed'e yerleşen ve Ma'noğulları ailesinden¹⁰³ sonra burada etkili olan Şihabîler, Safed'in yönetimini yerel bir ailenin reisi olan Zahir el-Ömer'e verdiler. Zahir el-Ömer elde ettiği servetlerle iktidarını gittikçe güçlendirdi ve Akka, Sayda, Yafa, Hayfa, Remle ve Nablus'ta hâkimiyeti ele geçirdi. Bir liman kenti olan Akka'yı kendine merkez olarak belirleyen Zahir el-Ömer, ekonomik canlılığın yoğun olduğu bu kentte yürüttüğü imar faaliyetleriyle de kentin gelişmesine büyük katkıda bulundu¹⁰⁴. Mısır'da daha önceden Rusların desteğini alarak giriştiği isyanda başarısız olan Bulut Kaptanı Ali Bey'in askerî

⁹⁸ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 2.

⁹⁹ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 3.

¹⁰⁰ Yerliyan(=Yerli neferatı): Yerlilerden kale muhafazasında istihdam olunan askerler hakkında kullanılan bir tabirdir. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1983, III, s. 634.

¹⁰¹ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 72.

¹⁰² Arap vilayetlerindeki yerel hanedanların XVIII. yüzyıldaki etkinlikleri ile ilgili bkz. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 31-38.

¹⁰³ Lübnan'ın güçlü Dürzi ailelerinden biri olan Ma'noğulları, Emir Fahreddin zamanında Safed Sancakbeyliğini elde etmiştir. Ancak Emir Fahreddin, Osmanlı Devleti'ne isyan ettiği için Şam Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa tarafından 1635 yılında yakalanarak idam edilmiştir. Bkz. Feridun Emecen, "Fahreddin, Ma'noğlu", *DİA*, Cilt XII, İstanbul 1995, s. 80-82.

¹⁰⁴ Zahir el-Ömer'in Akka'daki etkinliği hakkında bkz. Thomas Philipp, *Acre The Rise and Fall of a Palestinian City 1730-1831*, Columbia University Press, New York 2001, p. 30-48.

birlikleriyle beraber Zahir el-Ömer'in himayesine girmesi hem Zahir'in gücünü artırmasına hem de Doğu Akdeniz'e inme siyaseti güden Rusların desteğini de alarak Beyrut başta olmak üzere bölgedeki bütün limanları ele geçirmesine imkân sağladı. Ancak bu dönemde Zahir el-Ömer ile bu denli güçlenmesine vesile olan Şihabîler arasında büyük bir düşmanlık başladı. Şihabî Emiri Yusuf Bey, Zahir el-Ömer'e karşı girişilen bütün mücadelelerde Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. Başlangıçta her ne kadar Zahir el-Ömer'e ve onun destekçisi Ruslara karşı bir zafer elde edilemese de Şihabî Emiri Yusuf Bey'in kendisine duyduğu güven ve verdiği destekle gelecekte bölgenin kaderini belirleyecek en etkili isim olan Cezzar Ahmed Bey'in askerî dehası fark edildi. Osmanlı Devleti, Zahir el-Ömer'in hâkimiyetine, bölgeye 1775'te gönderdiği Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa ile nihai olarak son verdi ve Cezzar Ahmed Bey önce Akka Muhafızlığı ve ardından Sayda Valiliğine getirildi¹⁰⁵.

Zahir el-Ömer döneminde ekonomik canlılık kazanan Akka kenti, artık Cezzar Ahmed Paşa'nın surlarını tahkim ettiği limanın Avrupa ticaretine geniş çapta açılması ve 1784'te Umdan Hanı'nı inşa etmesiyle büyük kârlar elde etmeye başladı¹⁰⁶. Bu yönüyle Cezzar Paşa'nın Zahir el-Ömer'den daha otoriter olmasının yanında iyi bir ticari zekâyâ sahip olması Akka'yı, XVIII. yüzyılın sonlarında bölgenin en büyük kenti durumuna getirdi¹⁰⁷. Buna karşılık Kudüs, gerek demografik, gerek ekonomik gerekse askerî bakımdan çok geride kaldı. Bu gelişmelerin siyasal ve askerî sonuçları dönemin Osmanlı siyasetçilerinin yanı sıra Avrupalı generallerin de dikkatini çektiği için kamuoyu ilgisi büyük ölçüde Akka'ya yöneldi ve Kudüs'ten uzaklaştı¹⁰⁸.

Özetle ifade etmek gerekirse; Osmanlı Devleti 1517 senesinde ilhak ettiği Kudüs'ü Şam Vilayeti'ne mülhak bir sancak olarak teşkilatlandırdı. Sancağın idaresi, ilk olarak bölgeyi tanıyan tecrübeli yerel yöneticilere bırakıldı. Ancak XVII. yüzyıldaki merkezileşme politikasının gereği olarak Kudüs'e merkezden

¹⁰⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1858, III, s. 35-47; Münir el-Hûrî, *Sayda Abra Hakbi't-Târih*, Mektebetü't-Ticârî, Beyrut 1966, s. 269-278.

¹⁰⁶ Cezzar Ahmed Paşa'nın Akka'daki imar faaliyetleri için bkz. Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, Çamlıca, İstanbul 2013, s. 165-172.

¹⁰⁷ Engin D. Akarlı, "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840", *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque Ottomane*, (ed. Abdeljelil Temimi), Ceromdi, Zaghuan 1988, p. 47.

¹⁰⁸ Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 9.

sancakbeyleri atanmaya başlandı. Kudüs'teki yerel hanedanların aleyhine olan bu uygulama XVIII. yüzyılın başında Kudüs eşrafı ile halkının birlikte hareket ederek bir isyan başlatmasına sebep oldu. Devlet tarafından alınan tedbirlerle bastırılan ayaklanma, yerel hanedanların Kudüs'teki etkinliğini zayıflattı. XVIII. yüzyıl sonunda bir liman kenti olan Akka'da gerçekleştirilen ticari atılımlar ise, halkın Kudüs'e olan ilgisinin dinî önemle sınırlı kalmasına sebep oldu.

İKİNCİ BÖLÜM

DÖNEMİN SİYASİ PANAROMASINDA KUDÜS

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin Biladü's-Şam bölgesine yönelik siyasetini etkileyen iki büyük gelişme Fransa'nın Mısır'ı işgali ve Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanıdır. Bu bölümde; Devletin bekasına yönelik zikredilen iki büyük tehdidin bölgedeki etkilerinden hareketle, 1798-1841 yılları arasında yaşanan idari ve siyasi gelişmeler ele alınacaktır. Yaşanan bu gelişmeler ve bunların arkasında yatan sebeplerin ortaya koyulması, diğer bölümlerde ele alınacak hususların daha iyi anlaşılmasını sağlamaya yöneliktir. Mesela; bu dönemde Şam hinterlandındaki devlet kademelerinde yükselmenin önemli yollarından birinin Kudüs'teki idari görevleri başarılı şekilde yürütmekten geçtiğini bilmeden Kudüs halkının yönetim merkeziyle ve yerel yöneticilerle ilişkilerini ya da Fransızların Mısır'ı işgalinin Osmanlı Devleti'nde bıraktığı tesirleri görmeden Kudüs'teki Rum ve Ermeni Hıristiyanlar arasında yaşanan anlaşmazlıklara yönelik Devletin yürüttüğü politikaları anlamlandırmak bir yönüyle eksik kalacaktır. Dolayısıyla, Kudüs'teki toplumsal ve siyasal olayların anlaşılması için bu hususların irdelenmesi gerekmektedir.

1. FİLİSTİN'DE İKTİDAR MÜCADELELERİ

Napolyon Bonapart'ın 1798'deki Kahire'yi işgali, Filistin bölgesinde siyasi istikrarsızlığa ve buna bağlı olarak Kudüs'teki Müslüman ve gayrimüslim halk arasında bir gerginlik yaşanmasına neden oldu. Bu dönemde dikkat çeken en önemli siyasi gelişme ise Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa'nın Napolyon Bonapart'a karşı verdiği mücadele olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Musa Sroor, "The Real Estate Market in Jerusalem between Muslims and Christians (1800-1810)", *Oriente Moderno*, 93, 2013, p. 564.

1.1. CEZZAR AHMED PAŞA-NAPOLYON BONAPART MÜCADELESİ

1.1.1. Napolyon Bonapart'ın Kahire'yi İşgali ve Şam'a İlerleyişi

1769 senesinde Korsika'da doğan ve henüz gençlik yıllarında iken askerî dehası fark edilen Napolyon Bonapart, Fransız devrimi sonrasında yaşanan ayaklanmalar sonucu İngilizler tarafından işgal edilen Tolon şehrinin kurtarılmasından sonra Fransa'da büyük bir ün kazanmıştı. Elde ettiği bu başarıyla yüzbaşılıktan generalliğe terfi eden Bonapart, Fransa'da yaşanan rejim değişikliğinden dolayı ülkeyi terk etmeyi düşündü. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin kurduğu Nizam-ı Cedid ordusunda askerî eğitim vermek üzere İstanbul'a gelecek olan subayların başına atanan Bonapart, Fransa ordusunun İtalya'da Avusturya ile gerçekleştirdiği savaşlara katılmak zorunda kaldığından İstanbul'a gelemedi. İtalya'da da aynı başarıyı gösteren Bonapart, bundan sonra yeni hedef olarak Mısır'ı belirledi¹¹⁰. İstanbul'daki Fransa maslahatgüzarına gönderdiği mektuplarda bu hedefini Fransız tüccarlarına sürekli olarak çeşitli baskılar uygulayan Kölemen beylerinin cezalandırılması ve İngiltere'nin Hindistan'a kadar uzanan ticaretine engel olunması şeklinde temellendirmekteydi. Ona göre bu hedeflere ulaşıldığında Fransa'ya Akdeniz'de önemli bir sömürge alanı açmak mümkün hâle gelecekti¹¹¹.

Mısır seferi, hedefe ulaşmak adına gizli tutulması, kısa bir zamanda hazırlanması, askerî ve ilmî hususiyeti haiz olması gibi özellikleriyle Fransa tarihinde itinalı ve metotlu hazırlanmış ilk seferdi¹¹². Bu düşüncelerle Fransız general, kurduğu büyük donanmasında yer alan 38.000 kişilik ordu ile 19 Mayıs 1798'de Fransa'dan Doğu Akdeniz'e doğru hareket ederek ilk olarak İngiliz hâkimiyetindeki Malta'yı

¹¹⁰ Napolyon Bonapart'ın Mısır seferi başlangıcına kadar (1798) biyografisi için bkz. Thierry Lentz, *Napoléon*, (çev. İdil Engindeniz), Dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 28-39; Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1938, s. 35-36; Ebuzziya Mehmed Tefvik, *Napolyon*, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniyye 1299, s. 3-12.

¹¹¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1288, VII, s. 28-29; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 74-75.

¹¹² Napolyon, Mısır işgaline fikrî anlamda hazırlık yapmış ve orada kuracağı yönetimin dayanacağı ideoloji üzerine de planlamalar yapmıştır. İşgale giderken Eski Ahit, Yeni Ahit, Kur'an-ı Kerim, Hadis kitapları, mitolojiyle ilgili kitaplar ve Montequieu'nun *Kanun'un Ruhü* adlı kitabını yanında bulundurması ilginçtir. Yaşar Demir, "XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, Cilt III, Sayı 5, 2013, s. 137.

kalesindeki 1200 top, 40.000 tüfek ve 150.000 kantar barutla birlikte ele geçirdi¹¹³. İşgal haberi Osmanlı Devleti'ne ulaştığında, Fransızların büyük bir donanma ile çıktıkları bu seferde Malta işgalinin daha büyük bir işgalin ilk merhalesi olduğu, ancak iki devlet arasındaki anlaşmalar gereği Mısır üzerine gidilmesinin pek mümkün olmadığı düşünülürdü. Bunun yanında Fransızların Mısır'ı işgalinin, Hindistan'daki çıkarlarını tehlikeye atacağını düşünen İngilizler, Amiral Nelson komutasında on dört büyük gemiden oluşan bir donanmayı Fransız donanmasının peşine gönderdi. Osmanlı hâkimiyetinde bulunan sahillere kendilerine yiyecek ve içecek tedariki gibi her türlü yardım ve kolaylığın sağlanmasına rağmen İngilizler yetişmeden Fransa donanması 2 Temmuz 1798'de İskenderiye'yi işgal etti. İşgale karşı mücadele verenler Mısır ümerasından Murad ve İbrahim Beylerin komutalarındaki askerlerdi ki bunlar dışında pek fazla direnişle karşılaşılması Fransızların işini oldukça kolaylaştırdı¹¹⁴. Ancak Bonapart, Kahire'ye doğru ilerlerken İskenderiye'ye yakın Ebukır limanında demirleyen donanmanın geri kalanını İngiliz donanması yakaladı ve 21 Temmuz'daki saldırıyla verdiği ağır zayıat sonucu Bonapart'a Fransa'dan gelebilecek yardım yolu kesilmiş oldu¹¹⁵. İngilizler bu zaferle aynı zamanda Almanya, Kuzey İtalya ve İsviçre'de birtakım müdahalelere başlayan Avusturya ile Rusya'nın dâhil olduğu yeni bir koalisyonun kurulmasını sağlayarak Avrupa direncini yeniden canlandırmış oldu¹¹⁶.

İngilizlerin Ebukır'daki saldırısında büyük darbe almasına rağmen Fransızlar, 24 Temmuz'da Kahire'yi işgal etti ve nihayet Osmanlı Devleti, Şeyhülislam Mustafa Aşir Efendi'den alınan üç fetva ile 2 Eylül'de Fransa Devleti'ne harp ilan etti¹¹⁷.

¹¹³ Başkanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Hariciye (BOA. C. HR.) 115/5745; Başkanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun (BOA. HAT.) 142/5877.

¹¹⁴ Murad ve İbrahim Beylerin Fransızlara karşı verdiği mücadele ve Fransızların ilerleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, (thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim), Matbaatü Dâri'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1998, III, s. 3-76; Darendeli, *Ziyânâme*, s. 66-77.

¹¹⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 40; Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, (haz. Mehmet Ali Beyhan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, I, s. 76-77; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, V, s. 30; M. C. Şehabettin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Bonaparte'ın Akkâ Muhâsarası", *Tarih Dergisi*, Cilt XV, Sayı 20, 1965, s. 2.

¹¹⁶ Gregory Fremont-Barnes, *Napoleon Bonaparte*, Ospery Publishing, Great Britain 2010, p. 12.

¹¹⁷ Bu üç fetva için bkz. Başkanlık Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (BOA. A. DVNS. MHM. d.) nr. 207, s. 1, (29 Rebiülevvel 1213).

Fransızların Mısır'a giriş tarihi ile Osmanlı Devleti'nin harp ilan tarihi arasında yaklaşık bir buçuk aylık zaman diliminin olması, Osmanlı Devleti'nde uzun zamandır süregelen kötü gidişatın etkisine bağlanabilir. Bu kötü gidişatı bir dizi ıslahat hareketleriyle sonlandırmaya çalışan Osmanlı Padişahı III. Selim, Fransızlara karşı hemen harp ilan etmeyip temkinli davranmakla Fransızların en büyük rakibi olan İngilizlerin desteğini elde etmeye muvaffak oldu¹¹⁸. Akdeniz'e egemen olma anlayışını bir siyaset haline getiren Rusya da kendi çıkarları doğrultusunda Fransızlara karşı İngiltere'yle birlikte Osmanlı Devleti'nin yanında yer almayı tercih etti¹¹⁹.

Harp ilanından sonra İstanbul yönetimi ilk olarak bölgedeki yöneticilerine birbirleriyle haberleşerek teyakkuz halinde bulunmalarını bildiren emirler gönderdi¹²⁰. Hatta Mısır Seraskeri İbrahim Paşa, Mısır Valisi Azmzade Abdullah Paşa¹²¹ ve Sevahil Seraskeri Cezzar Ahmed Paşa'nın muhaberatını yürütmek adına sabık çavuşbaşı Abdullah Bey bu işe memur tayin edildi¹²². Gerektiği takdirde desteklerini almak¹²³ maksadıyla civarda bulunan urban¹²⁴ şeyhlerine neşredilmek üzere Arapça beyannameler dahi hazırlandı¹²⁵.

¹¹⁸ Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt II, 2008, s. 142.

¹¹⁹ Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya ile anlaştıktan sonra Sicilya Krallığı ile de anlaştı. Bu antlaşmalarla ilgili bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s. 31-36; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 75-76.

¹²⁰ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 118, (27 Cemaziyelevvel 1213). Özellikle Şam Valisi ve Mısır Seraskeri İbrahim Paşa'ya acil koduyla gönderilen emirleri taşıyan iki tatarın yerine zamanında ulaşması için beygir temini hususunda menzillerin işlevselliğini sağlamalarına yönelik İstanbul'dan Şam'a kadar yol üzerinde bulunan kadı, naip, zabitan ve iş erlerine emir gönderildi. *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 160, (evâil-i Cemaziyelahir 1213).

¹²¹ Azmzade ailesinden Mehmed Paşa'nın oğlu olan Abdullah Paşa 1784-1812 yılları arasında sırasıyla Trablusşam, Sivas, Diyarbakır, Adana, Konya, Halep, Şam, Maraş, Mısır, Şam, Rakka valilikleri ve son olarak Hamid Sancağı mutasarrıflığı yapmıştır. Doksan yaşın üzerinde 1813'te Hama'da vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1311, III, s. 393.

¹²² *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 147, (evâhir-i Rebiulahir 1213).

¹²³ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 23-24, (evâsıt-ı Safer 1213); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 77-79, (evâsıt-ı Rebiulevvel 1213); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 83, (evâhir-i Rebiulevvel 1213).

¹²⁴ Urban: Çölde çadırdaki yaşayan Araplar demektir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul 1317, s. 932.

¹²⁵ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 97, (3 Cemaziyelevvel 1213); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 207, s. 169-171, (5 Cemaziyelevvel 1213).

1.1.2. Cezzar Ahmed Paşa'nın Akka Savunması

Cezzar Ahmed Paşa, Akka'nın kentsel gelişiminde büyük rol almış, Osmanlı Devleti'nin bölgede yetişen önemli devlet adamlarındandır¹²⁶. Mısır'dan sonra Suriye'ye doğru ilerleyen Napolyon Bonapart'a karşı yürüttüğü Akka savunmasına geçmeden önce Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Cezzar Ahmed Paşa ile ilgili değinilmesi gereken en önemli husus, Mısır'ın işgalinden sonra Fransızlara karşı birtakım askerî, siyasi ve ekonomik tedbirler almış olmasıdır. Bu anlamda Paşa, öncelikli olarak idaresi altında bulunan şehirlerin savunma hattını güçlendirmek için şehir kalelerini muhkem hale getirdi¹²⁷. Ayrıca Paşa'nın Fransız tüccarlarına vergi zammı ve ticari kısıtlama uygulaması, Suriye'ye ilerleyen Bonapart'ın geçiş güzergâhında yer alan Ariş ve Yafa'da asker konuşlandırması gibi İstanbul yönetimi tarafından da takip edilen tedbirleri¹²⁸, Mısır'ın Fransız kuvvetlerinden temizlenmesi için askerî harekâtı organize edecek seraskerin tayini meselesinde onun ismini ön plana çıkardı. Bütün bu gelişmelere rağmen Paşa'nın serasker olarak Mısır'ı Fransız işgalinden kurtarması halinde bu sefer kendisinin bölgede bağımsızlık ilan edebileceği ihtimali gündeme getirilince Sultan III. Selim'in de onayı ile tayinin hemen yapılmamasına karar verildi. Ancak gerek Paşa'nın bölgedeki bilinen otoritesi gerekse Fransızların Mısır'da hâkimiyet tesis etmesi tayin meselesinin bir an önce gerçekleşmesini sağladı. Böylelikle Cezzar Paşa, Temmuz 1798'de Mısır seraskerliğinin yanı sıra Berrüşşam'dan Mısır'a kadar olan bütün mahallerin seraskerliğiyle görevlendirilmiş oldu¹²⁹.

Cezzar Paşa, Valide Kethüdası Yusuf Ağa'nın başını çektiği bir grubun İstanbul'da aleyhine yürüttükleri faaliyetlerden haberdar olarak Babıali'ye gönderdiği tahrirlerle yerini sağlama almaya çalışıyordu¹³⁰. Nitekim duyduğu kaygının yersiz olmadığı yapılan ilk atamadan yaklaşık bir ay sonra çıkarılan fermanla anlaşıldı.

¹²⁶ Bosnalı olan Cezzar Ahmed Paşa, Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın enderun ağalarından olup onun yanında yetişmiş ve Mısır'a ilk defa onunla birlikte gelmiştir. 1776-1804 yılları arasında Sayda, Şam (hac emirliği ile birlikte) ve Mısır valiliklerinde bulunmuştur. Verem hastalığına yakalanmasının ardından yaşı sekseni müteceviz olarak 1804'te vefat etmiştir. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I, İstanbul 1307, s. 277.

¹²⁷ eş-Şihâbî, *Kıssatü Ahmed Bâşâ el-Cezzâr*, s. 153-154.

¹²⁸ Cezzar Ahmed Paşa'nın aldığı bu tedbirlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Güler, *Cezzar Ahmed Paşa*, s. 92-108.

¹²⁹ A. DVNS. MHM. d, nr. 207, s. 8-9, (evâil-i Safer 1213).

¹³⁰ Mütercim Âsım Efendi, *Âsım Tarihi*, I, s. 90-91.

Fermanda; Cezzar Paşa'nın Napolyon'u Mısır'dan çıkarttığı takdirde bölgede bağımsızlığını ilan edeceğine İstanbul'daki merkezî yönetimin de kani olduğunu gösteren şu ifadeler yer almaktaydı:

"... taraf-ı Devlet-i Aliyyemden bi'l-istiklâl serasker-i zafer-rehber nasb u ta'yîn kalındıktan sonra bi'd-defe'ât tarafından der-bâr-ı şevket-karârıma vârid olan tahrîrâtında îrâd-ı özr ü illet etmiş olmanla fi'l-hakîka senin ol tarafda vücûdun dahi lâzım olduğuna ve mücerred vâki' olan i'tizârına ve ol tarafları terk etmeyeceğine ve senin Mısır'a azîmetinde mahzûr melhûz olduğuna binâ'en senin seraskerliğın hemân Yafa ve Akka ve sâ'ir ol havâlî sevâhili seraskerliğine hasr ile hâlâ Şam vâlîsi vezîrim İbrahim Paşa [dâme] iclâlühû bu def'a Gazze ve Remle ve Mısır ve havâlîsine müstakilen serasker nasb..."¹³¹

Buna göre Cezzar Paşa'nın görevi sadece Mısır sahillerine kadar olan bölgenin seraskerliği ile sınırlandırılarak Mısır seraskerliğine Şam Valisi İbrahim Paşa atanmış oldu. Cezzar Paşa'nın bu görevden alınmasında her ne kadar Mısır'da istiklalini ilan etme ihtimali tek sebep gösterilse de Sayda valisi olarak hâkimiyeti altında bulunan topraklarda Dürzî taifesi sürekli asayiş bozduğundan yönetim bölgesinden ayrılmasının uygun olamayacağı da sebepler arasında zikredilmelidir¹³². Ayrıca bu atama tarihinin Fransızlara karşı harp ilanının üzerinden henüz on gün bile geçmemişken yapılması Osmanlı Devleti'nin Fransa ile giriştiği mücadelede her türlü olasılığı düşünerek bürokraside bir dizi tedbirler aldığına işaret etmektedir. Zira uzun yıllar Mısır valiliği yapmasından dolayı bölgeyi çok iyi tanınmasına rağmen Sadrazam İzzet Mehmed Paşa'nın, işgali önlemekte başarısız olması üzerine yerine Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın tayin edilmesi¹³³ bu görüşü temellendirmektedir¹³⁴.

¹³¹ A. DVNS. MHM. d, nr. 207, s. 88-89, (evâhir-i Rebiulevvel 1213).

¹³² Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, (haz. Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 799; Cezzar Ahmed Paşa selefi Zahir el-Ömer'in ardından Sayda yönetimine geçtiğinde Dürzilere karşı büyük mücadeleler vermişti. Bu mücadeleler için bkz. Philipp, *Acre*, p. 61-69.

¹³³ A. DVNS. MHM. d, nr. 207, s. 1, (29 Rebiulevvel 1213); Sadrazam İzzet Mehmed Paşa'nın Fransızların Mısır'ı işgalinde gösterdiği başarısızlıkta onunla birlikte hareket eden Şeyhülislam Dürriade Arif Efendi'nin yerine de Mustafa Aşir Efendi tayin olunmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 57.

¹³⁴ Darendeli, *Ziyânâme*, s. 94-99.

Mısır Seraskeri İbrahim Paşa'nın İstanbul'dan kendisine gönderilen emirlere¹³⁵ rağmen Fransızların ilerleyişine karşı hiçbir önlem alamaması, Cezzar Paşa'nın ise İstanbul yönetimince yakinen bilinen askerî dehası ve bölgedeki itibarı, sınırlandırılan Mısır seraskerliğini bu defa tamamen kendisine tekrardan kazandırdı¹³⁶. 19 Aralık 1798 tarihli fermanla halen Sayda valisi olan Paşa'ya buna ilaveten Kudüs ve Nablus sancaklarıyla birlikte Şam ve Trablusşam vilâyetleri ile hac emirliği görevi de verildi. Mart 1799 tarihli başka bir fermanla ise mevcutlara ilaveten Safed ve Beyrut sancakları görevlerine eklendi¹³⁷.

Bu gelişmelerin yaşandığı esnada İngilizlerin Ebukır'daki saldırısından sonra komutasındaki askerlerle birlikte Kahire'de mahsur kalan Napolyon Bonapart, tek çare olarak Osmanlı Devleti ile anlaşarak Mısır'da kalmayı düşünmekteydi¹³⁸. Ancak Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya ile anlaştığı ve Mısır'a doğru donanma çıkarttığı haberini alması, kendisine mücadele etmekten başka ihtimal bırakmadı. Mısır'da kesin hâkimiyet kurmak için stratejik anlamda Suriye'ye de sahip olmanın gerekliliğini çok iyi bilen Bonapart, Dürzî beylerine gönderdiği hediyelerle kendisine yardım edilmesini talep etti. Ancak Dürzîlerden sadece zahire yardımında bulunabilecekleri cevabını aldı¹³⁹. Buna razı olarak Suriye'ye doğru hareket eden Bonapart, 20 Şubat 1799'da Ariş Kalesini ve 25 Şubat'ta Gazze'yi işgal ederek 3 Mart'ta Yafa önlerine kadar geldi¹⁴⁰. Ancak Bonapart'ın bu işgalleri Cezzar Ahmed Paşa'nın önceden buralara konuşlandırdığı askerler sayesinde Mısır'ı işgalinin aksine pek kolay olmadı ve bu esnada askerler arasında başlayan veba salgını Fransız ordusunda oldukça büyük zayıflığa sebep oldu¹⁴¹. Fransız generalin bölgede yaşayan urban ve kıptîlerden de istifade ederek gerçekleştirdiği bu işgaller üzerine Osmanlı

¹³⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Askerî Mühimme Defterleri (BOA. A. DVNS. ASK. MHM. d.) nr. 9, s. 29, (29 Rebiülevvel 1213); A. DVNS. MHM. d, nr. 207, s. 197, (evâhir-i Receb 1213).

¹³⁶ Vak'anüvis Halil Nuri, *Nürî Tarihi*, s. 837.

¹³⁷ A. DVNS. MHM. d, nr. 209, s.115, (evâil-i Şevval 1213); A. DVNS. ASK. MHM. d, nr. 10, s. 136, (evâhir-i Muharrem 1214).

¹³⁸ Bonapart, Mısır seferinin gerekçesi olarak gösterdiği kölemen beylerinin cezalandırılması bahanesini bu esnada da Cezzar Ahmed Paşa'ya gönderdiği mektuplarda yineleyerek ilk etapta Cezzar Paşa ile barışçıl ilişkiler sürdürmek istedi. Amnon Cohen, *Studies on Ottoman Palestine*, Ashgate Variorum, Burlington 2011, p. 79.

¹³⁹ Câbî Ömer, *Câbî Tarihi*, s. 80.

¹⁴⁰ el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, III, s. 78-84.

¹⁴¹ eş-Şihâbî, *Kıssatü Ahmed Bâşâ el-Cezzâr*, s. 156; el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, III, s. 88; Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali", s. 157.

Devleti, Fransızların Haremeyn-i Muhteremeyn ve havalisini de tehdit etmelerinden dolayı Sadrazam ve Serasker Yusuf Paşa'ya çıktığı seferde tam yetki verdi¹⁴².

Burada câlib-i dikkat bir husus, Müslümanlarca mukaddes olan Mekke ve Medine'nin, Osmanlı Devleti'nin kırmızıçizgisini oluşturmasıdır. Gazze ve Yafa'ya daha yakın olan Kudüs'ün ise bu emirde zikredilmemesi, Osmanlı Devleti'nce önemsiz görülmesinden değil, donanmayla hareket eden Fransızlar için Kudüs'ün kıyı şeridinden daha içeride yer alması sebebiyle stratejik bir öneminin bulunmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Zira Remle ve Yafa'yı kontrol altına alarak Kudüs'e sahilden erişimi engelleyen Bonapart'ın bu esnadaki tek hedefi Akka'yı ele geçirmek ve kuzeyde yer alan Şam'a doğru ilerlemektir¹⁴³.

Bonapart ilerleyişini sürdürüp 14 Mart'ta Akka önlerine geldiğinde kent, yukarıda zikredilen görevlerin kendisine tevcih edildiği Cezzar Ahmed Paşa idaresindeydi¹⁴⁴. Bonapart, 19 Mart'ta Akka kalesinin kuşatmasını başlatarak kale savunmasını yirmi dört saat içinde aşmayı planlıyordu. Kendisine bu denli güvenen Fransız general, kalenin teslimi için öncelikle Cezzar Paşa'ya elçi gönderdi. İlk bakışta kan dökülmeksizin kalenin teslim edilmesine yönelik stratejik bir adım olarak görülen bu hareketi aslında Paşa'yı hafife alma ya da onunla alay etme anlamını taşıyordu. Bir başka ihtimal ise bölgedeki başarılı ilerleyişlerinin bir gövde gösterisi olarak Bonapart, Paşa'nın oldukça muhkem hale getirdiği kale kuşatmasının zor geçeceğini düşünüp kaleyi siyaseten ele geçirmeyi planlıyordu. Ancak Cezzar Paşa, kaleyi teslim etme gibi bir düşüncesinin olmadığını gönderilen elçiyi hemen öldürtüp Bonapart'a meydan okumakla göstermiş oldu¹⁴⁵.

Cezzar Paşa, oldukça muhkem hale getirdiği kalede gerek bölgede bulunan yerel güçler gerekse merkezden gönderilen takviye askerler sayesinde Bonapart'ın

¹⁴² A. DVNS. MHM. d, nr. 207, s. 2, (5 Zilkade 1213), "... el-hâletü hâzihî Mısır'a istilâ eden Fransız keferesi urbân ve kibtî makûlesinden kendülere teb'iyet eden bî- dînleri celb ile bi'l-ittihâd Gazze ve Yafa taraflarına dahi istîla edip kefere-i mesfûrenin ma'âzen-lillâhi te'âlâ bîdâ-i İslâm'ı rû-yı arzdan def etmek kasd-ı fâsîdinde olduklarını zuhûr eden hareketlerinden müstebân olduğundan başka kublegâh-ı İslâm ve makâm-ı Hazret-i Seyyidü'l-enâm olan Haremeyn-i Muhteremeyn havâlîsine dahi ıyazen-billâhi te'âlâ itâle-i dest-i hiyanet etmek niyet-i habîsesi merkûz-ı zamîrleri olması sûret-i hâlden zâhir..."

¹⁴³ Abdul-Karim Rafeq, "The Political History of Ottoman Jerusalem", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000, p. 29.

¹⁴⁴ HAT, 163/6788.

¹⁴⁵ Güler, *Cezzar Ahmed Paşa*, s. 112.

kuşatmasına direndi¹⁴⁶. Yirmi dört saatlik bir kuşatma olacağını düşünen Bonapart, bir ay geçmesine rağmen kaleyi ele geçirememenin yanı sıra oldukça büyük zayıflık verdi. Ordusunun kuşatmadaki direncini artırmak amacıyla daha önceden anlaşma sağladığı Dürzi köylerinden gıda yardımı aldı¹⁴⁷. Ayrıca Mısır'da bıraktığı toplarını Akka önlerine getirerek kuşatmayı şiddetlendirdi. Nisan ayının son günlerinde Burc-ı Ali olarak da bilinen çatışmada Bonapart, burcu yıkmayı başardı ve İskenderiye'den gelen 600 kişilik Fransız askeriyle 1 Mayıs'ta en şiddetli saldırısını gerçekleştirdi. Bu esnada Osmanlı Devleti tarafından Rodos Mutasarrıfı Murabitzâde Hasan Paşa komutasında gönderilen Nizam-ı Cedid ve boğaz kaleleri muhafızlarından oluşan 3000 kişilik askerî birlik Akka'ya ulaşmıştı¹⁴⁸. Böylelikle Cezzar Paşa komutasındaki Osmanlı askerleri iyice yıpranan Fransız kuvvetlerinden üstün duruma geldi. Uzun süren kuşatmanın ardından bir netice alamayacağını anlayan Bonapart, Mısır'da kendini güvence altına almak düşüncesiyle barış teklifinde bulunsa da Cezzar Paşa bu teklifi de kabul etmedi. Kuşatmanın altmış dördüncü günü yani 20 Mayıs'ta Cezzar Paşa büyük bir saldırı düzenleyerek Napolyon kuvvetlerini kesin olarak yenilgiye uğrattı. Yenilgi sonunda Mısır'dan gelen askerlerin yarısından fazlası bertaraf edildi, sağ kalanların çoğu ise Bonapart ile birlikte yaralı olarak Mısır'a doğru kaçmaya başladı¹⁴⁹. Akka'dan kaçarken geldikleri güzergâhı kullanan Fransızlar, geçtikleri şehirleri yağmalayarak buralara büyük zararlar verdiler. Kaleden çıkarak düşman askerlerini takip eden Cezzar Paşa, yağmalanan bu şehirlerin durumunu tespit eden bir raporu İstanbul'a sunmakta gecikmedi. Ancak Cezzar Paşa'nın aleyhine İstanbul'da yürütülen propaganda, kendisi her ne kadar Akka ve Yafa'yı Fransızların elinden kurtarmış olsa da devam etti ve Paşa, Temmuz 1799'da Mısır seraskerliğinden azledildi. Bununla da kalmayarak yeni serasker tayin edilen sadrazamın maiyyetine girerek orduya zahire ve mühimmat nakli hususunda yardım

¹⁴⁶ HAT, 163/6777.

¹⁴⁷ Paul Strathern, *Napoleon in Egypt*, Bantam Books, New York 2009, p. 341.

¹⁴⁸ Darendeli, *Ziyânâme*, s. 118-121; Tekindağ, "Bonaparte'ın Akkâ Muhâsarası", s. 16.

¹⁴⁹ el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, III, s. 98-102; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 84-91; Tekindağ, "Bonaparte'ın Akkâ Muhâsarası", 10-18; Güler, *Cezzar Ahmed Paşa*, 112-118; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 76-77; Napolyon Bonapart, 21 Rebiulevvel 1214/23 Ağustos 1799 tarihinde dört gemi ile birlikte Paris'e doğru hareket etmiş ve Fransa'ya döndükten yaklaşık beş yıl sonra yani Mayıs 1804'te yaptığı siyasi hamleler sonunda tüm dünyayı şaşkırtacak şekilde Fransa İmparatoru olmuştur. HAT, 240/13455; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1288, VIII, s. 24.

etmesi emredildi¹⁵⁰. Böylelikle Paşa, İstanbul yönetimi tarafından ikinci kez Mısır seraskerliğinden azledilerek sadece lojistik destek sağlama işiyle görevlendirilmiş oldu.

Bu emri kabullenemeyen Paşa, Mısır seraskerliğinden umudunu iyice yitirince önce Mısır'ı kurtarmak adına giriştiği faaliyetlerde harcadığı paraları İstanbul'dan talep etti¹⁵¹. Tekrar Mısır seraskerliğine tayin edilmek için büyük çaba sarf eden Cezzar Paşa'nın bu esnada iki büyük rakibi vardı. Bunlardan biri Sadrazam Yusuf Paşa'ydı ki Cezzar Paşa, İstanbul'a gönderdiği mektuplarda Mısır'daki Fransız işgalinin tekrardan canlandığını ve bunun müsebbibinin ise sadrazam olduğunu bildiriyordu. Akka'daki mağlubiyetten sonra tekrar Mısır'a dönmek zorunda kalan Fransız ordusunu "*kafesteki tavuğa*" benzeten Cezzar Paşa, kendisinin seraskerlik görevine devam etmesi halinde aldığı tedbirler sayesinde Fransızların üstesinden gelebileceğini ısrarla dile getiriyordu¹⁵². Bütün bu çabaları sonuç vermeyen Cezzar Paşa'nın ikinci rakibi ise Ebulmerak Muhammed Paşa'ydı. Büyük bir ihtimalle Cezzar Paşa'nın divan kitabesinde de bulunan Muhammed Paşa¹⁵³, Mısır'ın işgali esnasında Kudüs mutasarrıflığına atandı ve yerine getirdiği hizmetlerdeki başarısından dolayı Mısır seraskerliği ve akabinde Şam valiliğine atandı.

Şimdi Mısır'ın işgali esnasında Kudüs'teki siyasi duruma temas ettikten sonra Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Paşa'nın Cezzar Paşa'yla olan mücadelesi dâhil olmak üzere işgal dönemindeki faaliyetlerinden bahsedilecektir.

1.1.3. İşgal Esnasında Kudüs'te Devlet-Toplum İlişkisi

XVI. yüzyıla kadar sınırlarını genişletmek ve fethedilen topraklardaki hâkimiyetini güçlendirmekle uğraşan Osmanlı Devleti, bu yüzyılın ortalarından itibaren elde ettiği toprakları kale, garnizon ve eyalet güçlerini kullanarak muhafaza

¹⁵⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Askeri (BOA. C.AS.) 77/3647.

¹⁵¹ Güler, *Cezzar Ahmed Paşa*, s. 120-125.

¹⁵² HAT, 86/3545.

¹⁵³ Cezzar Paşa Mısır seraskerliği de dâhil olmak üzere bölgedeki birçok yerin idaresini yürüttüğü 1799 senesinde Hicaz maslahatına dair hacıların getirilip götürülmesi işinin kendi divan kitabeti hizmetinde olan Muhammed'e verilmesini Sadaret'ten talep etmiş ve bu doğrultuda Muhammed Efendi Rumeli Beylerbeyi payesiyle başbuğ tayin edilmiştir. *Başkanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Dahiliye (BOA. C. DH.)* 304/15178; Bu bilgiden hareketle Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Paşa ile Cezzar Ahmed Paşa'nın divan kâtibi Muhammed'in aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir.

etmeye çalıştı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise askerî güç ve stratejilerin yenilenmesiyle Osmanlı Devleti'nde adem-i merkeziyetçilik yaşandı. Bu durum İstanbul'un savaşa ilgili faaliyetlerde taşra seçkinleri ve taşra askerî güçlerine bağımlılığını artırırken ordu ve kaynaklar üzerindeki kontrolünü zayıflattı¹⁵⁴.

Fransızların Mısır'ı işgali sonrasında Osmanlı Devleti'nin aldığı ilk tedbirler arasında bölgedeki urban şeyhlerinden gerektiği takdirde yardım alınmasına dair hazırlanan Arapça fermanlar da bu genel hususun bir tezahürüdür. Fermanlarda urban şeyhlerinden özellikle işgalcilere karşı birlikte hareket etmeleri ve onlara asla uymamaları istenmekteydi¹⁵⁵. Merkez yönetimin, urban şeyhlerini doğrudan muhatap olarak gönderdiği bu fermanlarla onların bölgedeki güçlerinden yararlanmak istemesi, donanma yahut kara ordusu merkezden oldukça uzaktaki Mısır'a ulaşana kadar urban kabilelerinin düşman kuvvetlerine direnerek onları olabildiğince oyalamasına yönelik bir stratejiydi. Böylelikle Devlet, harp için gerekli hazırlıklarını tamamlamada vakit kazanacaktı.

Urbana gönderilen fermanlarla aynı içeriğe sahip bir ferman da dönemin Kudüs Müftüsü Hasan Efendi'ye gönderildi. Ferman; Fransızların ahitnameye aykırı olarak İskenderiye'yi işgal ettiklerinden, komutanları Bonapart'ın türlü yalan ve hilelerle insanları kandırmaya çalıştığından ve bazı gafil urban taifesinin ise ona uyduğundan bahsetmekteydi¹⁵⁶. Ancak gafil insanları kandırarak İslâm kaidelerini tedricen ortadan kaldırmak isteyen düşmanın, bu hedefleri doğrultusunda âlim, salih, seyyid ve şerifler ile kadın ve çocukların yaşadığı bu mukaddes belde bulunan cami, mescit, ribat, mabet, türbe ve vakıfları işgal edeceği uyarısında bulunuldu. Harbin ilan edildiği, İngiliz ve Ruslarla ittifak kurulduğu hatta İngilizlerin Ebukır'da Fransız donanmasına ağır zayıyat verdiği gibi gelişmeler hakkındaki bilgiler de

¹⁵⁴ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (çev. M. Fatih Çalışır), Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 245.

¹⁵⁵ *A. DVNS. MHM. d.* nr. 207, s. 97, (3 Cemaziyelevvel 1213); *A. DVNS. MHM. d.* nr. 207, s. 169-171, (5 Cemaziyelevvel 1213). Bu son hükümde beyannamelerin gönderildiği dokuz kabilenin ismi tek tek zikredilmektedir.

¹⁵⁶ Bonapart, bölge halkını kandırarak onların desteğini alabilmek adına o denli girişimlerde bulundu ki bunlardan bir tanesi de kendisini Emirü'l-Hac ilan ederek Kâbe'ye talik edilmek üzere Mısır'dan kisve gönderme teşebbüsüdür. Osmanlı Padişahı III. Selim bu haberi işittiğinde işgalden kurtulana dek Mısır'dan gönderilen kisvenin Kâbe'ye talikinin şer'an ve aklen caiz olmadığına, İstanbul'da imal olunan ve surre eminiyle gönderilen kisvenin Mekke Şerifi ve surre emini marifetiyle Kabe'ye talik edilmesine dair Cidde Valisi ve Medine Muhafızı Yusuf Paşa'ya emir göndermiştir. *A. DVNS. MHM. d.* nr. 207, s. 195, (evâhir-i Cemaziyelevvel 1213).

fermanda yer alıyordu. Bunun yanında Şam Valisi İbrahim Paşa'nın serasker olarak emrine verilen yeniçeri, topçu ve arabacı birlikleri ile yola çıktığı, Mısır Valisi Azmzade Abdullah Paşa'nın askerî birliğiyle, Sayda Valisi ve Sevahil Seraskeri Cezzar Ahmed Paşa'nın ise zahire ve mühimmat nakliyle İbrahim Paşa'ya destek vereceği bildirildi. Bütün bu tedbirlerin yanında bölgenin fesattan ve tasalluttan kurtulmasında birlik olmanın önemine vurgu yapıldı¹⁵⁷. Böylelikle Kudüs Müftüsü Hasan Efendi'ye emr-i şerif kendisine ulaştığında Devlete ve Müslümanlara hizmet için eskisinden daha ciddi ve gayretli çalışması ve Kudüs'te Fransız taifesini defetmek için kimin savaşmaya gücü yetiyorsa bunların her birini mücadeleye teşvik etmesi emredildi¹⁵⁸. Hasan Efendi'nin emir doğrultusunda hareket ettiğini haber alan Şam valisi, Kudüs'te henüz herhangi bir çatışmanın yaşanmamış olsa da ahalinin her zaman için düşmana karşı savaşmaya hazır olduğuna dair Kudüs müftüsünden malumat aldığını Sadaret'e bildirdi¹⁵⁹.

Mısır seraskerliği Şam Valisi İbrahim Paşa'dan alınarak Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa'ya verildiğinde harbe hazırlık çalışmaları hızlandırıldı. Bunun için tıpkı İbrahim Paşa'nın seraskerliği döneminde olduğu gibi Haleb başbuğu Mir Kasım'ın emrinde olan yeniçeriler, zeamet eşkincileri ve timar erbabının Serasker Cezzar Ahmed Paşa'nın maiyyetine girmesi emredildi. Ayrıca Şam Eyaleti'ne mülhak sancak ve kazalardan Gazze, Remle, Kudüs, Nablus, Aclun, Leccun, Hama, Humus ve Ma'arra'da *"umûmen harb u darba kâdir ehl-i İslâm dilâverleri, mütesellimler ve mukâta'acılar ma'rifetleriyle ihrâc ve muktedir başbuğ ile irsâl olunarak"* Cezzar Ahmed Paşa'nın ordusuna katılması emredildi¹⁶⁰. Bu emir, Mısır'ın işgalinin sadece Mısır Eyaleti'ni ilgilendiren bir durum olmayıp Şam, Haleb ve Sayda eyaletleri gibi bütün Arap coğrafyasını ilgilendiren olağanüstü bir hâl olduğuna işaret etmektedir. Gerek Kudüs kadısına gerekse mütesellimine hitaben yazılan emirlerde ise sadece askerlerin değil özellikle savaş yapabilecek durumda olan Müslüman halkın savaşa katılmasının istenmesi, Kudüs'te bulunan askerî birliğin herhangi bir saldırı durumunda sadece şehri koruyabilecek miktarda bulunmasından kaynaklanmış

¹⁵⁷ Fermanda, Kudüs halkının birlik olması için *"el-mü'minü li'l-mü'mini ke'l-bünyâni'l-mersûs... (Bir mümin, diğer mümin kardeşiyle sağlam bir binanın duvarı gibidir...)"* hadisine de vurgu yapılmıştır.

¹⁵⁸ A. DVNS. MHM. d, nr. 207, s. 172-173, (5 Cemaziyevvel 1213).

¹⁵⁹ HAT, 159/6627.

¹⁶⁰ A. DVNS. ASK. MHM. d, nr. 9, s. 51, (20 Receb 1213).

olmalıdır. Bu sebeple, Fransızlara karşı yapılan harbe Müslüman halk arasından savaşılabilecek durumda olanların da zorunlu olarak katılması emredilmiştir.

1.2. İKTİDAR MÜCADELELERİNDE KUDÜS'ÜN ROLÜ

1.2.1. Kudüs'ün İdari Sisteminde Değişiklik: Malikâne

Kudüs'ün idaresi Şam Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak buraya atanan mütesellimler marifetiyle yürütülmekte iken Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle birlikte bölgede yaşanan sıcak gelişmeler, Kudüs'ün idari yapısında değişikliğe gidilmesine sebep oldu. Rumeli Beylerbeyi payesi tevcih edilerek paşa yapılan Ebulmerak Muhammed Efendi¹⁶¹, *malikâne*¹⁶² usulüyle Kudüs mutasarrıfı olarak atandı. İltizam olarak kendisine Yafa, Gazze ve Remle mukataaları verildi. Her ne kadar Muhammed Paşa'nın atama belgesine ulaşamasak da Kudüs mutasarrıfı olarak adının geçtiği en eski tarihli belgenin¹⁶³ 1800 senesine ait olması büyük bir ihtimalle atamanın bu senede yapıldığına işaret etmektedir.

Malikâne usulüyle Kudüs mutasarrıfı atanan Muhammed Paşa'nın tayin şartlarında Devlete ödemesi gereken meblağ, yıllık 12500 guruş mal-ı mîrî ve 50000 guruş muaccele idi. Buna göre Muhammed Paşa'nın peşin olarak ödemesi gereken meblağın yıllık verginin dört katı olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Ancak 14 Şubat 1802'de atama şartları Sadaret tarafından tanzim edilince, Muhammed Paşa'nın Yafa, Gazze ve Remle mukataaları için İrad-ı Cedid hazinesine ödediği 12500 guruşa,

¹⁶¹ Ebu'l-Merak Mehmed Paşa'nın hayatı ile ilgili bkz. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, ty, s. 279; Menna', *A'lâmu Filistîn*, s. 42-45.

¹⁶² Malikâne sistemi: Osmanlı Devleti'nin yoğun savaşlar dolayısıyla hazineye peşin vergi geliri getirmesi bakımından 1695 senesinde ısdar edilen fermanla ortaya çıkmıştır. Malikâne, iltizamların kayd-ı hayat şartıyla yani hayatta bulunduğu sürece askerî zümre mensuplarına müzayedede usulüyle verilmesidir. Sistemin gayesi, sık sık değişen mültezimlerin mümkün olduğu kadar fazla kâr sağlamak uğruna tahrip ettiği vergi kaynağını, ihya ve idame etmek üzere değişmez bir mültezimin tasarrufuna bağlamaktır. Malikâne sistemini timar ve iltizam sistemlerinden ayıran en önemli özellik, devletin bu sistemle yeni bir gelir kaynağı elde etmesidir. Bu gelir kaynağı malikâne olarak satışa çıkarılan mukataaların muaccele¹⁶² adı verilen satış bedellerinden meydana gelmektedir. Bir mukataanın satış bedeli ise malikâne sahibine temin edeceği yıllık net kârların bir nevi kapitalizasyonu tarzında müzayedede belirlenip piyasa şartlarına göre yıllık kârın 2 ilâ 10 katı arasında değişmekteydi. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 100-123; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 130-135.

¹⁶³ *Başkanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Maliye (BOA. C. ML.) 336/1377 (5 Zilkade 1214/31 Mart 1800).*

7500 guruş zam yapıldı. Muaccelle olarak ödediği 50000 guruş ise bundan böyle bölgede süregelen savaşın masraflarına tahsis edildi. Bundan başka caize namıyla yıllık 1000 guruş Sadaret'e ve 500 guruş Sadaret kethüdasına, aidat namıyla da 262,5 guruş reisülküttab efendi ve kesedarına ödeme yapmasına karar verildi¹⁶⁴.

İdari yapısında değişikliğe giderek Kudüs'ü malikâne usulüyle Ebulmerak Muhammed Paşa'ya tevcih eden Babıali, bu süreçte önemli birkaç hamle daha gerçekleştirdi. Ordu-yı Hümayun'un Şam'dan Mısır'a doğru hareket etmesi gerekçesiyle, Temmuz 1799'da Mısır seraskerliğinden azledilen Cezzar Ahmed Paşa'nın yerine yeni serasker tayin edilmedi. Ayrıca Sivas Valisi Vezir Receb Paşa Yafa muhafızı ve Şerif Paşa ise Gazze muhafızı olarak atandı¹⁶⁵. Yafa muhafazasında bulunan Sivas Valisi Vezir Receb Paşa maiyyetindeki alaybeylerinin de bundan böyle Muhammed Paşa'nın maiyyetine girmesi emredildi¹⁶⁶.

Gerek Kudüs'e mutasarrıf olarak atanması gerekse Yafa'daki alaybeylerinin derhal emrine verilmesi, planlanan birtakım işlerde Muhammed Paşa'nın etkin olacağına işaret etmektedir ki Paşa'nın bu görevlerini alt başlıklar halinde ortaya koyacağız.

1.2.2. Ebulmerak Muhammed Paşa'nın Bölgedeki Yükselişi

1.2.2.1. Ordu-yı Hümayun'a Sağladığı Lojistik Destek

Askerî harekâtların başarılı olmasında devletlerin askerî güçleri ile stratejilerinin yanı sıra lojistik faaliyetleri de son derecede önemlidir. Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren çıktığı seferlerde kazandığı tecrübelerle lojistik faaliyetlerini kurumsallaştırarak sistematik hale getirmiştir. Özellikle uzun mesafeli sefer organizasyonlarında gerek top, tüfek, barut gibi askerî mühimmatın gerekse erzak ve yem gibi iâşe ihtiyacının karşılanması için menzil teşkilatını¹⁶⁷ kuran

¹⁶⁴ C. DH, 204/10178; C. DH, 64/3163.

¹⁶⁵ Darendeli, *Ziyânâme*, s. 154.

¹⁶⁶ A. DVNS. ASK. MHM. d, nr. 10, s. 223, (evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1214); A. DVNS. ASK. MHM. d, nr. 11, s. 115, (evâil-i Cemaziyelevvel 1214).

¹⁶⁷ Menzillerin esas işlevi, devlet merkezi ile taşra arasındaki haberleşmenin sağlanması adına ulaklara konaklama imkânı sağlamak ve beygir temin etmektir. Ancak menzil hizmetleri sadece ulaklara yönelik olmayıp bu hizmetler aynı zamanda ordu sefere çıktığında askerlere, hac mevsiminde hacılara ve Osmanlı topraklarına giriş yaptığında yabancı devlet adamları ve elçilerine de

Osmanlı Devleti, ayrıca bölgedeki idarecilerinden de bu ihtiyaçların giderilmesinde oldukça istifade etmiştir.

Sadrazam Yusuf Ziya Paşa komutasındaki ordu, Ağustos 1799'un sonlarında Şam'a ulaştığında Cezzar Ahmed Paşa, Akka'da Fransızları bozguna uğratarak geri püskürtmeyi başarmıştı. Ancak Fransızlar, Filistin ve Biladü's-Şam'da başarısız olsalar da henüz bölgeden tamamıyla geri çekilmemişlerdi¹⁶⁸. Fransızlara yönelik tedbirler arasında yaklaşık dört ay sonra Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Paşa'dan; Mısır'a gönderilmek üzere İstanbul'dan gemilere yüklenen balyemez toplarının Yafa İskelesine ulaştığında gerekli güvenlik önlemlerini alarak bir an evvel Ordu-yı Hümayun'a ulaştırması istendi¹⁶⁹. Dolayısıyla Şam'dan Mısır'a doğru ilerleyen ordunun Cezzar Ahmed Paşa'nın Fransızlara karşı aldığı galibiyetten dolayı kontrollü bir şekilde oldukça yavaş hareket ettiği ve henüz Yafa İskelesini geçerek Ariş sahrasına ulaştığı tahmin edilebilir.

Ordu, Ariş sahrasında bulunduğu esnada zahire ihtiyacını Kudüs, Gazze, Remle ve Yafa taraflarından sağlamaktaydı. İdaresindeki yerlerden temin edilmesi gereken zahirenin Muhammed Paşa tarafından satın alınarak peyderpey orduya ulaştırılması istendi. Ancak hac mevsimi geldiğinde hac kervanlarının ihtiyaç duyduğu zahirenin karşılandığı mahallerden ordu için zahire alınmıyordu. 1800 senesi hac mevsiminde Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa'nın hac kervanlarının

yönelikti, denilebilir. Haberleşme menzillerinin birkaç oda, mutfak, ambar ve ahırdan oluşan müstemilatının ordu ve hac kervanı gibi kalabalık gruplara konaklama hizmeti sunmasının mümkün olamayacağı varsayımından hareketle bunların askerî menziller ve hac menzilleri gibi farklı yapılar olduğu düşüncesi pek isabetli olmasa gerektir. Zira ordu ve hac kervanının konaklaması için gerekli olan iki önemli husus geniş bir düzlük ve su kaynağıdır. Menzillerin geniş bir düzlük civarında ve su kaynağının bulunduğu yerlerde kuruldukları dikkate alındığında ordu ve hac kervanının bu düzlüklerde çadırlar kurarak konakladıkları anlaşılmaktadır. Böylelikle bir menzilin hemen yanı başında konaklayan ordu ve hac kervanı, menzilin beygirlerinden, su kaynağından ve ambarlarındaki zahiresinden faydalanmaktaydı. Buna dair sefer esnasında ordunun konaklayacakları menzillerin ambar ve mahzenlerinde zahire, beygir, mühimmat gibi eşyanın önceden tedarik edilerek gerekli önlemlerin alınması hakkındaki birçok arşiv belgesi görüşümüzü desteklemektedir. Konuyla ilgili bazı örnek belgeler şunlardır: *Başkanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Ahmed (BOA. AE. SAMD. III.)* 45/4475; 51/5084; 161/15752, *C. ML*, 331/13592; *C. DH*, 8/369. Bu konuya dair ayrıca şu çalışmalara bakılabilir: Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1966; M. Yaşar Ertaş, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askeri Fonksiyonları", *CBÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Manisa 1997, s. 91-98.

¹⁶⁸ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 22.

¹⁶⁹ *A. DVNS. ASK. MHM. d*, nr. 11, s. 127, (evâil-i Receb 1214); Aynı şekilde Muhammed Paşa'ya maiyyetindeki arabacı ve topçu askerleriyle sefere katılmasına dair emir sadır olmuştur. *Başkanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Selim (BOA. AE. SSLM. III.)* 363/20769.

ihtiyacı olan arpayı Gazze'den temin etmesi üzerine, bu sene ordu için Gazze'den alınması gereken arpanın kendilerine ağır geleceğinden bahisle Gazze ahalisinden talep edilmemesine karar verildi¹⁷⁰.

Ebulmerak Muhammed Paşa'nın Sadrazam komutasındaki Ordu-yı Hümayun'un zahire ihtiyacını karşılmasına yönelik bu hizmetleri, ilk olarak Rumeli Beylerbeyi rütbesiyle atandığı Kudüs mutasarrıflığına, bu defa terfi alarak vezirlik rütbesiyle atanmasını sağladı¹⁷¹. Özellikle orduya yönelik yerine getirdiği hizmetlerden dolayı Babıali'nin takdirini kazanan Paşa, bundan sonra göreceği hizmetler için de teşvik ediliyordu¹⁷². Bir sene sonra türlü levazımata taşınmasında kullanmak üzere ordu için deve gerekli idi. Deve, yörenin iklim şartlarına en uygun taşıma aracıydı ki bunun tedariki için de geçen sene göstermiş olduğu yararlıktan dolayı takdir edilen Muhammed Paşa görevlendirildi. Ordunun develere olan ihtiyacının önemine binaen Muhammed Paşa'ya herhangi bir muhalefet olması durumunda kendisine tam yetki verildiği de bildirildi¹⁷³. Görevin verildiği esnada Nablus ahalisinin isyan girişimlerini bastırmak üzere buraya askerî birlik sevk eden Muhammed Paşa, isyancıların aman dilemesinin ardından ceza bedeli olarak aldığı 75.000 guruş ve 500 deveyi Ordu-yı Hümayun'a gönderdi¹⁷⁴. Muhammed Paşa'nın devlet menfaatinin gerçekleşmesi adına fırsata çevirdiği bu olayda ordunun deve ihtiyacını karşılaması siyasi dehasının fark edilmesine ve böylelikle Devletin takdirini kazanmasına sebep oldu.

Fransızlarla girişilen muharebede yaralanan askerlerin tedavisinde kullanmak üzere gerekli olan ilaçların, mesafenin uzaklığından dolayı merkezden değil, Ordu-yı Hümayun'a en yakın mahallerden temin edilmesine karar verilince bu görev de Muhammed Paşa'ya verildi. Yeniçeri Ocağı Cerrahbaşısı Ahmed Ağa'nın arzuhalinde talep ettiği ilaçların Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Paşa tarafından Kudüs ve civarındaki mahallerden satın alınarak cerrahbaşısıya teslim etmesi emredildi. Ancak Muhammed Paşa'nın ilaçları ilk etapta temin etmemesi üzerine cerrahbaşısının Ordu-yı

¹⁷⁰ *A. DVNS. ASK. MHM. d*, nr. 11, s. 134, (evâil-i Şaban 1214); Orduya zahire, cephane, mühimmat vs. temini ve nakli hususunda kapsamlı bir emir Şam Eyaleti'ne bağlı kazalardaki ehl-i örf taifesine gönderildi. *A. DVNS. ASK. MHM. d*, nr. 11, s. 152-153, (evâsıt-ı Receb 1214).

¹⁷¹ *A. DVNS. ASK. MHM. d*, nr. 11, s. 135, (evâsıt-ı Şaban 1214).

¹⁷² *A. DVNS. ASK. MHM. d*, nr. 11, s. 144, (evâsıt-ı Ramazan 1214).

¹⁷³ *A. DVNS. MHM. d*, nr. 211, s.136, (evâsıt-ı Receb 1215).

¹⁷⁴ *AE. SSM. III*, 132/8042, (28 Rebiulahir 1215).

Hümayun'a gönderdiği ikinci arzuhalden sonra Muhammed Paşa'ya ilaçları satın alarak cerrahbaşına teslim etmesi emri tekrar edildi¹⁷⁵.

Ordu-yı Hümayun'a sağlamış olduğu bütün bu lojistik desteklerin ardından Muhammed Paşa'ya bu kez 16 Ekim 1800 tarihli buyruldu ile orduya asker temin etmesi emredildi. Muhammed Paşa'nın daha önceden hazineden her birine on beş guruş verilmek üzere 1000 askeri Kudüs ve Halilurrahman'dan celp ettiği yine bu buyruludan anlaşılmaktadır. Kendisinden aynı şartlarla bu defa 1000 asker Kudüs'ten, 500 asker Halilurrahman'dan celp etmesi istendi¹⁷⁶. Paşa bu görevini de hakkıyla yerine getirmiş olduğundan, bundan sonrası için görevinin ibka edilmesinde gerekçe olarak sefer esnasında gösterdiği asker, deve ve diğer levazımat tedarikindeki ve sancağı muhafazadaki gayretine atıf yapıldı¹⁷⁷.

1.2.2.2. Yeni Görevlerle Gelen Sorunlar: Ebulmerak Muhammed Paşa-Cezzar Ahmed Paşa Mücadelesi

Napolyon Bonapart komutasındaki Fransız ordusu Akka'da uğradıkları hezimetten sonra Mısır'a doğru kaçmaya başladıkları esnada karadan ilerleyen Osmanlı ordusu geçtiği bütün bölgelerde asker konuşlandırmaya devam ediyordu. Bu doğrultuda Ariş Kalesinin de stratejik bir konuma sahip olduğunu Devletin, buraya verdiği önemden anlamak mümkündür. Zira Osmanlı ordusu, Ariş sahrasından ayrılarak Mısır'a doğru harekete geçtiğinde Ariş Kalesinin muhafaza edilmesi ve muhafazada kullanılacak top ve cephaneye gibi levazıma sahip çıkılması için kaleye bir muhafız atanmasını gerekli gördü. Bunun için Ariş Seraskeri tayin edilen Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Paşa'ya başbuğ olarak atayacağı güvenilir birinin maiyyetine 100 nefer vererek derhal Ariş'e göndermesi emredildi¹⁷⁸. Ariş Kalesinin muhafazası işine oldukça önem veren Babıali, bu süreçte meydana gelen gelişmelerin her birini yakından takip etti. Bu minvalde Ordu-yı Hümayun'a Haleb'den katılan askerlerin

¹⁷⁵ *AE. SSLM. III*, 178/10632, (25 Rebiulevvel 1215).

¹⁷⁶ *AE. SSLM. III*, 229/13382, (27 Cemaziyelevvel 1215).

¹⁷⁷ *A. DVNS. MHM. d*, nr. 211, s.171, (evâil-i Şevval 1215); *A. DVNS. MHM. d*, nr. 213, s.14, (evâil-i Rebiulevvel 1216).

¹⁷⁸ *A. DVNS. ASK. MHM. d*, nr. 11, s. 142, (evâil-i Ramazan 1214).

başbuğu olan Zağarcıbaşı¹⁷⁹ rütbeli Ahmed, son zamanlarda sergilediği uygunsuz hareketlere Haleb'ten çıkarken halktan zorla yaklaşık 3000 kese akçe alması da eklenince, askerleriyle birlikte Ariş Kalesinin muhafazasına gönderilmişti. Ancak Ahmed, bir süre Ariş Kalesinde ikamet ettikten sonra yanındaki askerleriyle birlikte görev yerinden ayrılarak Gazze'ye doğru hareket edince, Muhammed Paşa tarafından yakalandı ve hapsedildi. Durum İstanbul'a bildirildiğinde Muhammed Paşa'ya bunların derhal cezalandırılmaları ve yanlarında bulunan özel eşyalarının tespit edilerek defterinin İstanbul'a gönderilmesi emredildi¹⁸⁰.

Ariş Kalesinin muhafazası ile kuzeyden yapılan asker, mühimmat ve zahire sevkiyatı hususunda kilit ismin Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Paşa olduğunu söylemek pek iddialı olmasa gerekir¹⁸¹. Çünkü Muhammed Paşa bu hizmetleri yerine getirmek adına sancak merkezini terk ederek belirli bir süre Yafa ve Ariş arasında bulunan Gazze'de ikamet etmeye başlamıştı. Hatta kendisine Gazze'den hareket edip Kudüs'te ikamet edeceği bildirilmiş ise de gelip geçen asker taifelerinin sevk edilmesi daha mühim bir iş olduğundan oradan ayrılması uygun görülmemiş bir müddet daha görevine Gazze'de devam etmesi emredildi¹⁸². Gazze'de ikamet ettiği süre zarfında bozgunculuk ve eşkıyalığa izin vermeyip fukara ve halkın korunması hususlarına da dikkat etmesi kendisine ayrıca tembih edildi¹⁸³.

Muhammed Paşa'nın bu görevlerdeki başarısı ona Devlet tarafından daha fazla sorumluluk verilmesine sebep oldu. Artık yeni görevi Yafa ve Gazze mukataatından karşılanmak üzere piyade askerleri hazırlayarak gemilerle Dimyat'a gidip Dimyat Kalesi ve kasabasının Fransızlardan korumasıydı¹⁸⁴. Ancak aradan henüz bir ay bile geçmemişti ki bu sefer Muhammed Paşa'nın emrindeki birliklerle

¹⁷⁹ Zağarcıbaşı: Yeniçeri ocağının altmış dördüncü ortasının kumandasına verilen addır. Osmanlı padişahları eski Türk hükümdarları gibi muharebe taklidi olarak avla meşgul oldukları için ocağın teşekkülü sırasında zabitlerine bu türlü adlar verilmişti. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, s. 645.

¹⁸⁰ A. DVNS. ASK. MHM. d, nr. 11, s. 144, (evâhir-i Ramazan 1214).

¹⁸¹ "Kuds-i Şerîf Sancağı Mutasarrıfı Vezîr Seyyid Hâcî Muhammed Paşa istikbâl-i seniyyelerinde isti'câl ve bûs-ı rikâb-ı Âsafâneleriyle kesb-i âmâl edüp iktizâ eden zâd ü zehâ'ir husûsunda ve donanmış ve yelken-dest müte'addid esbler ve boğça ile emti'alar takdîm etmek emrinde ve sâ'ir ricâl-i devlet ve hademe-i dâ'ire-i aliyyelerine münâsib hediyeler ithâf ü ihdâsında, müstevfâ yem ve yiyecek i'tâsında, dakika fevt etmeyüp küllî ibrâz-ı sadâkat ve bu veçhile itmâm-ı ri'âyet-i hidmet eylediler." Darendeli, *Ziyânâme*, s. 171-172.

¹⁸² A. DVNS. ASK. MHM. d, nr. 11, s. 146, (evâil-i Şevval 1214).

¹⁸³ A. DVNS. ASK. MHM. d, nr. 11, s. 147, (evâil-i Şevval 1214).

¹⁸⁴ A. DVNS. ASK. MHM. d, nr. 11, s. 149, (evâsıt-ı Şevval 1214).

beraber Ordu-yı Hümayun'a katılması emredildi. Bu duruma sebep ise Fransızların Akka'daki mağlubiyetlerinin ardından Mısır'a dönerek burayı tekrar işgale kalkışmalarıdır. Sadrazam Kethüdası Osman ile diğer merkez askerlerinden 3000 nefer askerin Fransızlarla mücadele ettikleri esnada Muhammed Paşa'nın da vakit kaybetmeden yeterli sayıda asker ve gerekli mühimmat ile bu mücadeleye katılması emredildi¹⁸⁵.

Muhammed Paşa'nın Gazze'den ayrılmasının ardından çok geçmeden bu sefer Ariş Kalesinin Fransızların istilasına uğradığı haberi geldi. Bundan dolayı Paşa'dan askeriyle birlikte derhal Gazze'ye dönmesi, casus göndererek Ariş'in akıbetini Ordu-yı Hümayun'a bildirmesi ve düşmanın üzerine varmak gerekiyorsa vararak düşmanın buradan çıkarılmasına gayret etmesi emredildi¹⁸⁶. Bundan başka Ariş Kalesinin muhafazası için görevlendirilen birtakım askerin firar etmeleri diğer askerlerin perişanlığına neden olduğundan Kudüs Sancağı Mutasarrıfı ve Ariş Kalesi Seraskeri Muhammed Paşa'dan firarî askerleri yakalaması, görev yerlerine iade ederek kalenin muhafazasına devam ettirmesi istendi¹⁸⁷. Ancak alınan bu tedbirler pek işe yaramayıp Kudüs'ü ziyaret etmek bahanesiyle firar eden askerlerin olduğundan bahisle bunlar arasından yakalandıktan sonra dönmek isteyenlerin iade edilmeleri, muhalefet edenlerin ise cezalandırılmaları emredildi¹⁸⁸.

Muhammed Paşa, Kudüs Mutasarrıfı olarak kendisine verilen görevleri bihakkın yerine getirmekte olduğundan bu başarıları Devlet nezdinde de fark ediliyordu. Bu sebeple kendisine Kudüs Sancağı'na ilaveten 1801'de Mısır valiliği ve Mısır canibi seraskerliği tevcih olundu. Artık Ordu Serdarı Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, Gazze sahrasına, yardım için gelen İngiliz donanması ise İskenderiye ve Dimyat havalisine ulaştığından bahisle, Muhammed Paşa'nın da Ariş'e varıp gerekli asker ve mühimmatı tedarik ederek oradan Salihye üzerine derhal hareket ve fethine gayret etmesi emredildi¹⁸⁹. Ancak Muhammed Paşa'nın Mısır seraskerliği Hicaz'da yaşanan Vehhabi tehlikesi yüzünden pek uzun sürmedi. Özellikle hac yolu

¹⁸⁵ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 211, s.3, (evâil-i Zilkade 1214).

¹⁸⁶ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 211, s.32, (Evâsıt-ı Zilhicce 1214).

¹⁸⁷ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 211, s.46, (evâil-i Muharrem 1215).

¹⁸⁸ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 211, s.75, (evâsıt-ı Rebiulevvel 1215); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 211, s.102, (evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1215); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 211, s.114, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1215); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 211, s.117, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1215); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 211, s.134, (evâsıt-ı Receb 1215).

¹⁸⁹ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 216, s. 9-10, (evâil-i Zilkade 1215).

güvenliğinin Osmanlı Devleti için büyük önem arz etmesi Hicaz'da yaşanan sıkıntıları çözüme kavuşturacak yarar bir kimse arayışını hızlandırdı. Zira Cezzar Paşa'nın yerine atanan dönemin Şam Valisi ve emirülhaccı Azmzade Abdullah Paşa, hac yolculuğunda gerekli güvenlik tedbirlerini alamamış ve bundan dolayı urban, hac kabilelerine büyük zararlar vermişti. Durum İstanbul'a arz edilince yeni bir emirülhac arayışına gidildi¹⁹⁰. Akla gelen iki isimden biri olan Cezzar Paşa hakkında İstanbul'da hâkim olan görüş asi bir tarafının bulunduğu ve kendisine bu görevlerin verilmesinin sakıncalı olacağı yönündeydi. Diğer isim ise Kudüs Mutasarrıfı Muhammed Paşa'ydı ki Paşa, Nablus Sancağı ve emirülhaclık görevleriyle birlikte Şam Eyaleti'ne vali tayin edildi¹⁹¹.

Muhammed Paşa, bölgede yürüttüğü hizmetlerden dolayı terfi aldığı bu dönemde Kudüs halkı ile yaşadığı geçimsizlik sonucu Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa'nın müdahalesi ile karşılaştı. Şam Valisi ve Emirülhac Muhammed Paşa, 24 Mayıs 1802 tarihli mektubuyla bölgede yaşanan olayları İstanbul'a bildirdi. Buna göre Muhammed Paşa, Yafa'da tabya inşasıyla meşgul olup Kudüs ahalisine herhangi bir baskısı söz konusu değil iken Kudüs Sancağı'nda yeni gelişmeler yaşanmaktaydı. Devletin, Kudüs Sancağı'ndaki timar ve zeamet sahiplerinden talep ettiği 30.000 guruşu almakla görevlendirdiği Sadrazam çukadarlarından Mehmed, Kudüs Sancağı alaybeyiyle bu parayı tahsil için şehre girdiğinde halkın direnişiyle karşılaştı. Kudüs taşrası reayasından olup bir süredir bölgedeki asi tavırlarıyla dikkat çeken Ebu Gûş'un da şehre girerek Muhammed Paşa'ya itaatsizliğini bildirmesi üzerine hedefteki ismin Muhammed Paşa olduğu anlaşıldı. Muhammed Paşa'ya göre bütün bu olayların arkasında Kudüs ahaliyle gizlice anlaşma yapan Cezzar Ahmed Paşa vardı. Zira Cezzar Paşa, Kudüs ve Gazze'yi zapt ederek ilkinde vezareti kaldırılan İsmail Paşa'yı, ikincisine ise Süleyman Paşa'yı mütesellim tayin etmiş ve Yafa'yı da muhasara altına almıştı. Cezzar Paşa'nın asıl hedefinin bütün Arabistan topraklarını ele geçirdikten sonra Mısır Eyaleti olduğunu iddia eden Muhammed Paşa, kendisine karşı mücadele etmek için İstanbul'dan gönderilmesi mümkün olmayan askerler Rodos, Tarsus ve Lazkiye taraflarından gönderilmesini talep etti¹⁹².

¹⁹⁰ HAT, 213/11578.

¹⁹¹ C. DH, 45/2228; A. DVNS. MHM. d, nr. 217, s.106, (evâsıt-ı Muharrem 1217).

¹⁹² HAT, 174/7573.

Muhammed Paşa'nın bu esnada Ordu-yı Hümayun için yürüttüğü hizmetleri ve Mısır seraskerliğindeki başarılı yönetimini dikkatle takip eden Babıali, Paşa'nın suçsuz olduğuna kanaat getirdi. Bu mukaddes beldede kan dökülmesinin uygun olmayacağından hareketle Paşa'ya öncelikle Kudüs halkını direnişlerinden vazgeçirmeye yönelik tavır alması, şayet itaatsizliğe devam ederlerse üzerlerine varıp onlara gereken cezayı vermesi emredildi¹⁹³. Muhammed Paşa'nın Kudüs halkı ile yaşadığı bu anlaşmazlık Kudüs, Yafa ve Halil kentleri ahalisi tarafından Paşa hakkında gerek İstanbul'a gerekse Cezzar Ahmed Paşa'ya birçok şikâyet arzuhalinin gönderilmesine sebep oldu. Emirülhacılık vazifesini Muhammed Paşa'ya kaptıran Cezzar Ahmed Paşa'nın Kudüs halkını ve de özellikle Ebu Gûş'u ona karşı kışkırtıp kışkırtmadığını tam olarak tespit etmek mümkün değilse de kesin olarak bilinen şey, Cezzar Paşa'nın aralarındaki ihtilaftan dolayı Yafa'da bulunan Muhammed Paşa'nın üzerine asker gönderdiğidir¹⁹⁴.

Cezzar Paşa'nın Muhammed Paşa ile olan husumetinin başlangıcı, Muhammed Paşa'nın Mısır seraskeri olarak atandığı zamana rast gelmektedir. Zira Muhammed Paşa, bu görevi Cezzar Paşa'dan devralmıştı ve Cezzar Paşa bu görevi kaybetmemek için oldukça büyük çaba sarf etmişti. Akabinde emirülhacılık görevi için İstanbul'da ikisinin isminin gündeme gelmesi ve nihayetinde Muhammed Paşa'nın göreve getirilmesi Cezzar Paşa'nın Muhammed Paşa'ya karşı başlatacağı mücadelenin fitilini ateşlemiş olmalıdır.

Muhammed Paşa'nın Yafa'da Cezzar Ahmed Paşa'nın muhasarası altında kalmasıyla Şam Eyaleti kendisinden alınarak Abdullah Paşa'ya verildi. Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa, Kudüs ve Gazze sancaklarını zapt ettiğinden bu kez Nablus ve Cenin mütesellimlerine Muhammed Paşa'ya yardım etmeleri emredildi¹⁹⁵. Ayrıca Şam ve Haleb taraflarından da asker tertip edilmiş, fakat Cezzar Paşa'nın deniz yoluyla da Yafa'yı muhasara etmesi üzerine Yafa ve Akka'ya ikişer kalyon gönderilmesine karar verilmişti. Çünkü gemileri bir şekilde batırılırsa Cezzar Paşa'nın gücünün zayıflayacağı ve böylelikle Muhammed Paşa'nın biraz

¹⁹³ C. DH, 142/7089; Aynı hükümleri havi diğer bir belge için bkz. C. DH, 70/3493.

¹⁹⁴ el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, III, s. 350-351.

¹⁹⁵ A. DVNS. MHM. d, nr. 215, s. 140, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1217).

rahatlayacağı düşünülüyordu¹⁹⁶. Birkaç seneden beri Yafa ve Gazze'de yaşanan çatışmalardan ötürü zaten perişan halde olan Filistin halkı arasında bu esnada birtakım tezvirat da ortaya çıktı¹⁹⁷. Kudüs halkı başlangıçta taraf tutmazken Muhammed Paşa'nın daha önce zikrettiğimiz hizmetleri yerine getirmek için oldukça fazla mal ve paraya ihtiyaç duyması ve bunları karşılamak için sürekli ahaliye başvurması Kudüs ulema ve ayanının Cezzar Ahmed Paşa tarafında yer almasına neden oldu¹⁹⁸.

Bölgedeki iki yöneticinin birliklerini dahi karşı karşıya getirmeye varan mücadelesi, İstanbul'un aldığı yeni kararlar nihayete erdi. Bölge halkı tarafından Muhammed Paşa hakkında yapılan şikâyetlerin süreklilik arz etmesi üzerine Paşa, Diyarbekir valiliğine atandı¹⁹⁹. Muhammed Paşa'ya yeni görev yerine gitmesi için Yafa'dan gemiye binmesi ve Diyarbekir'e uygun yerdeki iskelede inerek bir an önce görevine başlaması emredildi²⁰⁰. Paşa'nın Kudüs'te bulunan özel eşyaları ile askerlerinin yeni görev yerine nakli için İstanbul'dan Yafa iskelesine on tüccar gemisi gönderildi ve ayrıca nakil işini yürütmek üzere de bir mübaşir tayin edildi²⁰¹.

Muhammed Paşa'nın Diyarbekir'e vali tayin edilmesiyle birlikte Kudüs Sancağı'nın idari yapısında değişikliğe gidildi. Kudüs Sancağı'nın malikâne sisteminden çıkarılarak eskiden olduğu gibi vezir veya beylerbeyi rütbesine sahip birine mansıb olarak tevcih edilmesine karar verildi. Muhammed Paşa'nın sahip olduğu Yafa, Gazze ve Remle mukataaları, ilk etapta geçici olarak eski Bostancıbaşı İsmail Ağa'ya, Kudüs Sancağı ise İçel Sancağı Mutasarrıfı ve Dimyat Muhafızı Ahmed Paşa'ya tevcih edildi. İsmail Ağa kendisine tevcih edilen mukataalara sahip çıkması için oğlunu önden Kudüs'e gönderdi. Ancak Cezzar Ahmed Paşa, İsmail Ağa'nın oğlunu İstanbul'a geri yolladı ve Sadaret'e gönderdiği tahriratta Yafa, Gazze ve Remle mukataalarının kendisine tevcih edilmesini istedi. Cezzar Paşa, bu tahriratında her ne kadar Kudüs Sancağı'nın kendisine tevcih edilmesini açık olarak ifade etmese de Kudüs ulema ve ayanından Sadaret'e, şeyhülislama ve nakibüleşrafa

¹⁹⁶ HAT, 174/7520.

¹⁹⁷ C. DH, 26/1271.

¹⁹⁸ eş-Şihâbî, *Kıssatü Ahmed Bâşâ el-Cezzâr*, s. 274.

¹⁹⁹ A. DVNS. MHM. d, nr. 215, s. 159-160, (evâil-i Receb 1217); C. DH, 26/1271. A. DVNS. MHM. d, nr. 215, s. 186, (evâsıt-ı Şaban 1217); A. DVNS. MHM. d, nr. 217, s.184, (evâil-i Ramazan 1217).

²⁰⁰ A. DVNS. MHM. d, nr. 217, s.185, (evâil-i Receb 1217).

²⁰¹ C. DH, 293/14629; A. DVNS. MHM. d, nr. 215, s. 186, (evâsıt-ı Şaban 1217); A. DVNS. MHM. d, nr. 217, s.184, (evâil-i Ramazan 1217).

gelen Arapça arizalarda Kudüs Sancağı'nın malikâne sisteminden çıkarılarak Şam Eyaleti'ne bağlanması talebi, Paşa'nın Kudüs mutasarrıflığını elde etmek için girişimlerde bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak Babıali, Cezzar Paşa'nın önceki hallerinden dolayı, mukataaların kendisine tevcih edilmesi halinde gerekli tahsilatın yapılamayacağından bahisle İrad-ı Cedid hazinesinin gelir kaybına uğrayacağı kanaatindeydi. Babıali ayrıca Kudüs Sancağı'nın da Cezzar Paşa'ya tevcih edilmesini Paşa'nın Medine-i Münevvere muhafazasına memur edilmesinden dolayı Kudüs Sancağı'nı bizzat kendisi değil de bir mütesellim ile idare edeceğinden sakıncalı buluyordu. Ancak Paşa, uhdesinde bulunan emval-i miriyeyi tahsil için kendi adamlarından birini kapı kethüdası ataması ve bölgenin asayişine dikkat etmesi şartıyla Kudüs Sancağı için verdiği mücadeleyi kazandı²⁰². Halkın desteğini alan Cezzar Ahmed Paşa giriştiği bu mücadelenin sonunda 1803 senesinde Trablusşam Eyaleti, Kudüs ve Nablus Sancakları, Hicaz Seraskerliği ve Cerde Başbuğluğunu²⁰³ elde etti²⁰⁴.

1.2.2.3. Sonun Başlangıcı: Ebulmerak Muhammed Paşa'nın Vehhabilerle Mücadelesi

Kudüs'te yaşanan siyasi olayları etkileyen önemli bir gelişme Vehhabilerin Hicaz bölgesindeki faaliyetleridir. Cezzar Ahmed Paşa'nın 1795 yılında hac emirliğinden alınmasıyla birlikte harekete geçen Vehhabiler, 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle başlayan süreçte Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî gücünün büyük bir kısmını bu işgalin sonlandırılması için harcamasını fırsat bilerek isyan başlattılar. Ancak otoritesi bütün Arap coğrafyasında bilinen Cezzar Paşa'nın 1798'de tekrar hac emirliğine getirilmesi Vehhabilerin faaliyetlerini muvakkaten sınırlandırdı. Vehhabilerin ara ara isyan girişimlerinde bulunmaları ve bu meselesinin kesin olarak halledilememesinin ardında hac emirliğindeki görev değişikliklerine bağlı olarak yaşanan otorite boşluğu yatmaktadır. Zira Cezzar Paşa, 1783-1786, 1790-1795,

²⁰² HAT, 110/4384.

²⁰³ Hac yolu güvenliği için kurulan askerî birlik cerde başbuğluğu için bkz. Mustafa Güler, "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Mes'elesinde Cerde Başbuğluğu", *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası, İdarî, Siyasî ve Sosyal Yapı, Milletlerarası İlmî Toplantı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 465-496.

²⁰⁴ Güler, *Cezzar Ahmed Paşa*, s. 157-158.

1798-1799 ve son olarak 1803-1804 yıllarında olmak üzere dört farklı dönemde hac emirliğine getirildi. Vergi tahsilinde reyaya baskı yapması ve Suriye bölgesinde Fransızlar başta olmak üzere yabancı tüccarlara karşı sert politikalar uygulaması gibi sebeplerle hacemirliğinden her defasında azledilmesine karşın bu görevi dört defa başarılı bir şekilde ifa etti²⁰⁵. Ancak Cezzar Paşa'nın hacemirliği görevinin süreklilik göstermemesinden dolayı onun yerine hac emirliğine atanan devlet adamlarının bölgeyi iyi tanımamaları ya da onun kadar otoriter olamamaları bu defa Vehhabi tehlikesinin tamamıyla sonlandırılmamasına neden oldu. Üstelik 1803 yılı haccının dönüşünde Cezzar Ahmed Paşa'nın vekili Süleyman Paşa önderliğinde hacıların Şam'dan hareket etmesinin hemen ardından 1804 senesinde Cidde Valisi Şerif Paşa ile Cezzar Ahmed Paşa'nın vefatları Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki kutsal topraklarda Vehhabi tehdidini daha da artırdı²⁰⁶. Nisan 1805'de durumu İstanbul'a yazan Medine Muhafızı, Vehhabi tehlikesinin artık önü alınamaz hale geldiğini bildirmekteydi²⁰⁷.

Osmanlı Devleti, Vehhabi tehlikesine karşı mücadele eden iki adamını kaybetmesinin ardından derhal bu tehlikeyi bertaraf edebilecek ya da asgari seviyede tutacak bir devlet adamı arayışına girdi. Bu esnada akla gelen isimlerden biri Cezzar Ahmed Paşa ile giriştiği mücadeleden dolayı önce Diyarbekir, ardından Sivas'a vali tayin edilen ve son olarak vezareti kaldırılarak Tokat'ta ikamete memur kılınan²⁰⁸ Ebulmerak Muhammed Paşa idi. Paşa'nın Kudüs'te bulunan mal varlığının bir mübaşir vasıtasıyla kendisine ulaştırılması planlanırken Vehhabilere karşı verilecek mücadelede aranan yeni ismin kendisi olması, hakkındaki olumsuz gidişatı lehine çevirdi ve vezareti tekrar ibka edildi²⁰⁹. Muhammed Paşa'ya Mekke-i Mükerrreme ve Şeyhü'l-haremlikle birlikte Cidde Sancağı da ilave edilerek Habeş Eyaleti tevcih edildi²¹⁰. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya karşı verdiği mücadelede büyük yararlık gösteren Muhammed Paşa'ya bu defa Hicaz'da yaşanan Vehhabi²¹¹ tehlikesine karşı yürütülen askerî mücadelede ihtiyaç duyulan para, mal ve mühimmat desteği için

²⁰⁵ Cezzar Ahmed Paşa'nın hac emirliği görevleri için bkz. Güler, *Cezzar Ahmed Paşa*, s. 136-162.

²⁰⁶ Güler, *Cezzar Ahmed Paşa*, s. 164.

²⁰⁷ Zekerîya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, TTK, Ankara 1998, s. 43.

²⁰⁸ *HAT*, 214/11759.

²⁰⁹ *HAT*, 47/2288.

²¹⁰ *A. DVNS. MHM. d*, nr. 221, s. 102, (evâsıt-ı Rebiulevvel 1219).

²¹¹ Vehhabiler bu esnada Yenbu'u ele geçirmiş durumdaydılar. el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, III, s. 482.

Gazze'den yardım alması emredildi. Hatta bunun için kendisine Filistin bölgesindeki birçok yerin iltizamı verildi²¹².

Muhammed Paşa'nın Filistin topraklarına geri döneceği anlamına gelen bu durum geçmişte Cezzar Ahmed Paşa ile giriştikleri mücadelede Cezzar Paşa tarafında yer alan Kudüs ulema ve ayanını oldukça tedirgin etti. Nitekim Kudüs ulema ve ayanının Sadaret'e sundukları Arapça mazbatalarda, Muhammed Paşa'nın malikânesi olduğunu iddia ettiği Kudüs'ün köylerini kuşattığı ve halka zulmettiği mevzubahis edilmektedir²¹³. Bu durumun farkına varan dönemin Şam Valisi İbrahim Paşa, Kudüs Mütessellimine gönderdiği mektuplarda Muhammed Paşa'nın Cidde ve Habeş'e yönetici atandığını bildirerek, Filistin bölgesiyle ilgili olarak sadece Gazze, Yafa, Lut ve civarının iltizamıyla, Kudüs'ün kahve vergisini almakla görevlendirildiğini ifade etti. Ayrıca İbrahim Paşa, Muhammed Paşa'ya dair Kudüs halkının çekincelerinin boşuna olduğunu savunarak halkın teskin edilmesini emretti²¹⁴. İbrahim Paşa'nın Muhammed Paşa'yı himaye etme çabalarına rağmen İstanbul'dan Akka'ya Cezzar Ahmed Paşa'nın muhallefati ile ilgili çalışmaları yürütmek için gelen Tevkii Ragıb Efendi'nin gözlemleri de Muhammed Paşa'nın aleyhine idi. Ragıb Efendi tahriratında; Cidde Sancağı'na atanmasına rağmen Muhammed Paşa'nın Cidde'ye gitmek istemediğini, kendisinden beklenen mühimmat ve zahire desteğinin halka uyguladığı baskılardan ötürü tehlikeye girdiğini, Yafa ahalisinden kendisine muhalefet eden iki hanedanı yok ettiğini, emrindeki Mağribi askerlerin sayısını artırdığını ve Nablus şeyhlerinden Yusuf, Abdülhadi ve Tokanzade Muhammed Bey ile yeniden ittifak kurduğunu Babıali'ye bildirdi. Bundan başka Muhammed Paşa'nın Yafa'daki askerî gücünün zayıf olduğunu ve Cerraroğlu ile Ebu Gûş'un Kudüs ahalisinin yanında yer aldıklarını da bildiren Ragıb Efendi, Muhammed Paşa hakkında önem verdiği bir hususa ayrıca değindi. Muhammed Paşa'nın İstanbul'a göndermesi gereken 1500 kese altının gönderildiğini zanneden Ragıb Efendi, yaptığı tahkikat neticesinde Paşa'nın bu meblağı göndermediğini öğrendi. Ragıb Efendi, paranın bu zamandaki en büyük güç kaynağı olduğundan bahisle Muhammed Paşa'nın Haleb'ten döndüğünden beri bu gibi

²¹² Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 24.

²¹³ *HAT*, 108/4298-A, 4298-F.

²¹⁴ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 24-25.

hareketlerini kasıtlı olarak yaptığını, her geçen gün küstah tavırlarını artırdığını ve bu nedenle affedilmesinin mümkün olmadığını düşünmekteydi²¹⁵.

Muhammed Paşa, kendisine karşı daha önceki tutumlarından dolayı Kudüs halkından tekrar zorla para tahsilinde bulunmaya başlamıştı. Bu durum karşısında İstanbul'a ve Sayda Valisi Süleyman Paşa'ya yapılan şikâyetler arasında gayrimüslimler ile ilgili olanlar Muhammed Paşa'nın sert bir biçimde uyarılmasına neden oldu. Buna göre Muhammed Paşa, Kudüs'te Rum manastırlarından dokuz adet senet ile 160.725 ve Ermeni manastırlarından 120.000 guruş almaktan başka Yafa, Gazze, Remle ve sair yerlerden gelip geçerken zorla büyük meblağlar tahsil etmişti. Yine Dersaadet'e ödenmek üzere Rum ve Ermeni manastırlarından 150'şer bin guruşluk poliçeler almış ve bunları ödeyemediklerinde manastırlardaki ruhbanları ve yerli reaya ile başka yerlerden gelen ziyaretçilerin çoğunu yakalayıp hapsederek 500 kese akçe talebinde bulunmuştu. Bununla da kalmayarak ödemede sıkıntı çıkaranları katletmekle ve manastırlarını yıkmakla tehdit etmişti. Bu gibi hareketlerinden dolayı; kimseden ziyade para talebinde bulunmaması, kadı ve mübaşir marifetiyle poliçelerin iptal edilmesi ve mahpusların serbest bırakılması kendisine emredildi²¹⁶.

Muhammed Paşa'nın emrindeki birliklerle Gazze'ye girmesi yaptığı fenalıkların sonuncusuydu. Cezzar Paşa'nın ölümüyle Sayda Valiliğine atanan Süleyman Paşa'ya Akka'da bulunan Tevkii Ragıb Efendi ile iş birliği yaparak Muhammed Paşa'yı ortadan kaldırması ve mallarına el koyması emredildi²¹⁷. Durumdan haberdar olan Muhammed Paşa, Yafa'ya sığınınca Süleyman Paşa'ya stratejik konuma sahip Yafa'yı ele geçirme fırsatı doğdu²¹⁸. Yafa'yı alma görevini Akka Gümrük Emini Ebû Nebbût Muhammed Ağa'ya tevdi etti. 1807 yılında Muhammed Ağa, Yafa'nın hâkimiyetini sağladı ve Ebulmerak Muhammed Paşa önce Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın yanına, oradan da Haleb'e kaçtı. Muhammed Ağa gösterdiği bu başarı sonunda Gazze ve Yafa sancaklarına mütesellim tayin edildi²¹⁹.

²¹⁵ HAT, 121/4959-A.

²¹⁶ A. DVNS. MHM. d, nr. 222, s. 179, (evâsıt-ı Rebiulevvel 1220).

²¹⁷ C. DH, 163/8109.

²¹⁸ Philipp, *Acre*, p. 79.

²¹⁹ Menna', *A'lâmu Filistîn*, s. 46-49; 1819'a kadar uzun süre bu sancakların idaresini yürüten Muhammed Ağa'nın da akıbeti Ebulmerak Muhammed Paşa ile benzerlik göstermektedir. Zira 1819'da bu görevlerinden azledildiğinde o da Mısır valisinin yanına sığınmıştır. el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, IV, s. 469.

2. İŞGAL, İSYAN VE MÜCADELE

Ebulmerak Muhammed Paşa'nın ikinci kez bölgedeki varlığından rahatsız olan Kudüs halkının şikâyetleri ve Tevkii Ragıb Efendi'nin Paşa hakkındaki raporu İstanbul'a ulaşınca duruma derhal müdahale edilmiştir. Her ne kadar Ebulmerak Muhammed Paşa'nın bölgedeki hâkimiyetine son verilse de Kudüs'te birtakım sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. Yaşanan sorunların temelinde bölgede iktidar mücadelesine girişen yerel yöneticiler tarafından halka yapılan baskılar söz konusu olsa da bunun yanında bazı hadiselerin etkisinden de söz etmek mümkündür. Bu yönüyle Kudüs'te meydana gelen isyanlara yer vereceğimiz bu başlıkta isyanların çıkmasında etkili olan hadiseler, kentte oluşturduğu infialin sonuçları ve Devletin isyanlar karşısındaki tutumu ele alınacaktır.

2.1. YENİÇERİ İSYANINA DOĞRU

1798-1804 yılları arasında Anadolu ve Rumeli hemen hemen bütünüyle ayan ve derebeylerin hükmü altına girmiş durumdaydı. Bağdat, Şam, Mısır, Arabistan, Necid, Tunus ve Cezayir'de ise ayrılıkçı akımlar başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin prestiji bakımından bu akımların en önemlisi ise Arabistan'daki Vehhabilik hareketi idi. İrad-ı Cedid reformu, ayan ve derebeylerin çıkarlarına dokunacak bir uygulama olduğu gibi, Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması da bunların özlemlerine son verecek bir başarı olarak görülmekteydi²²⁰.

Fransız işgalinin geri püskürtülmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki en büyük sorunu haline gelerek Hicaz'a uzanan Vehhabi isyanı, bölgede birtakım idari ve siyasi değişikliklerin yaşanmasına temel oluşturdu. Bu doğrultuda III. Selim ile başlayan askerî reformların yürütüldüğü bir anda Hicaz, Vehhabiler tarafından işgal edilince Kudüs'teki siyasi olaylar bu iki gelişmeden dolayı olarak etkilendi. Bu gelişmelerden ilki bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Kudüs'teki yeniçeri askerlerinin hoşnutsuzluğuna; ikincisi ise Devletin bölgedeki gücünün büyük bir kısmını Vehhabilere karşı kullanmasından dolayı bölgesel otorite boşluklarının

²²⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 110.

doğmasına sebep oldu. Bu doğrultuda Kudüs yeniçerilerinin başlattığı isyanın ayrıntılarına geçmeden önce Hicaz meselesinin bölgedeki etkilerine temas etmek yerinde olacaktır.

2.1.1. Vehhabilerin Hicaz'ı İşgali

Azmzade Abdullah Paşa ve Ebulmerak Muhammed Paşa'nın Hicaz meselesine dair başarısızlıklarından sonra Şam Mütesellimi Genç Yusuf Paşa, 1807 senesinde Kudüs ve Nablus sancaklarına ilaveten Şam valisi, dolayısıyla emirülhac tayin edildi²²¹. Hatta Ürdün'ün doğusundan güneyine kadar etkili olan Vehhabilere karşı vereceği mücadelede daha güçlü olması için cerde başbuğluğu ile Trablusşam valiliği de yaklaşık üç ay sonra görevleri arasına eklendi²²².

Genç Yusuf Paşa, Şam valiliğine her ne kadar Vehhabi isyanına son vermesi amacıyla getirilse de kendisine bağlı bölgelerde yaşanan bir dizi kalkışmalar gücünün tamamını bu iş için sarf etmesine engel olmaktaydı. Bu kalkışmalardan biri de Paşa'nın göreve gelmesinden yaklaşık yedi ay sonra Kudüs'te meydana geldi. Zimmîlere uyguladığı baskılardan dolayı İstanbul'a şikâyet edilen Kudüs eski müftüsü Seyyid Hacı Hasan, Fellah Şeyhi Ebu Gûş'a sığınarak topladığı birkaç bin fellahı eski nakibüleşraf Ömer Efendi²²³ ile birlikte Kudüs içlerine gönderdiğini ve kalenin teslim edilmesini istediğini bildirmekteydi. Kalkışmanın sonlandırılması için görevlendirilen Yusuf Paşa'yı Hicaz meselesinden alıkoyan diğer bir gelişme ise Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde olmasıydı. Savaşın cereyan ettiği 1808 yılı hac mevsiminde Vehhabiler önce hac kafilesinin Medine'ye doğru hareketine izin vermişler, ancak kabile Medine'ye yaklaştığında surreyi zorla alarak hacıları da geri

²²¹ *HAT*, 107/4241; *A. DVNS. MHM. d.* nr. 225, s. 21-22, (evâsıt-ı Safer 1222); Genç Yusuf Paşa, Millî aşiretinden olup gençliğinde Şam'da delilbaş Molla İsmail'in yanında yetişmiştir. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, s. 669.

²²² *A. DVNS. MHM. d.* nr. 225, s. 95, (evâil-i Cemaziyelahir 1222); Bu görevlerin ibkası için bkz. *A. DVNS. MHM. d.* nr. 227, s. 131, (evâil-i Şevval 1223); *A. DVNS. MHM. d.* nr. 230, s. 37, (evâil-i Zilkade 1224).

²²³ Hükümlerde adı geçen eski müftü Hasan Efendi ile eski nakibüleşraf Ömer Efendi, Hüseyinî ailesinin fertlerindedir. Hüseyinî ailesi 18. yüzyıldan itibaren Kudüs'teki Hanefî müftülüğü ile nakibüleşraflık görevlerini yürütmekteydi. Bkz. Butrus Abu Mannah, "The Husaynis: The Rise of a Notable Family in 18th Century Palestine", *Palestine in the Late Ottoman Period*, (ed. David Kushner), Brill, Leiden 1986, p. 95; Hüseyinî ailesi hakkında yapılan müstakil bir çalışma için bkz. Ilan Pappé, *The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty The Husaynis 1700-1948*, Saqi Books, London 2010.

göndermişlerdi²²⁴. Bu olaydan sonra Yusuf Paşa, Hicaz seraskeri olarak asker, zahire ve deve ihtiyacının tam olarak karşılandığı takdirde Vehhabilerin üzerine yürüyebileceğini İstanbul'a bildirdi. Ancak Babıali "*sefer-i hümayun var iken Vehhâbî üzerine tedârükât-ı külliye ile varılmanın mevsimi değildir, ancak hâli üzere bırakılması dahi tecvîz olunmaz. Zira Haremeyn-i Muhteremeyn'in sursesi irsâl olunmak ve hüccâcın ifâ-yı farîza-ı hac etmeleri hususuna dikkat kılınmak vâcibedendir*" hükmüyle bu ikilemi, Yusuf Paşa'nın daha güçlü ordu ile Vehhabilerin üzerine varmasını tehir edip bu sene iki üç bin askerle hac yolculuğunu gerçekleştirmesi emriyle aştı²²⁵. Ancak Yusuf Paşa, tıpkı Kudüs'te olduğu gibi bu sefer de Trablusşam Mütesellimi Berberoğlu Mustafa Bey'in 1809 senesindeki isyanını bastırmakla uğraşmak zorunda kaldığından Hicaz meselesinde pek bir ilerleme kaydedilemedi²²⁶.

Gerek Kudüs ve Trablusşam gibi idaresi altındaki yerlerde ortaya çıkan sorunlar, gerekse Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde olması Genç Yusuf Paşa'nın iki seneyi aşkın bir süredir Hicaz'daki işleri yoluna koyamamasına neden oldu. Artık Hicaz meselesinin halledilmesi için alternatif bir güç arayışına giren Osmanlı Devleti için akla gelen ilk isimlerden biri Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ydı ki burada Paşa'nın Mısır valiliğine giden süreçteki faaliyetlerini şöyle özetleyebiliriz.

Osmanlı Devleti, henüz Fransızların işgalinden önce Mısır'daki hâkimiyetini yetersiz bularak kendilerini Mısır'ın gerçek sahibi gören Kölemen beylerini ortadan kaldırmayı planlıyordu. Bu plana bağlı olarak girişilen birkaç deneme İngilizlerin müdahalesi sonucunda akim kalmıştı. Ancak Kölemen beyleri, Napolyon Bonapart'ın kendilerine karşı yürüttüğü savaş sebebiyle Osmanlı Devleti'nden yardım isteyince, durumu fırsat bilen Devlet, Mısır'daki idaresini güçlendirmeye çalıştı. Fakat bunu gerçekleştirmek üzere bölgeye vali olarak gönderilen bütün paşalar türlü sebeplerle Kölemen beyleri tarafından istenmiyordu. Hurşid Paşa vali tayin edildiği sırada Mısır'da bu durumun nedenlerini gizliden araştırmaya başladı ve bu olayların hepsinin arkasında bölgeye Bonapart ile savaşmak için Mısır eski Valisi Hüsrev Paşa zamanında Selanik'ten getirilen Arnavut ve Boşnaklardan oluşan askerî birliğin

²²⁴ A. DVNS. MHM. d, nr. 226, s. 53-54, (evâhir-i Ramazan 1222); HAT, 342/19550-F.

²²⁵ HAT, 407/21222.

²²⁶ HAT, 728/34651.

komutan yardımcısı Kavalalı Mehmed Ali'nin olduğunu öğrendi. Bunun üzerine Hurşid Paşa, Mehmed Ali'yi Mısır'dan uzaklaştırmak için Cidde Valiliğine tayin etmek istediysede o, bunu kabul etmeyerek bir ayaklanma başlattı. Padişah III. Selim, bu olayların akabinde Mehmed Ali'nin Kahire'deki işleri kontrol ettiği gerçeğini kabul etti²²⁷. Mehmed Ali, yıllık vergi ödemesinden başka, Medine'yi ele geçiren Vehhabilerle mücadele edip kutsal yerleri kurtarması²²⁸ şartıyla, 1805 yılında Mısır'a vali tayin edildi²²⁹.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile arasındaki savaşın yeniden başlamasıyla (1806-1808) İngilizler, Mısır'daki Kölemen beyleriyle işbirliği yaparak Mısır'ı tekrar işgal etmeye çalıştılar. Ancak Mehmed Ali Paşa, İngilizlere karşı verdiği mücadeleyle Mısır'ı yabancı istilasına karşı muhafaza etti²³⁰. Doğu sınırlarında yaşanan bu gelişmelerin yanı sıra, ayaklanan Sırp reayasının bir taraftan Belgrad'da gerçekleştirdikleri katliamlarla bir taraftan da Niş ve Sofya taraflarındaki hücumlarıyla meşgul olan Osmanlı Devleti, Haremeyn'in Vehhabi işgalinden kurtarılması için Şam ve Mısır valilerine birtakım emirler göndermekten başka tedbir alamıyordu. Bu doğrultuda Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya, görevinin ibka edildiğini gösteren Aralık 1808 tarihli fermanın²³¹ yanında hediye olarak kılıç ve kaftan da gönderildi. Osmanlı Devleti bu fermanla Paşa'yı Vehhabi isyanının bastırılmasında alternatif bir güç olarak tanımış oluyordu. Ayrıca durumun acil olmasına binaen Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, Mehmed Ali Paşa'ya gönderdiği tahriratta Haremeyn'de meydana gelen Vehhabi işgali nedeniyle iki senedir hac yolculuğu yapılamadığını²³² ve surrenin ulaştırılmadığından bahisle bu durumun Hadimü'l-Haremeyn olan Padişahın Müslümanlara karşı hicabına neden olduğunu

²²⁷ Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III (1789-1807)*, Harvard University Press, Cambridge 1971, p. 290-291.

²²⁸ Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki en önemli meselelerinden biri Haremeyn'i etkisi altına alan Vehhabi isyanıdır. Bu zamana kadar isyanı sonlandırmak için birtakım tedbirler alınmış ancak kesin sonuçlar alınamamıştır. Bu tedbirlerle ilgili olarak bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 394-396.

²²⁹ Karal, *Osmanlı Devleti*, V, s. 125-126, Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 207-208.

²³⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât, I-IV*, s. 427-8; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II, Cambridge University Press, New York 1977, p. 10.

²³¹ *A. DVNS. MHM. d*, nr. 227, s. 133-134, (evâsıt-ı Şevval 1223).

²³² Ahmed Cevdet Paşa, 1221/1806 senesindeki hac yolculuğunda hacıların bin bir zahmet ve meşakkatler içinde Medine'ye yakın bir menzil olan Hediye Eşmesi'nden bu Vehhabi tehlikesi yüzünden geri döndürüldüklerini yazmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 170.

bildirdi. Sadrazam, Mısır valisini Vehhabilere karşı vereceği mücadelede cesaretlendirmek maksadıyla da bu işin üstesinden geldiği takdirde *Fâtih-i Ka'betu'llah Mehmed Ali Paşa* namını kazanacağını belirtmişti²³³.

2.1.2. Kudüs Yeniçerilerinin İsyanı

Hicaz'daki Vehhabi işgaline karşı Devletin idari girişimleri bu şekilde iken bu meselenin Kudüs'e etkisi 30 Eylül 1808'de Kamame Kilisesinde çıkan ve kilisenin batı kısmını tamamen harap eden yangınla birlikte başladı. Yangın kilisenin Ermenilere ait bölümünden başladığı için olayın sorumlusu olarak da Ermeniler gösterilmekteydi. Yangının hemen ardından kilisenin yağmalanma ihtimaline karşın çeşitli Hıristiyan taifelerinin ruhbanları kilise avlusunda nöbet tutmaya başladılar. Hatta bu nöbete Hanefi Müftüsü Hasan Efendi el-Hüseynî ve Nakibüleşraf Ömer Efendi el-Hüseynî gibi Kudüs ulema ve ayanından bazıları da katıldı²³⁴. Rum Ortodoks ruhbanları, Kamame Kilisesinin tamir edilerek tekrar eski haline döndürülmesi işine talip oldular ve talepleri doğrultusunda kendilerine 1809 senesinde bir ferman verildi. Ancak Ermeni Katolik ruhbanları buna karşı çıkarak yanlarına çektikleri bazı Müslümanlarla birlikte tamir için kiliseye gelen işçilerin çalışmasına engel oldular. Kamame Kilisesinin tamiri konusunda yaşanan bu anlaşmazlık bir anda Kudüs'te işlerin çığırından çıkmasına yol açtı. Kısa bir süre Ortodokslar kendilerine muhalefet eden yerel gruplara karşı galip gelerek tekrar tamir işine başlamak istediyseler de bu sefer karşılarında yeniçeri askerlerini buldular. Böylelikle yeniçeriler, yangın sonrasında harabeye dönen Kamame Kilisesinin tamirinin durdurulmasına yönelik girişimleriyle devlet ve toplum arasında yaşanacak krizde muharrik unsur oldular²³⁵.

²³³ Tahriratın bir özeti için bkz: Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi*, I, s. 233-234.

²³⁴ Yangının gerçekleştiği 1808 yılından yaklaşık iki yıl öncesine ait Divan'dan çıkan hükümde bu ikisinden "sâbık" olarak bahsedildiğini ve hatta Hasan Efendi'nin Kıbrıs'a sürgün cezasına çarptırılmasına rağmen Ebu Gûş'un yanına sığındığını zikretmiştik. Burada görüldüğü üzere 18. yüzyıldan bu ana değin Hüseyinî ailesi bazı istisnai durumların dışında Kudüs'teki Hanefi müftülüğü ve nakibüleşraflık görevini ellerinde tutmayı başarabilmişlerdir. Yaşanan bu istisnai durumda haklarında hüküm bulunan Hasan ve Ömer Efendilerin affedilerek tekrar görevlerine dönmeleri ise Şam Valisi Genç Yusuf Paşa'nın desteği ile gerçekleşmiştir. Ilan Pappé, *The Husaynis*, p. 50-51.

²³⁵ Mordechai Abir, "Local Leadership and Early Reforms in Palestine, 1800–1834", *Studies on Palestine in the Ottoman Period*, (ed. Moshe Maoz), Magnes Press, Jerusalem 1975, p. 297.

Devletin duruma ikinci defa müdahale etmesi yeniçeri askerlerinin isyan ederek Kudüs mütesellimini şehirden kovmaları ve kaleyi ele geçirmeleriyle sonuçlandı. Bu süreçte yeniçeri askerleri Ortodoks ruhbanlar aracılığıyla Şam valisinden iki talepte bulundu: İlki, Şam valisinin Kudüs kalesine gönderdiği son askerî birliği şehrin dışına çıkartması, ikincisi ise Kudüs Mütesellimi Mustafa Ağa'nın azledilerek yerine yeni bir mütesellimin atanması. Bu olayların yaşandığı esnada Şam Valisi Genç Yusuf Paşa, Trablusşam'daki isyanları bastırmakla meşgul olduğundan, Kudüs'te meydana gelen yeniçeri isyanına karşı Sayda Valisi Süleyman Paşa'dan yardım istedi. Her ne kadar Süleyman Paşa ilk olarak isyancıları ortadan kaldırmakla tehdit etse de bu tehditler karşısında isyancılar geri adım atmadı ve hatta daha da ileri giderek Kamame Kilisesini yağmaladılar²³⁶.

Yeniçeri askerlerinin başını çektiği bu isyana Kudüs halkının kahir ekseriyeti destek vermedi. Şam ve Trablusşam Valisi Genç Yusuf Paşa da son olarak Ebu Zerîa Hacı Muhammed Ağa komutasındaki askerî birliği isyanın bastırılması için Kudüs'e gönderdi. Mutat yolun aksine Kudüs'e kestirme yoldan ulaşan askerler isyancıları gaflet içinde yakalayarak ansızın yaptıkları baskında üç yüzden fazlasını etkisiz hale getirdiler²³⁷. Sağ olarak ele geçirilen isyancılar ise Hacı Muhammed Ağa tarafından toplu olarak sorgulandı ve verilen karar sonunda otuz sekizi idam edildi. İsyancıların Kudüs'ten kovdukları Mütesellim Mustafa Ağa da görevine geri döndü. Kudüs halkı, bu isyanın özellikle bastırılma sürecinde yaşanan olaylardan oldukça etkilendi. Genç Yusuf Paşa, kentte eskisi gibi huzur ve güven ortamının temin edilmesi için bazı adımlar attı. Kudüs ulema ve ayanına bu minvalde gönderdiği emirlerin yanı sıra Kudüs'teki mahpuslara mahsus af ilan ederek Mütesellim Mustafa Ağa'ya onları serbest bırakmasını emretti. Ayrıca isyanın bastırılması esnasında Mısır, Yafa ve civar bölgelere kaçan isyancıların Kudüs'e geri dönmeleri halinde şehirde yeniden fesadın başlayacağı ve bunun bedelini yine şehir halkının ödeyeceği hususunda uyarılarda bulundu²³⁸.

Genç Yusuf Paşa her ne kadar Kudüs'te ortaya çıkan yeniçeri ayaklanmasını bastırarak şehirde huzur ortamını yeniden sağlamış olsa da daha önce ayrıntılarına

²³⁶ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 26-27.

²³⁷ el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, IV, s. 136 ve 180.

²³⁸ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 28.

yer verildiği üzere emirülhac olarak Vehhabi meselesinin üstesinden gelememesi üzerine Babıali, Paşa'nın bu işte kesin olarak başarısız olduğuna kanaat getirdi. Bundan sonra Hicaz'daki meselenin halli için Mekke Emiri Galib b. Müsaid ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın birlikte hareket etmesi emredildi²³⁹. Genç Yusuf Paşa'ya ait görevlerin her biri ise Sayda Valisi Süleyman Paşa'ya devredildi. Yusuf Paşa kendisi hakkındaki azil kararından memnun olmayarak direniş göstermeye başlayınca idam kararı verildi. Süleyman Paşa ile giriştiği mücadeleye dayanamayarak önce Bağdad'a²⁴⁰ ardından da Mısır'a Mehmed Ali Paşa'nın yanına kaçtı²⁴¹. Son olarak idam kararı tehir edilen Yusuf Paşa'nın vezareti kaldırılarak Mısır'da ikamet etmesine izin verildi²⁴².

Süleyman Paşa 1810-1812 yıllarında Şam valiliği²⁴³ görevinde iken Kudüs Mütesellimi, Genç Ahmed Ağa idi²⁴⁴. Bu iki yıllık zaman diliminde Kudüs'te istikrar ve sükûnet tekrar sağlandı. Bunun gerçekleşmesindeki en önemli amil, Kudüs Mütesellimi Genç Ahmed Ağa'nın 1807 yılından beri Yafa ve Gazze Mütesellimi olan ve bölgedeki gücü herkesçe bilinen Ebu Nebbut'un kayınbiraderi olmasıydı. Zira Ebu Nebbût, Yafa ve Kudüs arasında yer alan bölgelerin güvenliğini Ebu Gûş başta olmak üzere birçok aileyle kurduğu yakınlık sayesinde temin etmişti. Bu, Genç Ahmed Ağa'ya Kudüs'teki idari işler hususunda önemli bir kolaylık sağladı. Genç Ahmed Ağa'dan sonra mütesellim olan Abdülkerim Ağa 1812-1818 yılları arasında görev yaptı. Süleyman Paşa ve Ebû Nebbût Muhammed Ağa'nın takip ettiği siyasetlerin de etkisiyle Kudüs, Abdülkerim Ağa zamanında da güven ve istikrarını korudu ve hatta bu dönemde imar faaliyetlerine hız verildi²⁴⁵.

Vehhabilerin ortadan kaldırılması için görevlendirilen Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ise Haremeyn'deki mücadelesine başlamadan önce Kölemen beyleri aracılığıyla kendisinden önceki Mısır valilerine karşı yürüttüğü siyasetin bir zaman

²³⁹ A. DVNS. MHM. d, nr. 230, s. 7-8, (evâhir-i Ramazan 1224).

²⁴⁰ A. DVNS. MHM. d, nr. 229, s. 226-227, (evâil-i Cemaziyelevvel 1225).

²⁴¹ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 29.

²⁴² HAT, 343/19608; Genç Yusuf Paşa Zilkade 1231/Ekim 1816'da vefat etti. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, s. 669.

²⁴³ Şam, Trablusşam, Safed, Sayda ve Beyrut vilayetleri, Kudüs ve Nablus sancakları ile Cerde Başbuğluğu ve Emirülhacılık vazifelerinin yeniden Süleyman Paşa'ya tevcihine dair 4 Şevval 1226/22 Ekim 1811 tarihli ferman için bkz. KŞS, nr. 295, s. 57-58.

²⁴⁴ eş-Şihâbî, *Kıssatü Ahmed Bâşâ el-Cezzâr*, s. 232.

²⁴⁵ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 30-31.

kendi başına da geleceğini düşünerek bunları bertaraf etmeyi planlıyordu. Bunun için Hicaz'a ordu çıkaracağı gün alayda bulunmak üzere Mısır'daki Kölemen beylerini kaleye davet etti ve gerçekleştirdiği ani bir saldırıyla birçoğunu öldürttü. Bu olaydan sonra sağ kalan beylerin de firar etmesiyle 1811'de Kölemen ocağı tamamen ortadan kaldırılmış oldu²⁴⁶. Mehmed Ali Paşa, aynı sene Sultan II. Mahmud'un isteği üzerine, ama aynı zamanda kendi gerekçeleri doğrultusunda oğulları Tosun Ahmed Paşa ile İbrahim Paşa'yı Vehhabi işgalini sonlandırmak için Hicaz'a gönderdi²⁴⁷. Vehhabilere karşı girişilen mücadele, her ne kadar Tosun Ahmed Paşa'nın Yenbu İskelesini Ekim 1811'de geri almasıyla²⁴⁸ kısa zamanda olumlu sonuçlar verse de Mekke ve Medine'nin işgalcilerden temizlenmesi biraz zaman aldı. Hicaz'ın kesin hâkimiyeti ise İbrahim Paşa marifetiyle 1819 senesinin baharında sağlanabildi²⁴⁹. Oğulları vasıtasıyla Vehhabi işgalinin üstesinden gelerek Hicaz'ı da hâkimiyeti altına alması Mehmed Ali Paşa'ya İslâm âleminde oldukça büyük bir itibar kazandırmıştır²⁵⁰.

2.2. ŞAM VE SAYDA VALİLERİNİN KUDÜS MÜCADELESİ

Yunanlıların Osmanlı Devleti'ne karşı Mora'da başlattıkları isyanın haberi II. Mahmud tarafından 25 Nisan 1821'de Kudüs'e bildirildiğinde Müslümanlara kenti savunmak için silahlanmaları emredildi. Aynı zamanda Hıristiyanlara özellikle de bunlar arasından Yunanlılara karşı dikkatli olunması konusunda yerel yöneticiler ve halk uyarıldı²⁵¹. Devlet, bu uyarıların yanında birtakım tedbirler almayı gerekli gördü ki bunların başında kalenin tamiri meselesi geliyordu²⁵². Kudüs mimarbaşısının başkanlığında, içlerinde müftü, mütesellim ve şehrin diğer ileri gelenlerinin de

²⁴⁶ Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi*, II, s. 736-737; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât, I-IV*, s. 460-461; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1858, IX, s. 299-300.

²⁴⁷ Mehmed Ali Paşa'nın oğulları marifetiyle Vehhabilere karşı verdiği mücadele için bkz. Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 48-53.

²⁴⁸ el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, IV, s. 219.

²⁴⁹ el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, IV, s. 460-472; Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Tosun Ahmed Paşa tarafından Mekke ve Medine'nin Vehhabi işgalcilerinden temizlendiği ve artık hac yolu güvenliği ile gerekli yerlerin tamir ve tanzimi meselesi hakkında Şam Valisi ve Emirü'l-Hac Seyyid Süleyman Paşa'nın bütün tedbirleri alması kendisine İstanbul'dan bildirilmiştir. *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 234, s. 142, (evâil-i Muharrem 1228).

²⁵⁰ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa-Mısır Meselesi, 1831-1841*, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945, s. 26-28.

²⁵¹ S. N. Spyrdion, "Annals of Palestine", p. 67.

²⁵² *Kudüs Şerhiyye Sicilleri (KŞS.)* nr. 305, s. 68.

bulunduğu bir heyet, kalenin tamiri hususunda detaylı bir keşif raporu hazırladı. Bu rapora göre kalede yapılması gereken tamir ve tecdit çalışmaları şunlardı:

Tablo 4. Kudüs Kalesinin Tamir Keşif Raporu (21 Kasım 1821)²⁵³

İşin Mahiyeti	Tutar (guruş)
Kale kapısında olan odanın tamiri	500
Köprü ve tavanın yeniden inşası ve üzerine kurşun kaplama	5500
Üçüncü kapının yeniden inşası	1000
Üçüncü kapının bulunduğu duvarın tamiri ve yer döşemesi	3500
Hız. Davud Burcu'ndaki iki kapının inşası	1500
Hız. Davud Burcu'nun yer döşemesi	5000
Hız. Davud Burcu'nda bir tabya inşası	2500
Hız. Davud Burcu'nun iç sıvalarının tamiri	3000
Kule tarafındaki burcun tamiri	5000
Diğer kapıların tamiri	3000
Cephane üstündeki odaların tamiri	7500
Doğu tarafındaki burcun iç-dış tamiri	7500
Doğudaki burcun avlusundaki odaların tamiri	2500
Kale camisinin burcu ve yakınındaki tophane mahallinin tamiri	15.000
Cebeci, topçu, arabacı kışlalarının tamiri	15.000
Asker odalarının tamir veya yeniden inşası	15.000
Şaban Burcu tamiri	20.000
Caminin yanındaki ambarın tamiri	10.000

²⁵³ KŞS, nr. 305, s. 106, (25 Safer 1237).

Cephane tamiri	15.000
Cephane yanındaki asker odalarının tamiri	10.000
Üç adet su deposunun tamir ve temizliği	5000
Kaledeki bahçenin demir kapısının tamiri	2500
Bahçedeki toprak deposunun yeniden inşası	5000
Bahçedeki top kalesinin yeniden inşası	5000
Bahçedeki karakol odasının yeniden inşası	2000
Kale hendeklerinin temizliği	22.500
Şehri çevreleyen surların tamiri	50.000
TOPLAM	250.000

Kalenin tamirine dair hazırlanan bu keşif raporundan kalenin birçok mahallinin harap olduğu ve bu sebeple büyük bir tamirata ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Kalenin bu denli bir tamirata ihtiyaç duymasının sebebi ise şehirde bu dönemde ayaklanma çıkaran isyancıların ilk hedef olarak kaleyi seçmeleri ve buna bağlı olarak devletin askerî güçleriyle isyancılar arasında kalede hâkimiyet mücadelesinin yaşanmasıdır. Bu yönüyle 1821 senesinde gerçekleştirilen kale tamiri, 1809 senesindeki yeniçeri ayaklanmasının kalede bıraktığı izleri silerek kaleyi muhkem hale getirmeye ve böylelikle Mora'daki Yunan isyanının Kudüs'teki Hıristiyanları harekete geçirebileceği ihtimaline karşı önceden tedbir almaya yöneliktir.

Kudüs kalesinde yapılan bu tamir yeterli bulunmamış olacak ki daha bir ay bile geçmemişken 18 Aralık 1821 tarihinde bu defa yeni bir keşif daha yapıldı. İlk keşif raporuna istinaden kalede gerçekleştirilen tamirin ardından aynı heyetin sunduğu ikinci keşif raporunda kalede mutlak surette yapılması gereken tamir şu şekildedir:

Tablo 5. Kudüs Kalesinin Tamir Keşif Raporu (18 Aralık 1821)²⁵⁴

İşin Mahiyeti	Tutar (guruş)
Hz. Davud Burcu'na çıkılacak mahallin duvar tamiri	2500
Kışla odalarının tamiri	10.000
Kale yolunun temizliği ve kaldırım döşenmesi	2500
Kale bahçesinde birkaç oda inşası	20.000
Şaban Burcunun tamiri ve kaldırım döşenmesi	1000
Peksimet koyulan yerin tamiri	5000
Kale kapısındaki bekçi odasının tamiri	500
Köprü üstünün tamiri	600
Hendeklerin tamiri	500
Cami köşesinin yükseltilmesi ve tamiri	500
Zindan kapısında olan iki odanın tamiri	500
Beşinci burcun tamiri	500
Lağımların temizliği	500
Bazı tabya ve mazgalların tamiri	1500
Şehri kuşatan surların tamiri	2500
TOPLAM	48.600

Kalenin tamirine yönelik bu ikinci keşif raporundan, birinci keşif sonunda gerçekleştirilen tamir ile kalenin büyük bir bölümünün muhkem hale getirildiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle ikinci keşif, birinci tamir çalışmasından sonra, yapılması gereken küçük çaptaki bazı tamiratın mahiyetini ortaya koymaktadır.

Mora'daki Yunan isyanının Kudüs'e sıçrama tehlikesine karşılık iki keşifle gerçekleştirilen kale tamirinin ardından sıra, isyanın Kudüs'teki olumsuz

²⁵⁴ KŞS, nr. 305, s. 137 (23 Rebiulevvel 1237).

yansımalarını bertaraf etmeye gelmişti. Bu görev, öncelikli olarak Şam Eyaleti'ne bağlı olmasından dolayı Şam Valisi Derviş Mehmed Paşa'ya²⁵⁵ aitti. Bu doğrultuda Kudüs Mütessellimi, kentteki gelişmelerden Derviş Mehmed Paşa'yı sürekli haberdar ediyordu. Verdiği son haberde Rum taifesinin Müslümanlara karşı içlerinde taşıdıkları nefretlerini zaman zaman açığa çıkarttıklarından şikâyet etmekteydi. Kudüs Mütessellimi bu meyanda, Mısır'dan Kudüs'e ziyarete gelen bir Amerikan elçisinin İskenderiye'de büyük bir donanma gördüğünü ifade ettiğini; bunun yanında bir Müslüman ile bir Rum'un Kudüs'te giriştikleri kavga esnasında zimminin sonunu düşünmeden ağzından fesada dair bazı kötü sözler kaçırması üzerine derhal hapsedildiğini, sorgusu esnasında ise manastırlara Kudüs reayasını tahrik için birtakım emirler geldiğini itiraf ettiğini Şam valisine bildirdi. Ancak Şam valisi, Sadaret'e gönderdiği tahrirde, kendisinin Hicaz meselesiyle ilgilendiğini bildirince Kudüs'ün muhafazası görevi bu sefer dönemin Sayda ve Trablusşam Valisi Abdullah Paşa'ya verildi²⁵⁶.

Kudüs'ün muhafazası konusunda yaşanan bu görev değişikliği, -1811'deki yeniçeri ayaklanmasından bahsederken zikrettiğimiz- Şam Valisi Genç Yusuf Paşa'nın Trablusşam'daki isyanları bastırmakla meşgul olmasından dolayı Sayda Valisi Süleyman Paşa'nın olaya müdahil olmasıyla benzerlik göstermektedir. Bu, Osmanlı Devleti'nin özellikle yoğun siyasi gelişmelerin yaşandığı zamanlarda bölge yöneticilerini birbirlerine alternatif olarak kullandığını göstermektedir.

Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin iki vali arasında bu sefer tam tersi bir görevlendirme yaptığına da şahit olmaktadır. Rumların ayaklanmaları ihtimaline karşın yoğun olarak yaşadıkları yerlerde bir dizi tedbirler alan Devlet, bu doğrultuda Kıbrıs Adasına asker sevkiyatı yapılmasını uygun bulmuş, sevkiyat işinin ise Kıbrıs'ın güneydoğu istikametinin tam karşısında bulunmasından dolayı Sayda'dan yapılmasına karar vermişti. Bunun için Sayda Valisi Abdullah Paşa'ya gerekli emir

²⁵⁵ Derviş Mehmed Paşa'nın 11 Rebiulahir 1236/16 Ocak 1821 tarihinde Kudüs ve Nablus sancaklarına ilaveten emirülhacılık ve Şam valiliği görevleri ibka edilmiştir. *HAT*, 1555/7; *KŞS*, nr. 305, s. 60; Derviş Mehmed Paşa, Morali olup 1817-1819 yıllarında sadrazamlığa kadar yükselmiş olup bu tarihten itibaren Kudüs ve Nablus sancaklarına ilaveten Şam valisi ve hac emiri olarak atanmıştır. 1820'de Anadolu valisi olan Paşa, 1837'de Şeyhülharem görevinde iken Yenbu'da vefat etmiştir. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 336.

²⁵⁶ *HAT*, 1338/52264; *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 239, s. 177, (evâsıt-ı Şevval 1236); *KŞS*, nr. 305, s. 56.

gönderildiğinde²⁵⁷ bu emri yerine getirmek hususunda birtakım şüphelerinin olduğunu Sadaret'e yazdığı tahriratla bildiren Abdullah Paşa'ya emir tekit edilmiştir. İlk etapta gönderdiği askerlerin fellah kesiminden silahsız ve işe yaramaz kimseler olduğu anlaşıldığında ise acilen silahlı askerler göndermesi konusunda sert bir biçimde uyarılmıştır²⁵⁸. Abdullah Paşa'nın Kıbrıs'a asker gönderme hususundaki şüphelerinin neden kaynaklandığını arşiv vesikalarından tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ancak sevkiyatın yapıldığı dönemde Rumların isyanından cesaret bulan Sayda'da Keservan Dağı reayası ve Cebel-i Dürz eşkiyasının başlattığı ayaklanma, Abdullah Paşa'nın sevkiyatı gerçekleştirdiğinde kendi askerî gücünün zayıflayacağı ihtimalini dikkate aldığına işaret etmektedir. Sayda'da yaşanan bu ayaklanma esnasında Abdullah Paşa'nın asker sevkiyatı ile meşgul olması, bu sefer onun idaresindeki bir meselenin halledilmesi işinin Şam Valisi Derviş Mehmed Paşa'ya verilmesine yol açmıştır²⁵⁹. Bu da Osmanlı Devleti'nin bölge yöneticileri arasında her zaman Devletin menfaatine yönelik bir denge siyaseti takip ettiğini göstermektedir.

Özellikle Sayda ve Şam valileri arasında yaşanan görev değişikliklerine karşı yöneticilerin nasıl tepki verdiği meselesi burada önem arz etmektedir. Zira Şam Valisi Derviş Mehmed Paşa, belki de eski bir sadrazam olmasının verdiği bürokrasi tecrübesiyle, Kudüs'ün muhafazası meselesinin Sayda Valisi Abdullah Paşa'ya verilmesinden pek memnun olmamıştı. İki vali arasında bir çekişme başladığını, Derviş Mehmed Paşa'ya görev değişikliğinin niçin yapıldığı ve mahiyetinin ne olduğunu bildiren emirden anlamak mümkündür. Bu emirde, Hicaz maslahatı ile Rum taifesinin isyanı aynı zamana denk geldiğinden Sayda Valisi Abdullah Paşa'nın Kudüs'e sadece bir başbuğ ile yeterli miktarda asker göndereceği, bunun dışında Kudüs'ün idari nizamının eskisi gibi Derviş Paşa tarafından atanan mütesellime ait olduğu bildirilmekteydi²⁶⁰. Ancak bu durumdan pek tatmin olmayan Derviş Paşa, hac

²⁵⁷ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 239, s. 208-209, (evâsıt-ı Zilkade 1236).

²⁵⁸ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 239, s. 344, (evâil-i Rebiulevvel 1237).

²⁵⁹ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 239, s. 208, (evâsıt-ı Zilkade 1236); Sayda Valisi Abdullah Paşa ile Şam Valisi Derviş Mehmed Paşa arasında yaşanan bu çekişme, Abdullah Paşa'nın halka uyguladığı baskılar dolayısıyla Derviş Mehmed Paşa lehinde sonuçlanarak Abdullah Paşa'nın vezareti kaldırıldı ve Sayda, Safed ve Beyrut eyaletleri Derviş Mehmed Paşa'ya devredildi. *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 240, s. 150-151, (evâil-i Ramazan 1237), *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 240, s. 154, (evâsıt-ı Receb 1237).

²⁶⁰ *HAT*, 1338/52264; *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 239, s. 741-742, (evâil-i Rebiulevvel 1237).

mevsiminin bitmesiyle emrindeki askerlerden bir kısmını derhal Kudüs'e gönderdi ve Abdullah Paşa'nın askerlerini geri çekmesini istedi. Bu doğrultuda Kudüs Sancağı'nın idaresi Şam Eyaleti'ne ait olduğundan bahisle Abdullah Paşa'ya askerini geri çekmesi emredildi²⁶¹.

Şam ve Sayda valileri arasında yaşanan anlaşmazlıklar, Kudüs ve çevre sancakların yönetiminde birtakım yeni gelişmelerin de yaşanmasına sebep oldu. 1823-1824 yılları arasında özellikle bu valiler arasında yerel güçleri kendi taraflarına çekme mücadelesi bölgede istikrarsızlığa yol açtı. Bu esnada Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ise Hicaz ve Necid'de Vehhabilere karşı sağladığı üstünlükle padişah nezdinde iyi bir konum elde etmişti. Yunan isyanı karşısında Osmanlı askerlerinin başarısız olması Mehmed Ali Paşa'dan ikinci kez yardım istenmesine sebep oldu²⁶².

2.3. REAYANIN AĞIR VERGİ PROPAGANDASI: 1825 İSYANI

Derviş Mehmed Paşa'dan sonra 1823'te Salih Paşa'nın²⁶³ ve 1824'te Seyyid Ahmed Paşa'nın²⁶⁴ Şam valilikleri döneminde Kudüs'te büyük bir sorun yaşanmadı. Ancak yerel yöneticilerle ilgili olarak Kudüs halkı İstanbul'a şikâyet göndermeye devam ediyordu²⁶⁵. Bu hususa dair tedbir alması emredildiğinde Seyyid Ahmed Paşa, hacıların Şam'a güvenli bir şekilde ulaşmalarını sağlamakta olduğundan henüz Şam'da değildi²⁶⁶. Şam'a dönüş yolunda Humus civarında iken vefat eden Paşa'nın yerine ise eski Halep Valisi Mustafa Paşa tayin edildi²⁶⁷.

Mustafa Paşa Kudüs ve Nablus sancakları ilhakıyla Şam valiliğine atandığında bu sancaklardan mutat olarak toplanan vergiler yeterli değildi. Paşa, devlet işleri için lazım gelen parayı tedarik etmek amacıyla vergileri artırmak zorunda kaldı. Hatta bu artışın sebebi olarak 1825 senesinin hac masraflarını göstermişti. Vergilerin toplanması için Kudüs Mütessesimi İsmail Bey ile Kudüs ulema ve ayanına baskı uyguladı. Ancak Paşa'nın bütün tehditlerine rağmen Kudüs

²⁶¹ HAT, 1229/47946.

²⁶² Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 35-6.

²⁶³ A. DVNS. MHM. d, nr. 240, s. 269-271, (evâhir-i Cemaziyelevvel 1238); A. DVNS. MHM. d, nr. 240, s. 352, (evâil-i Şevval 1238); A. DVNS. MHM. d, nr. 241, s. 47-48, (evâhir-i Safer 1239).

²⁶⁴ A. DVNS. MHM. d, nr. 241, s. 120, (evâhir-i Cemaziyelahir 1239).

²⁶⁵ A. DVNS. MHM. d, nr. 241, s. 129, (evâsıt-ı Receb 1239).

²⁶⁶ A. DVNS. MHM. d, nr. 241, s. 132, (evâil-i Şaban 1239).

²⁶⁷ HAT, 471/23060; C. DH, 210/10457; A. DVNS. MHM. d, nr. 241, s. 161, (evâhir-i Ramazan 1239).

halkı bu durumdan hoşnut olmayarak mütesellime fazla ödeme yapmayı kabul etmedi. Bunun üzerine Mustafa Paşa ilk iş olarak İsmail Bey'i görevden aldı ve yerine Hacı Osman Ağa'yı atadı²⁶⁸. Mustafa Paşa, yeni mütesellimle birlikte Kudüs'e asker göndermiş olsa da Kudüslü çiftçiler köyelerine gelen vergi tahsildarlarını kovarak Hacı Osman Ağa'ya karşı direndiler. Paşa, bu sefer 5000 kişilik askerî birliğini vergileri toplamak üzere Nablus ve Kudüs sancakları üzerine gönderdi. Askerler, Nablus Sancağı'ndan alınması gereken vergileri türlü zorluklara karşın topladıktan sonra Kudüs sınırına geldiler. Özellikle kent civarındaki Silvan, Ayn-ı Kârim, Melha, Velce, Beyt Hanina, Sur Bahir, Beyt Safâfa gibi köyler vergileri ödemeyi kabul ettiler. Ancak kente uzak mesafede yer alan Beytullahim Köyü ve ona mücavir köyler Şam valisine vergilerini ödememek için kaçarak direniş göstermeyi tercih etti. Bu köylere ulaşan Şam valisi, köylerin terkedildiğini gördüğünde köylülerin Mar Saba ve Mar İlyas manastırlarına saklandığını öğrendi. Buraya bir baskın yapmayı planlayan Mustafa Paşa, Hıristiyan önderlerin aracılığıyla bölge halkıyla anlaşmaya vardı. Yaklaşık 100.000 kuruş gibi büyük bir tahsilat elde eden Mustafa Paşa, Kudüs'teki asayiş için mütesellime 100 asker bıraktı ve hac kafilesini yola koymak üzere Şam'a hareket etti²⁶⁹. Ancak Beytullahim ahalisi tekrar birlik olarak Kudüs Mütesellimine karşı ayaklandılar. Kimi askerleri öldüren, kimisini de şehirden kovan isyancılara karşı Hacı Osman Ağa, Şam valisinden ikinci kez yardım istemek zorunda kaldı. Ancak Mustafa Paşa, bu esnada hac kafilesini Şam'dan yola çıkartmakla görevli olduğundan Hacı Osman Ağa'ya bu işi kendisinin görmesini emretti. Mütesellim, kalede sadece on bir asker bırakarak geri kalan askerlerle birlikte Beytullahim üzerine yürüdü. Beyt Safâfa'da başarılı olan Mütesellim, Beytullahim ve Beyt Câlâ'ya yöneldiği esnada Kudüs ahalisinden eli silah tutabilenler kale üzerine yürüdüler ve buradaki on bir askeri etkisiz hale getirerek mütesellimin tekrar şehre girmesine izin vermediler. Çaresiz kalan Mütesellim, Kudüs-Yafa yoluna hâkim Ebu Gûş'un desteğiyle Remle sahiline çekilmek zorunda kaldı. İsyancıların kale askerlerini hapsedmesiyle birlikte isyan giderek büyüdü²⁷⁰.

²⁶⁸ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 36.

²⁶⁹ Rafeq, "The Political History of Ottoman Jerusalem", p. 29-30; Spyrdion, "Annals of Palestine", p. 76-77.

²⁷⁰ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 38.

İsyancılar aralarında yaptıkları anlaşma ile isyan hareketini yönetmek üzere Cebecibaşı Yusuf Ağa el-Câûnî ile eski Kale Dizdarı Ahmed Ağa el-Aselî'yi seçtiler. İsyanın liderleri bölgenin yöneticileriymiş gibi davranıp isyanın çıkmasında temel saik olan vergi meselesinde çiftçilerden taraf olup onları vergiden muaf kılarak ve Hıristiyanlardan alınan cizye vergisinde indirim giderek isyancıları ödüllendirdiler²⁷¹. Ancak isyancılar her ne kadar Kudüs'ü ele geçirerek bazı emellerine ulaşmış olsalar da Kudüs ulema ve ayanı, Osmanlı Padişahının ve özellikle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile Sayda Valisi Abdullah Paşa gibi devlet adamlarının vereceği tepkilerden korkuyordu. Nitekim II. Mahmud her ne pahasına olursa olsun Kudüs'teki isyanın derhal bastırılması için gerekli fermanı bölge yöneticilerine gönderdi. Şam Valisi Mustafa Paşa fermanın ardından bölge üzerindeki baskısını daha da artırdı. Bu baskılar üzerine Kudüs ulema ve ayanının İstanbul'a gönderdikleri arzuhal, Şam'ın eski valileri Derviş ve Salih Paşalar zamanında vuku bulan zulmün Mustafa Paşa zamanında da aynıyla devam ettiğinden bahsediyordu²⁷². Kudüs meselesini tahkik etmek üzere İstanbul'dan bölgeye gönderilen Kapıcıbaşı Yahya Ağa da sunduğu raporda aslında Kudüs ahalisinin devlete sadık olduğunu, ancak ahalinin Şam valileri tarafından tayin edilen mütesellimler ile kale askerlerinin zulmüne dayanamadıklarından kaleyi zapt ettiğini ve sancağın Şam Eyaleti'nden ayrılıp İstanbul'dan gönderilen bir mütesellim tarafından yönetilmesini istediklerini Sadaret'e bildirdi²⁷³. Yahya Ağa'nın bu raporunda dikkat çektiği hususlar aslında Kudüs'te mütemadiyen yaşanan sıkıntıların bir özeti gibidir. Zira Kudüs'teki isyanların kahir ekseriyeti yerel yöneticilerin halka uyguladıkları baskılar yüzünden veya bu baskılar bahane edilerek çıkartılmıştır. Yerel yöneticileri baskı yapmaya zorlayan temel saik ise devlet işlerinin yürütülmesi için gerekli olan vergi gelirleridir. Bu yönüyle Kudüs'ün özellikle emirülhacılık görevini uhdesinde bulunduran Şam valileri tarafından idare edilmesinin kendilerine fazladan sorumluluk getirdiğini düşünen halk, Şam Eyaleti'nden ayrılmayı dolayısıyla da emirülhaccın uhdesinden çıkmayı nihai çözüm olarak görüyorlardı.

²⁷¹ Menna', "Eighteenth and Nineteenth Century Rebellions in Palestine", p. 58-59.

²⁷² HAT, 550/27136-J.

²⁷³ HAT, 1229/47942; 643/31543-B.

Hac masraflarından dolayı sıkıntı çeken sadece Kudüs ahalisi değildi. Filistin bölgesinde yer alan ve Şam valisinin idaresinde olan sancakların tamamı bundan etkilenmekteydi. İşin başındaki kişi olarak özellikle emirülhacılık vazifesinin kendisine yüklemiş olduğu ağır sorumluluğu artık kaldıramayan Şam Valisi Mustafa Paşa, 1825 senesindeki ibkasından sonra azlini talep etti. Azledilme talebinin gerekçesi olarak hac yolculuğunda gerekli olan levazımatı tedarik eden kiler emini ile ters düştüğünü ileri sürdü. Ancak kendisine birlikte çalışmak istediği kiler eminini seçmesi teklif edildiğinde bu sefer de hac yolculuğunda kullanmak üzere deve tedarik eden şeyhlerin sadece hâlihazırda görevli olan kiler eminine itibar ettikleri gerekçesiyle talebinden vazgeçmedi²⁷⁴. Bunun üzerine Şam valiliğinden azledilen Mustafa Paşa'ya kendisine uygun bir görev verilene kadar Kütahya'da ikamet etmesi emredildi²⁷⁵ ve yerine surre emini Veliyyüddin Paşa atandı²⁷⁶. Paşa göreve geldiğinde halletmesi gereken mühim üç mesele vardı ki bunlar; dağ eşkıyalarının kontrol altına alınması, hac işlerinin yoluna koyulması ve Kudüs'te vuku bulan isyanın bastırılmasıydı. Kısa bir rahatsızlığın ardından kendini toparlayan Paşa, ilk iki görevde somut adımlar atmasına karşın Kudüs meselesini halletmesi için gönderdiği mütesellime, isyancılar kaleyi teslim etmediler. Paşa, hac işleriyle meşgul olduğundan, hac mevsiminin ardından Kudüs'teki isyan ile ilgileneceğini İstanbul'a bildirdi²⁷⁷. Ancak Kudüs'teki isyanın birkaç yıl geçmesine rağmen hala bastırılmaması üzerine Babiali, bu görevi Sayda Valisi Abdullah Paşa'ya verdi²⁷⁸. Abdullah Paşa ilk etapta Yafa Mütesellimini bu işe başbuğ tayin etti ve emrindeki 2000 askeri komutasına vererek Kudüs'e gönderdi²⁷⁹. Bu harekâtın sonuçlarına yer verdiği 28 Eylül 1826 tarihli mektubunda İstanbul'dan gelen emir gereğince öncelikle kaleyi zapt eden isyancıların itaate davet edildiğini, içlerinde Ebu Gûş'un da yer aldığı büyük bir fellah grubunun bu davetle isyandan vazgeçtiğini, ancak Ebu Gûş'un Kudüs'e üç dört saat uzaklıktaki köyüne çekilerek adam toplamaya devam ettiğini

²⁷⁴ HAT, 638/31443.

²⁷⁵ A. DVNS. MHM. d, nr. 242, s. 26, (evâsıt-ı Safer 1241).

²⁷⁶ HAT, 1568/11; A. DVNS. MHM. d, nr. 242, s. 36, (evâsıt-ı Rebiulevvel 1241).

²⁷⁷ HAT, 550/27123; 27123-B.

²⁷⁸ HAT, 541/26730; 772/36194; Mordechai Abir, "Local Leadership and Early Reforms in Palestine", p. 298.

²⁷⁹ Mahmoud Hawari, "The Citadel(Qal'a) in the Ottoman Period: An Overview", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000, p. 500.

İstanbul'a bildirdi²⁸⁰. Bu harekâtın ardından henüz on beş gün bile geçmemişken Abdullah Paşa, Kudüs'e gönderdiği askerî birliğin sayıca yetersiz olduğunu düşünerek bu kez kethüdası İbrahim Bey'i başbuğ tayin ettiği yeni bir askerî birliği Kudüs'e yollamaya karar verdi. Üstelik Paşa, Kudüs dağlarında yaşayan fellahlar arasında en büyük söz sahibi olan İbrahim Ebu Gûş ve onun yanında yer alan üç şeyhle ittifak yapmıştı. İttifaka göre bölgeyi çok iyi bilen Ebu Gûş ve adamları Kudüs'e gönderilen askerî birliğe kılavuzluk yapacaklardı. Bundan başka Akka kadısını da ahaliye nasihat vermek üzere Kudüs'e gönderen Abdullah Paşa, gerek hazırladığı yeni birliğin gücüne, gerekse Ebu Gûş gibi bölgedeki otoritesi bilinen bir fellah şeyhi ile yaptığı ittifaka güvenerek Kudüs'teki isyanın en kısa zamanda bastırılacağını ve Kudüs'ün Şam valisi tarafından görevlendirilen mütesellime teslim edileceğini İstanbul'a haber verdi²⁸¹. Ancak işin sanıldığı gibi kolaylıkla halledilemeyeceği Akka Kadısı Ebu'l-Hüda Muhammed'in Kudüs ahalisinin nasihat kabul etmeyerek harpten yana tavır aldığını bildiren ilamıyla anlaşıldı²⁸². Bunun üzerine emir gereği derhal harekete geçen Kethüda İbrahim Bey, kaledeki isyancılara top atışına başladı. Bu esnada Akka'dan gelen daha büyük ve kuvvetli toplar Zeytin Dağına yerleştirildi. Ancak topların menzili Zeytin Dağından kaleyi vurmak için yeterli olmadığından bu sefer hedef olarak isyancıların evleri seçildi. Uzunca bir müddet top atışlarından sonra Kudüs halkı, bu isyanın başarıyla sonuçlanacağını düşünerek çarpışma yanlısı olanlar ile ulemanın başını çektiği akıbetlerinden oldukça endişe ederek barış yanlısı olanlar olmak üzere ikiye bölündü. Nihai olarak barış yanlısı ulema Kethüda ile yaptıkları görüşmede; Kudüs'e yeni bir mütesellim atanması ve genel af ilan edilmesi karşılığında isyanı sonlandıracaklarını ifade ettiler. Bunun yanında bu isyanın çıkmasına neden olan vergi meselesinde de Kudüs halkından mutut olunandan fazla vergi talep edilmemesi ve kale askerlerinin sadece şehri koruyarak ahalinin işlerine karışmaması konusunda da anlaşma sağlandı. Kudüs ulemasının öncülük ettiği bu anlaşmayı kaleyi zapt eden isyancılar başlangıçta kabul etmeseler de sonunda ikna oldular ve kaleyi teslim ettiler. İsyanı yöneten Yusuf Ağa el-Câûnî ile Ahmed Ağa el-Aselî, Akka'ya Abdullah Paşa'nın yanına gönderildi. Bu

²⁸⁰ HAT, 1229/47940 (25 Safer 1242).

²⁸¹ HAT, 1229/47944.

²⁸² HAT, 710/34020-B.

ikisine sembolik cezalar veren Paşa, Yusuf Ağa'yı Remle'ye Ahmed Ağa'yı ise Nablus'a sürgün etti²⁸³.

Abdullah Paşa, gönderdiği 4 Kasım 1826 tarihli mektubuyla kethüdası komutasındaki askerî birliğin fellah şeyhi Ebu Gûş'un da desteğiyle isyanı bastırdıkları haberini İstanbul'a bildirdi. Bu üstün başarısından dolayı Padişah tarafından murassa bıçak ile taltif edilen Paşa'nın, kendisine verilen emir gereği Kudüs Sancağı'nı Şam valisi tarafından görevlendirilen mütesellime teslim etmesi gerekiyordu²⁸⁴. Ancak bu esnada Şam tarafından tayin edilen Kudüs müteselliminin maiyyetinde yeterli sayıda asker olmadığından herhangi bir yeni kalkışma ihtimaline karşın Abdullah Paşa Şam'dan askerî birlik gönderilene dek bir miktar askerini kalede bırakmaya karar verdi²⁸⁵. Nihayet Şam Valisi Veliyyüddin Paşa, yeterli sayıdaki askerle birlikte yeni mütesellim tayin ettiği Hacı Osman Ağa'yı Kudüs'e gönderince Abdullah Paşa, 22 Kasım 1826 tarihinde kaleyi bu mütesellime teslim etti²⁸⁶.

Cezzar Ahmed Paşa zamanında Akka'nın Biladü's-Şam'a nazaran siyasi ve askerî üstünlüğü Kudüs'te yaşanan bu isyanda tekrar kendini gösterdi. Çünkü Osmanlı padişahı II. Mahmud, Şam valilerinin bastıramadığı isyanı Sayda Valisi Abdullah Paşa marifetiyle bastırdı. Bu durum Abdullah Paşa'ya 1827 senesinde Trablusşam valiliğini kazandırmasının yanında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa gibi bir rakip de kazandırmış oldu²⁸⁷.

Sayda ve Trablusşam Valisi Abdullah Paşa ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa arasında ortaya çıkan iktidar mücadelesini körükleyen diğer bir gelişme, II. Mahmud'un 1826'daki Yeniçeri Ocağını ilgasıdır. Padişah, kurduğu yeni ordusu Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye on sekiz ilâ yirmi yaşlarında asker alımı için hâkimiyeti altındaki bölgelerin yöneticilerine fermanlar gönderdi²⁸⁸. Şam valisine gönderilen emirde toplanması gereken askerlerden Şam Eyaleti'nin payına düşen sayı 1000 iken Kudüs Sancağı'nın payına düşen sayı kırk idi. Ancak Kudüs halkının asker

²⁸³ Spyrdion, "Annals of Palestine", p. 81-83; Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 36-41.

²⁸⁴ *HAT*, 1229/47941, (3 Rebiulahir 1242).

²⁸⁵ *HAT*, 1229/47944-A.

²⁸⁶ *HAT*, 549/27101-B, (21 Rebiulahir 1242).

²⁸⁷ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 41.

²⁸⁸ Ahmet Yaramış, "II. Mahmut Döneminde Filistin Bölgesinden Asker Alımı İçin Yapılan Girişimler", *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu*, TTK Basımevi, Ankara 2013, s. 13-22.

vermeye karşı çıkması dönemin Şam Valisi Mehmed Emin Rauf Paşa'nın²⁸⁹ işini zorlaştırdı. Devlet, çözüm yolu olarak asker vermek istemeyen Kudüs Sancağı'ndan buna bedel olarak 17.500 guruş alınmasını emrettiyse de Rauf Paşa bu paranın tahsil edilmesi işinde de başarılı olamadı²⁹⁰. Bu gelişmelerin yaşandığı esnada uzun zamandır Şam Eyaleti'ne bağlı olan Kudüs, Nablus ve Leccun sancaklarının idari yapısıyla ilgili radikal bir karar alındı. Buna göre önceleri Şam Eyaleti'ne bağlı olan bu üç sancak, Şam valilerinin aynı zamanda yürüttüğü emirülhaclık vazifelerinden dolayı layıkıyla idare edilemediklerinden bahisle yıllık mukataat hazinesine 2000 kese ve Hicaz mürettebatı için Şam hazinesine 750 kese akçe ödemek şartıyla Sayda Valiliğine bağlandı²⁹¹. Kudüs Sancağı'nın doğrudan merkeze bağlanmak yerine Sayda Eyaleti'ne bağlanması ve eskisi gibi hac işlerinin görülmesi için sancaktan her yıl düzenli ödeme yapılması Kudüs ahalisinin taleplerini tekrardan boşa çıkarmış oldu.

3. MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİNDE KUDÜS (1831-1841)

Yunanlıların 1821'de Mora'da başlattıkları isyan sonucunda 1830'da bağımsızlıklarını ilan etmesinin üzerinden henüz bir sene bile geçmemiş iken Kuzey Afrika'da bulunan Cezayir'in Fransa Devleti tarafından işgaliyle birlikte Osmanlı Devleti, büyük topraklar kaybetmişti. Yaklaşık iki sene sonra sınırlarının doğusunda Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın ayaklanması ise sonuçları bakımından farklı olsa da büyük bir sıkıntının habercisiydi. Zira bu ayaklanma; Osmanlı Devleti'ni on sene kadar uğraştıracak, bununla da kalmayarak Avrupa devletlerinin kendi menfaatleri dolayısıyla bir Avrupa sorununa dönüşecektir²⁹². Sonuç olarak İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya'nın müdahil olduğu bu isyanın gidişatını, Osmanlı padişahı II. Mahmud ile özellikle İngiltere ve Rusya devletlerinin izledikleri politikalar belirlemiştir.

²⁸⁹ Mehmed Emin Rauf Paşa, Veliyyüddin Paşa'nın yerine atanan Salih Paşa'dan sonra 1828 senesinde göreve getirilmiştir. *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 243, s. 154-155, (evâhir-i Rebiulevvel 1244).

²⁹⁰ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 41-44.

²⁹¹ *HAT*, 554/27425; *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 246, s. 207, (evâhir-i Safer 1246).

²⁹² Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 205.

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliğine giden süreçteki faaliyetlerinden daha önce bahsedilmişti. Şimdi ise bu başlık altında Paşa'nın Mısır valiliği esnasında gerçekleştirdiği faaliyetler ile başlattığı isyanın ayrıntılarına Kudüs özelinde temas edilecektir.

3.1. PAŞA'NIN MISIR'DAKİ FAALİYETLERİ

Mehmed Ali Paşa, 1820 senesinden itibaren modern bir ordu kurmaya karar verdiğinde on beş senedir Mısır valiliğini yürütmekteydi. Bu uzun dönem boyunca vali olarak giriştiği mücadelelerdeki başarıları, bizzat kendisi tarafından gerçekleştirilen yeni düzenlemelerin somut çıktılarıydı. 1811'de Kölemen ocağına son vermesinden başka, yerel bürokrasideki aksamalarla uğraşması, iltizam sistemini ilga ederek ticaret ve endüstride tekelleşmeye gitmesi, vakıfların elindeki tarım arazilerinin vergiden muafiyetine son vermek adına kadastro çalışması yaptırması ve ekilebilir tarım alanlarının sulamaya elverişli hale getirilmesi bu yeni düzenlemelerden bazılarıydı²⁹³.

Paşa, özellikle 1820'lerin başında kendisinden önce üç yüzyıl boyunca görev yapmış tüm Osmanlı valilerinin başaramadıklarını başararak Mısır Eyaleti'nin ekonomisini düzene koyup onun potansiyel zenginliklerini ortaya çıkarmıştı. Böylelikle, özellikle ekonomik alanda yaptığı yenilikler sayesinde düzenli gelirler elde ederek Nil'den İskenderiye'ye kanal açmak gibi birtakım projeler gerçekleştirmeye muvaffak oldu. Diğer taraftan ise modern ordu kurmak adına girişimlere başladı. Bu minvalde Paşa; tersane inşası ile top, tüfek ve barut gibi savaş mühimmatı üretimi yapmasının yanı sıra kölelerinden ve yakın akrabasından Avrupa'ya öğrenciler göndererek onları harp teknikleri konusunda eğitimi hale getirdi²⁹⁴. Öyle ki bu dönemde Mısır'a gerçekleştirdiği seyahatinde Mehmed Ali Paşa'nın reformlarını yakından görme imkânı bulan Amerikalı seyyah Olin, ondan

²⁹³ Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-11; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, (çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 55-60.

²⁹⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât, I-IV*, s. 462.

bir devlet adamı ve reformcu olarak bahsetmekte, çağdaşlarının kendisine büyük bir hayranlık duyduğunu ifade etmektedir²⁹⁵.

Osmanlı Devleti, Mısır'da elde ettiği askerî başarılar ve gerçekleştirdiği reformlarla siyasi iktidarı elinde tutan Mehmed Ali Paşa'dan Ruslara karşı girişilen mücadelede yardım istedi. Bunun karşılığında ise kendisine Girit, Suriye ve Trablusşam valiliklerini vadetti. Bunun üzerine 1828'de Yunan isyanını bastırmak için kuvvetlerini Mora'ya gönderen Paşa, ayrıca Osmanlı ordusuna yaptığı zahire yardımıyla ilk etapta Padişahın takdirini kazandı. Ancak Paşa, Devletin vaatlerinden başka kendisi için Şam valiliğinin yanı sıra Anadolu, oğlu İbrahim Paşa için de Rumeli seraskerliğini talep etti. Bu talebi reddedilince türlü bahaneler uydurarak yaptığı bütün yardımları kesti. Bu esnada meydana gelen Navarin faciasında²⁹⁶ kuvvetlerini dahi geri çekti. 1829'da Edirne antlaşması ile savaş sona erdiğinde Paşa, vaatlerin yerine getirilmesini istedi. Padişah, yenilginin sorumlusu olarak Paşa'yı gördüğünden ona sadece Girit valiliğini vermekle yetindi. Bu esnada Sayda Valisi Abdullah Paşa'nın Kahire ile Şam arasında ticaret yapan kervanlara yeni vergiler koyması ve Mehmed Ali Paşa'ya önemli mali kaynaklar sağlayan Beyrut Emiri Beşir eş-Şihabi'ye baskılar yapması gibi Mısır yönetimini hiçe sayan faaliyetleri Mehmed Ali Paşa'yı daha da kızdırdı²⁹⁷. Abdullah Paşa Sadaret'e gönderdiği 20 Ağustos 1831 tarihli tahriratta Mehmed Ali Paşa ile düştükleri ihtilafın ayrıntılarına yer vermektedir. Buna göre Abdullah Paşa, Mısır tarafından köle ve bazı gerekli eşyaları satın alarak Akka'ya göndermesi için Abdülfettah adlı bir tacire bir miktar para vererek Mısır'a göndermişti. Ancak aradan geçen dört beş aylık zaman dilimine rağmen tacirin geri dönmemesi üzerine Abdullah Paşa, durumu öğrenmek için bir

²⁹⁵ Stephen Olin, *Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land*, Harper&Brothers, Newyork 1844, p. 301.

²⁹⁶ 1821'de Mora'da başlayan Rum isyanı sırasında asiler tarafından kuşatılan Navarin Kalesi savunmasız olduğundan dört ay dayanabildi ve yardım gelmediği için içindekiler teslim olmak zorunda kaldı. Asiler aradaki anlaşmaya ve verdikleri söze rağmen müslüman ahaliyi katlettiler; az sayıda halk tüccar gemileriyle Anadolu sahillerine kaçarak katliamdan kurtulabildi. Bunun üzerine Mora isyanını bastırmakla görevlendirilen Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa yirmi beş gemiden oluşan donanması ile Mart 1825'te Modon'a ulaştı. İki ay içinde karadan ve denizden kuşattığı Navarin'i teslim aldı. Ancak 20 Ekim 1827'de Osmanlı Devleti ile bir savaş hali olmamasına rağmen İngiliz, Fransız ve Rus donanmalarından oluşan müttefikler, limanda bulunan Osmanlı-Mısır donanmasına karşı ani baskın düzenlediler. Osmanlı donanmasında büyük bir zayiata sebep olan bu olay Osmanlı tarihine "Navarin faciası" olarak geçti. İdris Bostan, "Navarin", *DİA*, Cilt XXXII, İstanbul 2006, s. 442-443.

²⁹⁷ Engin D. Akarlı, "Provincial Power Magnates", p. 51.

tatarını Mısır'a gönderdi. Mısır'a ulaşan tatar on beş gün kadar burada alıkonulduktan sonra serbest bırakılmış, ancak geri dönüş yolunda Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın peşine gönderdiği iki tatarla tekrar geri getirtilmişti. İbrahim Paşa huzuruna çıkarttığı tatarı "*Git efendine haber ver. Ben bu yakında bi'n-nefs Akka üzerine geleceğim ve bu cevâblarımızı bayağı çarşı pazar lakırtısı gibi zannetmesin ve bu kelâmları yalnız benden bilmesin ve bu cevâblar pederim Mehmed Ali Paşa'dandır. Ve eğer Devlet tarafından kendisine imdâd ve i'âne olunur zannederse imdâd gelmez, bir vecihle imdâd gelir diye i'timâd eylesin. Zira Devlet bir ordu Bağdad üzerine, bir ordu Rumeli üzerine ta'yîn ve ihrâc etmiş ise de ile'l-ân onlardan bir nesne gelmemiştir. Ve Akka'ya bir taraftan bir vecihle imdâd edemeyecekleri zâhir ve âşikârdır. Ve Akka'nın alınması için ne mikdâr asker ve top ve mühimmât iktizâ ederse iki kat ziyâdesiyle tertîb olunarak serî'an alınmasına ikdâm ederiz.*"²⁹⁸ şeklinde kullandığı ifadelerle Abdullah Paşa'yı alenen tehdit etmişti. Hatta Abdullah Paşa, tatarından aldığı, Mısır'da yapılan sefer hazırlıklarının yalnızca Akka'nın değil, Şam, Haleb ve Arabistan sahillerinin hepsinin ele geçirilmesi niyetiyle yapıldığı bilgisini de Sadaret'e bildirdi²⁹⁹.

3.2. MEHMED ALİ PAŞA VE KUDÜS

Şam valiliği talebini her daim gündemde tutan Mehmed Ali Paşa, son olarak Kölemen beylerine yönelik gerçekleştirdiği katliamda sağ kalanlardan Akka'ya firar edenlerin Sayda Valisi Abdullah Paşa tarafından kendisine iade edilmediği bahanesiyle 1831'de Suriye üzerine yürümeye karar verdi³⁰⁰.

Mehmed Ali Paşa, denizden ve karadan olmak üzere 24.000 kişilik ordusunu oğlu İbrahim Paşa komutasında Kasım 1831'de Suriye üzerine gönderdi. Mısır kuvvetleri ilk hedefleri olan Gazze, Kudüs ve Yafa'yı kan dökmeden ele geçirdiler³⁰¹. Bundan sonra hedeflerinde Akka vardı ki Sayda Valisi Abdullah Paşa'nın idaresi altında bulunan Kudüs, Nablus ve Cenin sancakları ahalilerine uyguladığı baskı sonucu bu sancakların ahalileri Akka'ya ilerlemekte olan İbrahim Paşa tarafına

²⁹⁸ HAT, 350/19801-B, (11 Rebiulevvel 1247).

²⁹⁹ HAT, 350/19801-B, (11 Rebiulevvel 1247).

³⁰⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât, I-IV*, s. 463; Altundağ, *Mısır Meselesi*, s. 28-29.

³⁰¹ Spyrdion, "Annals of Palestine", p. 84.

meylettiler. Hatta Nablus meşayih ve ayanından Şeyh Hüseyin Abdülhadi, Tokanzade Esad Bey, Şeyh Kasım Ahmed ve Cerraroğlu Şeyh Abdullah, İbrahim Paşa'nın maiyyetine girdiler³⁰². Bunların yardımıyla İbrahim Paşa, bu üç sancağa yeni mütesellimler tayin edince dönemin Şam Valisi Hacı Ali Paşa mezkûr sancakların kendisine tevcih edilmesi talebini İstanbul'a bildirdi. Hacı Ali Paşa böylelikle bu sancaklara atayacağı mütesellimlerle hem sancaklardaki ahvalin korunacağına hem de İbrahim Paşa'nın Akka'ya ilerleyişine karşı bir mukavemet oluşacağına inanıyordu³⁰³. Bu gelişme Kudüs, Nablus ve Cenin sancaklarının idaresiyle ilgili olarak Şam ve Sayda valileri arasında yaşanan çekişmenin devam ettiğini göstermektedir.

İbrahim Paşa Kudüs'ü ele geçirdiğinde sancakta Abdullah Paşa'nın adamı Şahin Ağa mütesellimdi. Kısa bir süre görevine devam etmesine izin verdiği Şahin Ağa'nın yerine daha sonra ahalinin isteği üzerine Kudüs eski alaybeyi Yahya Bey'i atadı. İbrahim Paşa'nın Kudüs ahalisini kendi tarafına çekme çabasına rağmen ahali, böyle büyük bir çatışma ortamında tarafsız kalarak savaşın sonucunu beklemeyi tercih etti. İbrahim Paşa'nın Avrupa'nın da desteğini alarak Kudüs'teki gayrimüslimlere vergi muafiyeti gibi hususlarla göz kırpması Ebu Gûş başta olmak üzere urban şeyhleri ile Kudüs ulema ve ayanını oldukça rahatsız etti. İşgalin gerçekleştiği esnada Kudüs adına olumlu bir durum Anadolu Kazaskeri Musa Efendi'nin Kudüs'teki seçkin ailelerden biri olan Halidî ailesine mensup olmasıydı. Musa Efendi İstanbul'daki devlet adamlarının yanı sıra Padişah II. Mahmud'a olan yakınlığı ile de biliniyordu. Ayrıca Kudüs nakibüleşrafı Ömer Efendi el-Hüseynî'nin Musa Efendi'nin kızıyla evlenmesi Halidî ve Hüseynî aileleri arasında güçlü bir irtibatın kurulmasını sağladı. Bu iki aile Kudüs'teki dinî vazifeleri birlikte yürütüyordu. Bu durum Akka üzerine yürüyen İbrahim Paşa'yı korkutmasa da

³⁰² Mehmed Ali Paşa'nın Suriye seferinden önce halkın büyük çoğunluğu ile Şeyh Hüseyin Abdülhadi, Mustafa Berber ve Emir Beşir Şihabî gibi bölgedeki otorite sahiplerinin desteğini alması Mısır ordusunu Osmanlı ordusuna karşı daha da güçlendirmiştir. Nitekim Şeyh Hüseyin Abdülhadi ve yakınları Nablus tepeleri ile Yafa ve Kudüs'ün, Emir Beşir ve yakınları Sayda'nın ele geçirilmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Yitzhak Hofman, "The Administration Under Egyptian Rule", *Studies on Palestine in the Ottoman Period*, (ed. Moshe Maoz), Magnes, Jerusalem 1975, p. 315.

³⁰³ HAT, 351/19839.

Paşa'nın ahalinin isteği üzerine Yahya Bey'i mütesellim tayin etmesi ahaliye değer verdiğini göstermektedir³⁰⁴.

Kudüs'te bu gelişmeler yaşanırken İstanbul'dan Mehmed Ali Paşa'ya derhal askerlerini geri çekmesi hususunda uyarılar geliyordu. Bu uyarılara karşın Paşa, Abdullah Paşa ile arasında başlayan husumette kendisinin sürekli tahrik edildiğini ve bu sebeple Akka üzerine asker göndermeye mecbur kaldığını bildirerek Sadaret'ten bunun mazur görülmesini istedi³⁰⁵. Bu gerekçelerle işgale devam eden Paşa'nın kuvvetleri, Mayıs 1832'de Akka'yı da ele geçirerek Sayda Valisi Abdullah Paşa'yı esir aldı. Ailesiyle birlikte Sayda'dan çıkarılan Abdullah Paşa, 1834 senesinde İstanbul'a getirildi³⁰⁶.

Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki yerleri ele geçirmesinin yanında Abdullah Paşa'yı esir aldıktan sonra İstanbul'a göndermesi Babıali'de büyük bir tepkiye neden oldu. Zira Şam'da meydana gelen ayaklanma üzerine Şam Valisi Selim Paşa'nın yakılarak öldürülmesinin³⁰⁷ ardından henüz birkaç ay geçmiş ve bu sefer de bir Osmanlı paşası görev yerinden kovulmuştu³⁰⁸. Bütün bu gelişmelere Mehmed Ali Paşa'nın Şam valiliği talebine dair bitmek tükenmek bilmeyen ısrarları eklenince nihayet Şeyhülislam ve diğer bütün ulemanın verdiği fetva ile II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'nın asilik fermanını ısdar etti³⁰⁹. Bu minvalde sâbık vali Mehmed Ali ve oğlu İbrahim'in Devlet-i Aliyye'ye olan isyanlarına mebni verilen fetva gereği derhal yakalanarak cezalandırılmaları ve toplumsal refah ve asayişin sağlanması gerektiği hususları Temmuz 1832'de Anadolu canibi serdarı ve Çirmen Sancağı Mutasarrıfı olup Mısır ve Girid valilikleriyle Cidde Sancağı kendisine tevcih olunan Ağa Hüseyin Paşa ile Şam Valisi ve Ordu seraskeri Ali Paşa'ya tevdi edildi³¹⁰.

Bu tarihte yaşanan diğer önemli bir gelişme ise hac yolculuğunun yapılamamasına neden olan Vehhabi isyanını bastıran Mehmed Ali Paşa'nın bu sefer

³⁰⁴ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 48-49.

³⁰⁵ *HAT*, 366/20250.

³⁰⁶ *HAT*, 368/20323.

³⁰⁷ Şam'da cereyan eden olayları Sayda Valisi Abdullah Paşa 1 Cemaziyelevvel 1247/8 Ekim 1831 tarihli mektubuyla Sadaret'e bildirmişti. *HAT*, 403/21138.

³⁰⁸ Rafeq, "The Political History of Ottoman Jerusalem", p. 30-31.

³⁰⁹ Karal, *Osmanlı Devleti*, V, s. 129; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 210.

³¹⁰ *C. DH*, 45/2229; 48/2367; 112/5567; *A. DVNS. MHM. d*, nr. 249, s. 46, (evâhir-i Safer 1248); *A. DVNS. MHM. d*, nr. 249, s. 51, (evâhir-i Safer 1248).

kendi isyanının ikinci kez hac yolculuğunun yapılamamasına ve surrenin gönderilememesine neden olmasındır³¹¹.

Mayıs 1832'de Akka'nın düşmesiyle, Kudüs'te beş gün boyunca sokak ve caddelere taşan büyük bir kutlama yapıldı. Kutlamanın baş aktörleri Rum Ortodokslar, Katolik Ermeniler ve Yahudilerdi. Zira Mısır canibinden özellikle müslim-gayrimüslim eşitliği olmak üzere birtakım yeni düzenlemelerin yapılacağına dair söz almışlardı. Ayrıca Biladüşşam'ın Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyetine girmesinin aynı zamanda bu bölgedeki Avrupa nüfuzunu da artıracığını düşünüyorlardı. İçlerindeki üzüntüyü gizlemek yerine işgal kutlamasına katılmayı tercih eden birtakım Müslümanlar da vardı³¹². Bunlar her ne kadar Mısır tarafından uygulanacak yeni siyasetlerin sonuçlarından ilk etapta endişe etmemiş gibi görünseler de Mısır'ın yeni uygulamalarına karşı uzun müddet dayanamayacakları aşikârdı³¹³.

İbrahim Paşa, Suriye'deki ilerlemesine devam ederek 1832 Haziranı'nda Şam'ı ve Temmuz başlarında Haleb, Humus ve Hama'yı ele geçirdi. Bu sırada Osmanlı Devleti Mısır valisi tayin ettiği Ağa Hüseyin Paşa'yı, İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetlerinin üzerine gönderdi. 29 Temmuz 1832'de Antakya ile İskenderun arasında Beylan mevkiinde gerçekleşen muharebede Osmanlı kuvvetleri adına büyük bir hezimet yaşandı ve Mısır kuvvetlerine Anadolu yolu açılmış oldu. Bu zaferden sonra Mehmed Ali Paşa, II. Mahmud'dan tekraren Şam valiliğini talep etti ve talebi gerçekleşirse askerlerini geri çekeceğini bildirdi. Teklifi reddeden Padişah, Ağa Hüseyin Paşa'nın hasbelkader muvaffak olamadığından bahisle uhdesinde olan eyaletleri kendisine tevcih ettiği Sadrazam Mehmed Reşid Paşa'yı Mısır kuvvetleri üzerine gönderdi³¹⁴. Yeni ordunun komutanı Mehmed Reşid Paşa, bu sırada Konya'ya kadar ilerleyen İbrahim Paşa'yla girişeceği muharebeyi kış mevsiminden dolayı ertelemek istedi. Padişah, Beylan yenilgisinin izlerini derhal silmek istediğinden kesin olarak hücum edilmesini emretti. Emre itaat eden Mehmed Reşid

³¹¹ HAT, 346/19725.

³¹² Spyrdion, "Annals of Palestine", p. 84-85.

³¹³ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 49-50.

³¹⁴ HAT, 525/25624.

Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusu, 21 Aralık 1832'de Konya'da ikinci kez hezimete uğradı ve bununla artık Mısır kuvvetlerine İstanbul yolu açılmış oldu³¹⁵.

Mehmed Ali Paşa'nın isyan sırasındaki birtakım beyanları aslında temel hedefinin ne olduğuna dair ipuçları sunmaktadır. Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti ve olaya müdahil diğer Avrupa devletleri arasında gerçekleşen diplomasi trafiğinin detayları konumuzun sınırlarını aşsa da burada Paşa'nın, Osmanlı saltanatında gözünün olmadığını ancak Mısır'da tam ya da yarı bağımsız bir idare kurmak niyetinde olduğunu söyleyebiliriz³¹⁶. Zira Paşa, Osmanlı egemenliği dışına çıkmanın tehlikeli olacağını düşünüyordu, ancak II. Mahmud'un, Paşa'dan dâhil olmasını istediği Yunan savaşı dengeyi isyan lehinde bozan bir gelişme oldu³¹⁷. Asi ilan edilen Paşa'nın hedeflerine ulaşmasını engellemek için II. Mahmud, onunla anlaşmak yerine Rusya'nın yardımına başvurdu ve artık Mısır sorunu sadece Padişah ile Paşa arasında vuku bulan bir sorun olmaktan çıkarak büyük bir Avrupa meselesi haline geldi³¹⁸.

Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya'nın müdahil olduğu Mısır meselesinde her bir devlet kendi çıkarları doğrultusunda hareket etti. Edirne Antlaşmasından sonra Cezayir'i ele geçiren Fransa ile Osmanlı Devleti'nin arası zaten gergin olduğundan Fransa, Mısır'da Osmanlı hâkimiyeti yerine Mehmed Ali Paşa'nın hâkim olmasını çıkarlarına muvafık görüyordu. Rusya, Avusturya ve Prusya hükümetleri ise bu mesele hakkında daha pasif bir rol alıyorlardı. İngiltere ise Hindistan'a kadar uzanan sömürgesinin selameti ve Rusya'nın Akdeniz'e inmesine engel olması bakımından bölgede Osmanlı hâkimiyetinin devam etmesini istiyordu. Ancak bu devletlerden Rusya dışındakiler müdahale ortamının henüz olmadığını savundu ve böylelikle ilk etapta Rusya tek başına Mısır meselesine karışmış oldu. II. Mahmud, İstanbul'un güvenliğini tehlikede gördüğünden Rusya donanmasının Boğaziçi'nde demirlenmesine izin verdi. Fakat bu gelişme Fransa ve İngiltere'yi oldukça telaşlandırdı. Rus donanmasını İstanbul'dan çıkarmanın tek yolu olarak

³¹⁵ Karal, *Osmanlı Devleti*, V, s. 130; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 210-211.

³¹⁶ Mehmed Ali Paşa'nın bu beyanları için bkz. Karal, *Osmanlı Devleti*, V, s. 130.

³¹⁷ Fahmy, *Paşa'nın Adamları*, s. 73.

³¹⁸ Karal, *Osmanlı Devleti*, V, s. 131.

Padişah'ın Mehmed Ali Paşa'nın istekleri konusunda bazı tavizler vermesinde ve Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaşmasında gördüler³¹⁹.

Bunun üzerine Tophane-i Amire Müşiri Halil Rifat Paşa Mısır'a giderek Mehmed Ali Paşa'ya af fermanını ulaştırdı. Yapılan görüşmeler sonunda II. Mahmud, 6 Mayıs 1833'te bir hatt-ı şerif ile Mehmed Ali Paşa'ya daha önceden üzerinde olan Mısır, Girid, Sayda ve Trablusşam eyaletleri ile Kudüs ve Nablus sancaklarını yeniden tevcih etti³²⁰. Oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde valiliğine ek olarak Adana muhassılığını verdi. Bu hatt-ı şerif Osmanlı Devleti ile İbrahim Paşa arasında 14 Mayıs 1833'te Kütahya'da imzalanan bir antlaşma haline getirildi³²¹.

Kütahya antlaşmasıyla kısmi olarak halledilen meselede artık Rusya'nın İstanbul'u terk etmesi gerektiğini düşünen Avrupa devletleri bunun için Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya baskı yapmasını istiyordu. Nihayet 10 Temmuz 1833'te Ruslar İstanbul'u terk etti. Fakat Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin Rusya ile bu tarihten iki gün önce imzaladığı Hünkâr İskeleye Antlaşmasını şaşkınlıkla öğrendiler. Bu antlaşma ile Rusya, Osmanlı Devleti'ni himayesi altına alıyor ve Boğazlarda üstün bir konuma yükseliyordu. Ancak bu üstünlük Avrupa devletlerinin gösterdiği tepkiler üzerine uzun ömürlü olmadı³²².

Mehmed Ali Paşa'nın katı uygulamaları, vergileri artırması, silahsızlandırma ve mecburi askerlik kararları 1834 senesi itibariyle Kudüs'te bir dizi ayaklanmaların çıkmasına sebep oldu³²³. Bütün bu gelişmeler üzerine 12 Nisan 1834'te İbrahim Paşa Kudüs'e geri döndü. Ancak veba salgını nedeniyle Kudüs'te yaklaşık 1000 asker bırakarak derhal Yafa'ya geçti. İbrahim Paşa'nın Kudüs'ten çıkmasını fırsat bilen taşra şeyhleri aralarında yaptıkları görüşmeler sonunda Paşa'nın Kudüs'ten asker

³¹⁹ Avrupalı devletlerin Mısır meselesi hakkındaki tepkileri için bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 212-217.

³²⁰ *HAT*, 362/20111-A.

³²¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât, I-IV*, s. 465; Altundağ, *Mısır Meselesi*, s. 136-137; Mehmed Ali Paşa'ya 1248/1833 senesinde yapılan bu tevcihlere emirü'l-haclık ve cerde başbuğluğu inzımamıyla Şam ve Haleb eyaletleri dahi ilhak edilerek 1253/1837 senesine kadar ibka edildi. *A. DVNS. MHM. d*, nr. 250, s. 48-49, (evâhir-i Zilkade 1248); *A. DVNS. MHM. d*, nr. 251, s. 2, (evâil-i Şevval 1249); *A. DVNS. MHM. d*, nr. 251, s. 115, (evâil-i Şevval 1250); *A. DVNS. MHM. d*, nr. 251, s. 204, (evâil-i Şevval 1251); *A. DVNS. MHM. d*, nr. 252, s. 15-16, (evâil-i Şevval 1252); *A. DVNS. MHM. d*, nr. 252, s. 97, (evâil-i Şevval 1253).

³²² Karal, *Osmanlı Devleti*, V, s. 136-139; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 217-221.

³²³ Kâmil Cemil el-Aseli, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *DİA*, Cilt XXVI, İstanbul 2002, s. 336.

alma girişimlerini gerekçe göstererek isyan çıkarmaya karar verdiler. Yaklaşık 10.000 kişiyle 8 Mayıs'ta şehre baskın yapan urban, kaledeki askerlerin şehri terk etmeleri için haber gönderdi. Ancak direniş göstermeyi tercih eden askerler, bu ilk baskını çok geçmeden geri püskürttü. Kudüs halkından bazısı İbrahim Paşa'nın yanında iken bazısı ise tarafsız olmayı tercih etti. Bunun üzerine Paşa'nın Kudüs'teki komutanı şehrin ileri gelenlerini bir araya topladı ve Kudüs'ten hiçbir erkeğin asker alınmayacağı garantisini vererek onları Paşa'nın tarafına çekti. Bu sırada güçlerini yeniden toplayan isyancılar şehre girerek yağma hareketine başladılar. Kaleden olup bitenleri izleyen İbrahim Paşa'nın askerleri işin çıkmaza girdiğini gördüklerinde kaleden çıkarak isyancılara hücum ettiler. Şam Kapısı'na doğru kaçan isyancıların bir kısmı katledildi. Baskınlarına ara vermeyen isyancılar bu sefer Nablus'tan kendilerine katılan 2000 kişiyle birlikte şehre girerek yeni bir yağma hareketi başlattılar. Şehirdeki Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler mal varlıklarını korumaları için önlemler almaları hususunda uyarılsalar da şehrin büyük bir kısmının yağma edilmesi önlenemedi³²⁴. Durumdan haberdar edilen İbrahim Paşa Trablusşam, Beyrut ve Akka'dan tedarik ettiği 12.000 kişilik ordu ve yedi topla birlikte Kudüs'e doğru hareket etti. İlk etapta 300 isyancıyı öldüren, 500'ünü de hapseden İbrahim Paşa, bunlar arasından on yedi elebaşını serbest bırakarak kendilerine meydan okudu. Kudüs'teki baskını bu şekilde sonlandıran İbrahim Paşa bu kez Temmuz ayında Nablus'ta ortaya çıkan isyanı bastırmak için babası Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi. Mehmed Ali Paşa Yafa'ya kadar getirdiği 6000 askeri Emir Beşir'in aracılığıyla oğlu emrine verdi ve Nablus'taki isyan da bu destek sayesinde nihai olarak bastırıldı³²⁵. İbrahim Paşa bu zafer sonunda desteklerini gördüğü Ebu Gûş ailesine Yafa'dan Kudüs'e kadar olan yolun güvenliğini sağlamak kaydıyla bütün köylerin şeyhliğini (şeyh-i ekber) verdi³²⁶.

Kudüs'te bu gelişmeler yaşanırken, Mehmed Ali Paşa'nın ve II. Mahmud'un askerî hazırlıkları Kütahya barış antlaşmasının her ikisini de tatmin etmediğini ortaya koymaktadır. Buna göre II. Mahmud çok fazla taviz verdiğini, Mehmed Ali Paşa ise az kazandığını iddia ederek o andan itibaren asker hazırlığı yapmaya başlamışlardır.

³²⁴ Spyrdion, "Annals of Palestine", p. 91-95.

³²⁵ *HAT*, 378/20491-A; 1199/47081.

³²⁶ Spyrdion, "Annals of Palestine", p. 110-111.

Hafız Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu 29 Haziran 1839'da Nizip'te tekrar karşılaşmış ve sonuç yine Osmanlı Devleti'nin aleyhine olmuştur. II. Mahmud ise daha yenilginin haberi kendisine ulaşmadan vefat etmiş ve tahta, oğlu Abdülmecid geçmiştir. Avrupa devletlerinin de müdahalesiyle daha sonraki gelişmelerde Mehmed Ali Paşa Fransa'nın desteğini kaybetmiş ve Suriye'den çekilmek zorunda kalarak Mısır'la yetinmeye razı olmuştur. On yıl kadar süren Mısır meselesinin hal yoluna koyulması Sultan Abdülmecid'in 13 Şubat 1841 tarihli fermanıyla gerçekleşmiştir. Fermanda Mısır valiliğinin veraset yoluyla, Mehmed Ali Paşa'nın büyük oğlundan büyük oğluna geçmesi, Mısır ordusunun 18.000 askerden fazla olmaması, subayların Mısır valisi tarafından tayin edilmesi, vergilerin padişah adına toplanarak dördte birinin İstanbul'a gönderilmesi, paranın padişah adına basılması ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Osmanlı Devleti'nin imzaladığı bütün anlaşmaların Mısır'da da yürürlükte olması emredilmiştir³²⁷.

Sonuç olarak; Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın sistemli olarak gerçekleştirdiği ıslahatlar özellikle askerî ve malî gücünün artmasına, dolayısıyla bölgedeki nüfuzunun giderek genişlemesine imkân tanımıştır. 1831'de Osmanlı Devleti'ne karşı başlattığı isyan hareketi, on yıl kadar sürmüştü ve bu süreçte Kudüs de Paşa'nın hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak Paşa'nın askerlik ve vergi hususunda izlediği katı siyaset, Kudüs'te bir dizi isyanların yaşanmasına neden olmuştur. Oğlu İbrahim Paşa maiyyetindeki askerî birlikle bu isyanları bastıran Paşa'nın Kudüs hâkimiyetine bakıldığında özellikle bir husus dikkat çekmektedir ki o da Mehmed Ali Paşa'nın Kudüs hâkimiyetinin sadece askerî alanla sınırlı olmasıdır. Üç asırdır Osmanlı yönetiminde olan Kudüs'te gerek şer'iyeye sicillerine yansıyan davalar gerekse Divan-ı Hümayuna taşınan davalar Kudüs halkının bu on yıllık sürede de Osmanlı Devleti'nin sağladığı haklar doğrultusunda hayatlarını devam ettirdiğini ortaya koymaktadır.

³²⁷ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 226-227.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN KUDÜS MÜSLÜMANLARINA YAKLAŞIMI

1. KUDÜS MÜSLÜMANLARI

Kudüs'te yaşayan Müslümanların konu edileceği bu başlıkta Kudüs'ün taşıdığı kutsallığa atfen öncelikle değinilmesi gereken husus, Müslümanlar arasında dinî bir kimlik ve unvana sahip olanların tespitidir. Bunun dışında değinilmesi gereken diğer bir husus ise yine sahip oldukları dinî unvan ve mesleklerle temayüz ederek Kudüs'teki sıradan ailelerden ayrılan seçkin ailelerdir. Bu ailelere mensup kişilerin sahip oldukları toplumsal statüler, sosyal hayatın şekillenmesinde belirleyici rol oynadığından bunlardan ayrıca bahsetmek gerekmektedir.

1.1. DİNÎ KİMLİK VE UNVANLAR

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'ün nüfusuyla ilgili bilgilerimizi henüz bu döneme ait herhangi bir nüfus sayımı olmadığından batılı seyyahların eserleri oluşturmaktadır. Fakat seyahatnamelerde yer alan rakamların farklılık göstermesi ve verilen sayının kazaya mı sancağı mı ait olduğunun meçhul kalması bu sayılara ihtiyatlı bakılmasını gerektirmektedir. Ancak yine de bir fikir vermesi bakımından Kudüs nüfusuyla ilgili verilerin 8.000 ilâ 14.000 arasında değişkenlik gösterdiğini zikretmekte fayda vardır. Bu nüfus içinde ilk sırada yer alanlar ise sayıları yine tahmini olarak 4.000 ilâ 5.000 arasında değişen Müslümanlardır³²⁸.

³²⁸ Kudüs'ün XIX. yüzyılın ilk yarısındaki nüfusuna dair bilgilerimizi Avrupalı seyyahlara ait seyahatnamelerden öğrenmekteyiz. Nüfus sayımının henüz yapılmadığı bir dönemde Avrupalı seyyahlar tarafından verilen rakamlarda görülen farklılıkları normal karşılarıyoruz. Ancak bu rakamları bir de Müslüman bir seyyahın verdiği bilgilerle karşılaştırma imkânı olsaydı (bu döneme yakın bir tarih olan 1795 senesinde Kudüs'e yolculuk ederek bir kitap kaleme alan tek Müslüman seyyah Ebu'l-Kâsım ez-Zeyyânî'dir ki o da nüfusa dair herhangi bir bilgi vermemiştir) o zaman özellikle nüfusun din mensuplarına göre verilen rakamlarında daha tutarlı olunabilirdi. Kudüs'ün XIX. yüzyıla dair nüfusu hakkında bkz. Kamil C. el-Aselî, "el-Kuds tahte Hükmi'l-Osmâniyyîn", *el-Kuds fi't-Târih*, (ed. Kamil C. el-Aselî), Cilt I, Menşûratü Vezâreti's-Sekâfe, Amman 2009, s. 256; Yehoshua Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns in Palestine During the First Eighty Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources", *Studies on Palestine in the Ottoman Period*, (ed. Moshe Maoz), Magnes, Jerusalem 1975, p. 49-69; Işıl Işık Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 135-143.

Müslümanlar arasında dikkat çeken en önemli ayırım mezhepsel olanıdır ki bu daha çok, dört amelî mezhep olarak bilinen Hanefî, Maliki, Şafîî ve Hanbelî mezhepleri arasında olmuştur. Bu mezheplerin hangi coğrafyalarda nasıl yayıldıkları olgusu çeşitli sebeplere dayanmakla birlikte konuya Kudüs özelinde bakıldığında Kudüs'te bu dört mezhepten her birine mensup Müslümanların yaşadıklarını söylemek mümkündür. Bu durumu ortaya çıkaran esas amil ise İslam dünyasının çeşitli coğrafyalarından bu dört mezhebe mensup Müslümanların Kudüs'e gelerek yerleşmeleridir. Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse Kudüs'ün Meğaribe Mahallesi'nin sâkinlerini oluşturan Mağriplilerin, Maliki mezhebinden olduğunu söylemek yeterli olacaktır³²⁹.

Her ne kadar zikri geçen bu dört amelî mezhepten birine mensup olsalar da Müslümanların ibadetlerini gerçekleştirdikleri temel kurum olan camilerde böyle bir ayırım görülmez. Camiler bütün İslam coğrafyasında, her mezhepten Müslümanın birarada ibadet ettikleri ortak mekânlardır. Ancak Kudüs'te bu denli farklı mezheplere mensup Müslümanların birarada yaşamaları, haliyle bunların dinî meselelerini çözüme kavuşturması için atanan müftülerin de her mezhep için ayrı ayrı atanmasını zaruri kılmıştır. Yani Kudüs'te bu dört mezhebin her birini temsil eden birer müftü görev yapmakta ve özellikle yerel mahkemede görülen davalarda tarafların mezhepsel kimliklerine göre ilgili müftülerin görüşleri alınmaktaydı³³⁰.

Kudüs'te dinî kimlikleri bakımından belki de en fazla dikkat çekenler seyyid ve şeriflerdir. Bu bölümün *Surre: Devletin İhsanı, Reayanın Nisyanı* başlığı altında ayrıntılarına yer vereceğimiz için burada Kudüs'te yaşayan seyyid ve şeriflerle ilgili olarak kısaca malumat vermek yeterli olacaktır. Seyyid ve şerif unvanları "*nesl-i pâk-i Muhammedî'ye mensup yüceltilmiş olan*" anlamında Hz. Muhammed'in Hz. Ali ile Fatıma'dan dünyaya gelen torunlarıyla onların soyundan gelenleri nitelemek için kullanılmaktadır³³¹. Kudüs'te yaşayan Müslümanların bu unvanlardan daha çok seyyidi kullandıkları görülmektedir ki bunların kahir ekseriyetinin taşıdıkları Hüseyinî künyelerine bakıldığında Hz. Hüseyin'in nesebinden geldikleri

³²⁹ Güneş, *Kudüs Meğaribe Mahallesi*, s. 20.

³³⁰ Bu konuyla ilgili örnek hükümler için bkz. KŞS, nr. 295, s. 88-89; nr. 299, s. 65, 68-69.

³³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 5; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Seyyid", *DİA*, Cilt XXXVII, İstanbul 2009, s. 40-43.

anlaşılmaktadır. Kudüs Müslümanlarının şerif unvanını kullanmamalarının sebebi ise kanaatimizce; bu dönemde Mekke emirlerinin şerif unvanını kullanmalarından dolayı herhangi bir karışıklığa mahal verilmemesi ve Mekke emirlerine gösterilen hürmetten dolayıdır. Kudüs'te seyyid ailelerinin diğer Osmanlı beldelerine nazaran oldukça fazla olması burada onların nesep bilgilerini tutmakla görevli birinin bulunmasını da gerekli kılmıştır. İstanbul'daki nakibüleşrafa bağlı Kudüs kaymakamı bu görevi üstlenmesinin yanı sıra seyyid oldukları sabit olan kişilerin herhangi bir hususta davalarını görmekle de yetkiliydi³³².

Kudüs'te değinilmesi gereken dinî kimliklerden bir diğeri cami, mescit, medrese ve zaviye gibi müesseselerde görev yapan imam, vaiz, hatip, müezzin, hafız, kurra, cüzhan, duahan, müderris ve şeyh gibi din görevlileridir. Kudüs'te bu türden müesseselerin çokluğu buralarda dinî işlerin yürütülmesinde görev alan personelin de fazla olduğuna işaret etmektedir. Bu zikredilen personelin her birine bütün İslâm beldelerinde rastlanmakla birlikte Kudüs'te bunların dışında bir de şeyhülharem olarak bilinen kişi bulunmaktadır ki, bu kişi Mescid-i Aksa haremının en üst yöneticisi konumundadır.

1.2. SEÇKİN AİLELER

Hüseynî, Halidî, Decânî, Aselî, Alemî, Lütfî ve Nemmerî gibi Kudüs'ün önde gelen aileleri, yerel yöneticilerle kurdukları ilişkiler sayesinde devletin farklı kademelerinde önemli makamlar elde etmişlerdir. Ayrıca işlerinin büyük bir kısmını surre ve vakıflardan aldıkları tahsisatla temin eden bu aileler, sahip oldukları bu tahsisatı nesilden nesile aktararak uzun yıllar Kudüs'teki itibarlarını koruyabilmişlerdir³³³.

Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'e nispetle Hüseynî künyesini taşıyan aileler Mağrip, Bağdad ve Şam gibi çeşitli İslâm beldelerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Kudüs'teki bazı ailelerin vazife ve neseplerine göre, Alemî Hüseynî, Decânî Hüseynî,

³³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Şam Ahkâm Defterleri (BOA, A. DVNS. AHK. ŞM. d.) nr. 5, s. 123, (evâil-i Cemaziyelahir 1218).

³³³ Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 78.

Câûnî Hüseyinî gibi isimlerle de anıldıkları görülmektedir. Ancak müstakil bir aile ismi olarak Kudüs'teki Hüseyinîler, Hz. Hüseyin'in torunlarından Bedreddin b. Muhammed'e nispet edilmektedirler³³⁴. Zamanla Bedrî, Ebu'l-vefâ ve Vefâî olarak da adlandırılan Hüseyinî ailesi, 1703 senesindeki Kudüs isyanından sonra devlet ve toplum nazarında kaybettikleri itibarlarını isimlerini Gudeyye olarak değiştirerek geri kazanmıştır. Kadı, müftü, nakibüleşraf, şeyhülharem, sermüezzin ve Kamame Kilisesinin anahtar eminliği gibi birçok görevde bu aileye mensup kişileri görmek mümkündür³³⁵. Hüseyinî ailesinin Kudüs'teki etkinliğini göstermek adına Bedreddin b. Musa el-Vefâî el-Hüseyinî'nin hayatından kısaca bahsetmek yeterli olacaktır. Kudüs'te gerçekleşen 1703 nakibüleşraf isyanının bastırılmasıyla, isyanın liderliğini yürüten Hüseyinî ailesinden Kudüs nakibüleşraf kaymakamı Seyyid Muhammed yakalanarak idam edilmişti. Seyyid Muhammed'in kardeşi Seyyid Musa ise Gazze'ye kaçmış ve Osmanlı Devleti'nin kendisini affetmesiyle Kudüs'e giderek burada bazı mülkler edinmişti. Daha sonra tekrar Gazze'ye döndüğünde ise, oğlu Bedreddin dünyaya gelmiştir. İlim tahsili için Kahire'ye yerleşen Bedreddin, Napolyon'un 1798'deki işgali esnasında Kahire'de kendi ailesinin ismini taşıyan Hüseyinî Mahallesi'nde ikamet ediyordu. Fransızların Mısır'ı işgal etmelerine engel olmak amacıyla kendi ailesi başta olmak üzere etrafına topladığı kimselerle bir isyan başlattı. Ancak Fransız ordusuna karşı bu türden yerel bir ayaklanma başarılı olmadı ve Fransızlar isyanın liderleri olduğunu düşündüğü ulema sınıfından beş kişiyi idam etti. Bedreddin ise idam edilmekten Kudüs'e kaçarak kurtulabildi. Hüseyinî ailesinin Kudüs'teki itibarı, Bedreddin el-Hüseyinî'ye burada bulunduğu 1799-1801 senelerinde yaşam fırsatı sunmasının yanında kadı tarafından imamlık, kâtiplik, müderrislik ve vakıf tevliyeti³³⁶ gibi görevlerin verilmesini de sağladı³³⁷.

Kudüs'ün diğer seçkin ailelerinden Halidî ailesi, Halid b. Velid'in soyundan geldiği için bu isimle anılmaktadır. Zamanla iki kola ayrılan bu aileden biri Halidî

³³⁴ Mennâ', *A'lâmu Filistîn*, s. 96.

³³⁵ Hasâvne, *Âilâtü'l-Kuds*, s. 7.

³³⁶ Tevliyet: Vakıf işine bakmak vazifesi yerinde kullanılan bir tabirdir. Vazife münasebetiyle berat verilir ve verilen berata "tevliyet berata" denilirdi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, s. 484-485.

³³⁷ Mennâ', *A'lâmu Filistîn*, s. 104-105.

İsa³³⁸ diğeri ise Nablus'un Deyr köyüne nispetle Halidî ed-Deyrî³³⁹ ismini almıştır³⁴⁰. Peygamber soyundan gelmedikleri için seyyid olmayan bu aile Hüseyinî ailesiyle kurdukları akrabalık ilişkilerinden ötürü kendilerini seyyid ve şerif olarak tanımlamışlardır. Kudüs mahkemesinin başkâtiplik ve naiplik görevlerini yürüterek aynı zamanda mahkemenin daimi şahitleri (şühûdü'l-hâl³⁴¹) arasında yer almışlardır³⁴². Ailenin en meşhur ismi Cezzar Ahmed Paşa'nın 1799 senesinde Kudüs kadısı olarak atadığı ve daha sonra Anadolu kazaskerliğine kadar yükselen Musa Efendi'dir³⁴³. Bu aile, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sunullah el-Halidî'nin girişimiyle Kudüs mahkemesindeki görevlerini nesilden nesile aktarmayı başarak Kudüs'teki nüfuzlarını kalıcı hale getirmişlerdir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Sunullah el-Halidî'nin torunlarından Ali Efendi ile Muhammed Ali Efendi'nin mahkeme başkâtipliği yaptıklarını şer'iyeye sicillerinden takip etmek mümkündür³⁴⁴.

Hz. Davud makamının meşihatlık görevini yürüten Decânîler şehrin sufi ailelerinden olup aynı zamanda Hz. Hüseyin'in soyundan gelmektedirler³⁴⁵. Hz. Davud makamında yürüttükleri hizmetlerden ötürü zamanla ortaya çıkan Davudî ailesi de Decânî ailesinin bir koludur. Aynı şekilde Davudî ailesinden de ed-Denef ed-Davudî adıyla başka bir kol ortaya çıkmıştır. Decânî ailesi mensupları,

³³⁸ Surre defterlerinde geçen Halidî İsa ailesine mensup kişiler için bkz. *EV. HMK. SR. d*, nr. 3064, s. 14a, 14b, 17b, 33a.

³³⁹ Surre defterlerinde geçen Halidî ed-Deyrî ailesine mensup kişiler için bkz. *EV. HMK. SR. d*, nr. 3064, s. 6b, 8b, 12b, 15a, 16a.

³⁴⁰ Mennâ', *A'lâmu Filistîn*, s. 135.

³⁴¹ Bu konuya dair yaptığı çalışmada Hülya Taş şühûdü'l-hâli, mahkemenin itibarlı üyeleri aracılığıyla geçmişten gelen "âdet-i kadîme"yi temsil eden kimseler olarak tanımlamaktadır. Bkz. Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilir?" *Bilig*, Sayı 44, 2008, s. 25-44.

³⁴² Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 85.

³⁴³ Mennâ', *A'lâmu Filistîn*, s. 137-138.

³⁴⁴ Seyyid Ali Efendi el-Halidî'nin başkâtiplik ve naiplik görevi için bkz. *KŞS*, nr. 284, s. 1 (Zilhicce 1217); *KŞS*, nr. 290, s. 5 (29 Rebiulahir 1222); *KŞS*, nr. 295, s. 1 (1 Rebiulahir 1226); *KŞS*, nr. 299, s. 1 (1 Ramazan 1230); *KŞS*, nr. 305, s. 1 (1236); Seyyid Muhammed Ali Efendi el-Halidî'nin başkâtiplik ve naiplik görevi için bkz. *KŞS*, nr. 306, s. 1 (1 Rebiulahir 1237); *KŞS*, nr. 313, s. 1 (1 Rebiulahir 1244); *KŞS*, nr. 319, s. 1 (1 Rebiulevvel 1250).

³⁴⁵ 15 Zilhicce 1227 tarihli hükümde Hz. Davud Vakfı'nın müteveli ve nâzırı Seyyid Ali Efendi ed-Decânî iken vakfa ait ferraş, şe'âl, kennâs gibi görevlerin her biri de yine bu aile mensuplarına aittir. *KŞS*, nr. 295, s. 198-199.

Sahratullah-ı Müşerrefe Evkâfı başta olmak üzere birçok vakıfta yürüttükleri hizmetlerin yanı sıra Kudüs mahkemesi tercümanlığında da bulunmuşlardır³⁴⁶.

Suriye'de Âl-i Rebî' olarak bilinen ve Kudüs'e yerleşen Aselî ailesi yaptıkları bal ticaretinden dolayı bu isimle meşhur olmuşlardır. Decânî ailesi mensupları gibi bu ailenin mensupları da Hz. Hüseyin'in neslinden gelmektedirler³⁴⁷. Aselî ailesi içinden çıkan birçok âlim, ailenin ulema ailesi olarak tanınmasını sağlamıştır. Ancak ailenin bazı fertleri özellikle kalenin korunması gibi askerî görevlerde de bulunmaya başlamıştır³⁴⁸. Zamanla bu vazifeyi uhdesine alan aile, Kudüs kalesinin dizdarlık vazifesini nesilden nesile yürütmeye devam etmiştir³⁴⁹.

Memlükler zamanında Mağrip'ten Kudüs'e gelen Alemîler de Hz. Hüseyin'in soyundan gelmektedirler. Birçok âlim, fakih, müftü ve sufînin çıktığı bu aile, ataları Abdüsselam b. Meşîş'in vefat etmesinin ardından Mağrip'teki Alem Dağı'na defnedilmesiyle Alemî ismiyle meşhur olmuştur. Salahaddin Hankahı'nın hadimlik³⁵⁰ vazifesinin yanı sıra Mescid-i Aksa başta olmak üzere birçok camiin imam ve hatiplik görevi ile bazı vakıfların câbîlik³⁵¹ görevleri bu aileye mensup kişiler tarafından yürütülmüştür³⁵². Hüseyinî ailesinin devlet nazarındaki itibarı, 1703 senesindeki isyan sonrası zedelenince, bunlar nakibüleşraftıktan zaman zaman azledilmiş ve bu göreve Alemî ailesinden atamalar yapılmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs Nakibüleşrafı Ömer Efendi el-Hüseyinî'nin azledilerek yerine Vefa Efendi el-Alemî'nin, daha sonra ise onun neslinden Mustafa Efendi el-Alemî'nin getirilmesi bu husustaki örneklerden biridir. Bu dönemde Vefa Efendi'ye Salahaddin Hankahı tevliyetinin yanı sıra Mescid-i Aksa ve Sahratullah-ı Müşerrefe tevliyetlerinin de verilmesi, ailenin önemli ekonomik kazanımlar elde etmesine ve

³⁴⁶ Hasâvne, *Âilâtü'l-Kuds*, s. 10; Kudüs'teki üç camiin mütevellî ve nâzırlık görevleri 10 Zilkade 1236 tarihinde Seyyid Şakir'in ölümüyle geride bu vazifeleri yürütülecek evlâdı olmadığından Seyyid Tahir ed-Decânî'ye verilmiştir. *KŞS*, nr. 305, s. 59.

³⁴⁷ Hasâvne, *Âilâtü'l-Kuds*, s. 11.

³⁴⁸ Mennâ', *A'lâmu Filistin*, s. 180.

³⁴⁹ *KŞS*, nr. 295, s. 130 (26 Rebiulahir 1227); *KŞS*, nr. 305, s. 12 (1 Receb 1236).

³⁵⁰ Alemî ailesinden Seyyid Abdullah, Seyyid Necmüddin ve Seyyid Muhammed 1250 senesinde Salahaddin Hankahı mütevellî, nâzır ve şeyhlik görevlerini yürütmekteydi. *KŞS*, nr. 319, s. 78.

³⁵¹ Câbi-i Vakf (Vakıf câbisi): Vakıf tahsildarı yerinde kullanılan bir tabirdir. Câbiler defterlerini vakıf mütevellisine göstermeye ve hesap vermeye, mütevelliler de hesaplarını kadılara verip tasdik ettirmeye mecbur idiler. Tanzimattan sonra tahsildar unvanını almıştır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, s. 253.

³⁵² Hasâvne, *Âilâtü'l-Kuds*, s. 13-14.

böylelikle Kudüs'teki nüfuzunu artırmasına imkân sağlamıştır. 1834 senesine kadar bu tevliyet görevlerini yürüten Vefa Efendi'nin ölümüyle bu görevler kendi neslinden olanlara geçerek ailenin etkinliği süreklilik kazanmıştır³⁵³.

Hasankeyf'ten Kudüs'e gelerek Carullah ismiyle de anılan ve daha çok müftü ve imamlık görevlerini ifa eden Lütfî ailesi, Kudüs'ün mimarbaşılığını yürüten Nemmerî ailesi ve yine bunların yanı sıra Câûnî, Cemâî, Fityanî, Şihabî gibi aileler Kudüs toplumunda önde gelen diğer aileleri oluşturmaktadır³⁵⁴.

Kudüs'te zikri geçen seçkin aileler, seyyid ve şerif gibi sıfatlarla sosyal hayatta elde ettikleri itibarlarını naiplik, başkâtiplik, mahkeme şahitliği, tercümanlık, kale dizdarlığı ve mimarbaşılık gibi üstlendikleri idari görevlerle artırmıştır. Bunun yanında vakıf ve surre sayesinde elde ettikleri servetler, Kudüs'teki nüfuzlarını daha da güçlendirmiştir.

2. SOSYAL HAYATTA DEVLET VE TOPLUM

Osmanlı Devleti'nin, Kudüs Müslümanlarının dinî ve sosyal hayatlarını desteklemeye yönelik uyguladığı başlıca iki faaliyet alanı vardır ki bunlar vakıf ve surredir. Kudüs vakıfları ve surresine yönelik gelişmeleri takip etmemizi sağlayan şer'îyye sicilleri bu iki hususta zengin bilgiler sunmaktadır. Bu doğrultuda devletin, hukuki meselelerin çözümünde yerel mahkemenin en üst temsilcisi kadılara³⁵⁵

³⁵³ Mennâ', *A'lâmu Filistîn*, s. 292.

³⁵⁴ Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 84-85; Hasâvne, *Âilâtü'l-Kuds*, s. 5-17.

³⁵⁵ Osmanlı Devleti'ndeki şer'î mahkemelerde dava gören kadılar, bu görevinden başka buldukları yerin birtakım idarî, malî ve belediye işleriyle de görevliyidiler. Taşradaki mülki amirlerin kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmayıp yazışmalarını doğrudan merkezle yürütürlerdi. Onun tarafından verilen hüküm merkezde çavuşbaşı, taşrada ise subaşı tarafından tatbik edilirdi. Ancak davalı ya da davacı verilen hükme itiraz ederek davayı Divan-ı Hümayun'a taşıyabilirdi. Osmanlı Devleti'nde kadılıklar, büyük ve küçük kazalar ile sancak ve eyalet olmak üzere başlıca iki sınıftı. Kaza kadıları Anadolu, Rumeli ve Mısır'daki kazaların kadılıklarından oluşup buraya atanan kadıların görev süreleri yirmi ay idi. Kaza kadılarından sonra rütbe derecesine göre sancak kadıları gelirdi. Gerek bu sancakların ve hatta bazı vilayetlerin ve gerek büyük ve mühim eyaletlerin kadılıkları mevleviyet suretiyle tevcih edilirdi. Bu kadılıklarda sancak kadıları 300 akçe, mühim görülen eyaletlerin kadıları ise 500 akçe maaş alırdı. XV. asırda mevleviyet kadılıkları İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya ve Selanik ile sınırlı iken XVI. ve XVII. asırlarda Şam, Halep, Mısır, Diyarbekir, Bağdat, Budin ve yine lüzum görülen bazı eyaletler mevleviyet kadılıkları arasına dâhil olmuştur. E. Buğra Ekinci, "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi

tanıldığı yetkiyi daha iyi anlamak için burada Kudüs kadılığından bahsetmek yerinde olacaktır.

Kudüs, 1575 senesinde mahreç mevleviyetleri³⁵⁶ arasına dâhil edilmiştir. Buna göre diğer bütün mahreç mevleviyetlerine dâhil olan kadılıklarda olduğu gibi Kudüs kadılığına da Süleymaniye Darülhadişi müderrisi ile Süleymaniye'nin dört müderrisi veya Hâmise-i Süleymaniye ve Mûsıla-i Süleymaniye müderrislerinden biri tayin edilirdi³⁵⁷. Burada zikredilen Kudüs kadısı Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebinden olan Hanefî mezhebine mensup kadıdır. Zira Kudüs'te İslâm'ın dört mezhebinden -Hanefî, Şafîi, Maliki ve Hanbeli- kadıları görev yapmaktaydı. Ancak Hanefî mezhebinden olan kadı, mevleviyet derecesinde olup ilmiye sınıfının kıdemli bir mensubu olarak İstanbul'dan atanırdı. Bunun dışındaki diğer üç kadı ise Kudüs'ün yerel ulemasından seçilmekteydi³⁵⁸. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Hanefî mezhebinin kadısı bu ismi kullanmış, diğer üç mezhebin hukuk temsilcilerine müftü denilmeye başlanmıştır.

Kudüs'te satış, evlilik, boşanma, tereke, vakıf, surre ve diğer anlaşmazlıklara dair davaların her biri Kudüs kadısı tarafından görülmekteydi. Kudüs mahkemesine Hanefî mezhebinden olmayan biri başvurduğunda ise kadı, ilgili kişinin davasını sonuca bağlamak için davayı kişinin mensup olduğu mezhebin müftüsüne havale edebilir, ya da müftünün davayla ilgili görüşünü alarak kendi hüküm verebilirdi. Mesela, özellikle boşanma ve icare-i tavile ile ilgili hususlarda Hanefî ve Şafîi fikhında olan farklılıklardan dolayı Kadı'nın Şafîi müftüsünden görüş aldığına dair kayıtlar bulunmaktadır³⁵⁹. Kudüs Kadısının gördüğü bu tür davaların yanında önemli bir vazifesi de sosyo-ekonomik hayatın tanzimine yönelik olarak çarşı-pazar dolaşım

Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(TALİD)*, Cilt III, Sayı 5, 2005, s. 418; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 98-102.

³⁵⁶ Mevleviyetler itibar bakımından devriye, mahreç, bilâd-ı hamse ve Haremeyn mevleviyetleri olarak dört kısımdı. Çıkış yeri anlamına gelen mahreç, yüksek rütbeli müderrislerin ilk defa kadılığa çıktıkları yerler anlamında kullanılmıştır. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 106-107.

³⁵⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 106.

³⁵⁸ Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, s. 36.

³⁵⁹ Bununla ilgili örnekler için bkz. *KŞS*, nr. 248, s. 57; *KŞS*, nr. 256, s. 60; *KŞS*, nr. 299, s. 68-69.

esnafa narh³⁶⁰ uygulamak ve denetlemektir. Et ürünlerinden susam yağı, zeytinyağı ve tereyağ gibi yağ çeşitlerine; soğan, patlıcan, salatalık, bamyaya, börülce, kavun ve karpuz gibi manav ürünlerinden, pirinç, un, ekmek ve sabuna kadar her türlü çarşı ve pazar malının fiyatları ve kalitesi Kudüs kadısı tarafından denetlenmekteydi. Böylelikle kadı, esnafın kalitesiz ve fahiş fiyatla ürün satmasının önüne geçerek Kudüs halkının haklarını koruma altına almaktaydı³⁶¹. Bu hususa dair gözlemini seyahatnamesinde aktaran R. Wilson, pazardaki bir satıcının alışveriş esnasında müşteriye değeri düşük altın vermesi üzerine derhal kadı tarafından cezalandırılığını zikretmektedir³⁶².

Kudüs kadısı tarafından yürütülen satış, nikâh, boşanma, tereke tespiti ve narh koyma gibi işlemlere dair zikrettiğimiz bu hususlar aslında Osmanlı coğrafyasındaki bütün kazalarda benzerlik gösteren hususlardır. Bu başlık altında ise Osmanlı Devleti'nin Kudüs'te yaşayan Müslümanlara sunduğu ihsan, yani Kudüs Müslümanları için oluşturduğu iki ekonomik alan incelenecektir. Bu doğrultuda, esas olarak vakıf ve surrenin Devlet ve halk için ne anlam ifade ettiği sorusuna cevap aranacaktır.

2.1. DEVLET, VAKIF VE SEÇKİN AİLELER

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e, özellikle de dinî ve ilmî hayatın inkişaf ettiği Harem-i Şerîf ve civarına ayrı bir önem verdiğini, buradaki hayrat ve bunlara yönelik vakıfların sayıca fazla olmasından anlamak mümkündür. Bu hayrat ve vakıfların Harem-i Şerîf etrafında yoğunlaşmasında, bu topraklarda birçok peygambere ait hatıranın olmasının yanında Mescid-i Aksa'nın Müslümanların ilk kıblesi olması ve

³⁶⁰ Narh: Azami fiyat manasına konulmuş bir ıstılahtır. Narhı tatbik ile mükellef memurların başında Sadrazam gelirdi. İstanbul kadısı ile İhtisap ağası ve diğer memurlar da bu hususta vazifeliydiler. Taşralarda kadılar aynı vazifeyi görürlerdi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s. 654-657.

³⁶¹ Kudüs kadısının narh uygulamasına dair örnekler için bkz. KŞS, nr. 290, s. 34, 45,109, 111, 133, 141, 229, 296, 311, 323; Kudüs gözlemlerini seyahatnamesinde dile getiren George Robinson "Kudüs çarşısının karanlık ve kasvetli, satışa sunulan malların ise kalitesinin düşük" olduğunu iddia etmektedir. Ancak şer'iyeye sicillerinden anlaşıldığı üzere narh sistemi, Kudüs'te kalitesiz mal satımının önüne geçmektedir. G. Robinson'un bu anlatıları ya gerçeği yansıtmamakta ya da yaptığı bir alışverişte uğradığı haksızlık yüzünden genele şamil edilmiş ifadelerdir. Bkz. Robinson, *Travels in Palestine and Syria*, p. 116.

³⁶² Wilson, *Travels in Egypt and Holy Land*, s. 131.

Hız. Peygamber'in miraç hadisesinin bu topraklarda gerçekleşmesi etkili olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber kendisini Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya taşıyan Burak adlı bineğini Babiller tarafından yıkılan Hz. Süleyman Mabedinin geriye kalan tek duvarına bağlamış ve göğe Hacer-i Muallak olarak bilinen taşla basarak yükselmiştir. Müslümanlarca birçok peygamberin yaşamını sürdürdüğü bilinen bu topraklarda ayrıca Hz. Peygamber'in bu nevi hatıralarının da olması Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e ayrı bir önem vermesini sağlamıştır.

Kudüs'te gerek Osmanlı öncesinde gerekse Osmanlı döneminde inşa edilen mimari eserlerin arka planında dönemin hayrat ve akar anlayışına uygun olarak vakıf kurumu vardır. Vakıflar, sadece bu eserlerin inşasında değil, sonrasında eserlerde yürütülecek hizmetlerin sürekliliğinin sağlanması hususlarında da etkin olmuştur. Vakıflarla ilgili mütevellî, nâzır, câbi, kâtip, imam, hatip, müderris gibi görevli tayinleri ile vakıf malların işletilmesine dair birçok hüküm Kudüs Şer'iyeye Sicillerinde yer almaktadır³⁶³.

2.1.1. Kadim Vakıflar: Var Olanı Muhafaza Etmek

Harem-i Şerif içerisinde inşa edildiği bilinen ilk eser Hz. Ömer dönemine tarihlenen camidir. İslâm Devletinin ikinci halifesi Hz. Ömer, Kudüs'ü 638'de fethettiğinde ilk olarak Hacer-i Muallak'ın yerini tespit ederek bunun üzerine bir cami inşa edilmesini emretmiştir. Ancak caminin, dönemin yapı malzemeleri olan ahşap ve kerpiç gibi kısa zamanda yıpranan malzemelerden yapılmış olması Emeviler döneminde yıkılarak yenisinin yapılmasını gerektirmiştir. Bu yapının olduğu yere Emevi Halifesi Abdümelik b. Mervan (685-705) tarafından 691 yılında Sahratullah-ı Müşerrefe inşa edilmiştir. Dönem dönem bazı tamirler geçirerek günümüze kadar ulaşan Sahratullah-ı Müşerrefe, bu yönüyle İslâm mimari eserlerinin en eskisi olma özelliğini taşımaktadır³⁶⁴. Yine Halife Abdümelik b.

³⁶³ Kudüs Şer'iyeye Sicilleri'nde geçen vakıflarla ilgili hükümlerin künye bilgileri için bkz. Muhammed Haşim Guş, *el-Evkâfû'l-İslâmiyye fi'l-Kudsi's-Şerîf*, IRCICA, I-II, İstanbul 2009.

³⁶⁴ Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-sahre", *DİA*, Cilt XXVI, İstanbul 2002, s. 304-308; Oktay Aslanapa, "Kubbet el-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, Sandoz Yayınları, İstanbul 1989, s. 15-18.

Mervan döneminde inşasına başlanan ve oğlu I. Velid'in halifeliği döneminde (705-715) tamamlanan Mescid-i Aksâ Camii de belirli dönemlerde geçirdiği tamirlerle günümüze kadar ulaşmıştır³⁶⁵. Özellikle surlarla çevrili Harem-i Şerîf bölgesinde bu iki hayratın inşasından sonra bunların etrafında kurulan vakıflarla Kudüs şehrinin yaşam merkezini asırlar boyunca bu bölge oluşturmuştur.

Kudüs'te yer alan kadim vakıf eserlerini ayrıntılı olarak incelemek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından bunların isimlerini vermekle yetineceğiz.

Tablo 6. Osmanlı Öncesinde Kudüs'teki Vakıf Eserleri³⁶⁶

Emeviler Dönemi	Kadîm Aksâ Mescidi
	Mervan Mescidi
	Silsile Kubbesi
	Süleyman Kubbesi
Eyyubiler Dönemi	Meğârîbe Camii
	Miraç Kubbesi
	Musa Kubbesi
	Yusuf Kubbesi
	Gavanime Kapısı Minaresi
	Hatuniye Medresesi

³⁶⁵ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, Cilt XXIX, Ankara 2004, s. 268-271.

³⁶⁶ Kudüs'te bulunan vakıf eserleriyle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Mücîrüddîn el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, Cilt I, Mektebetü'l-Muhtesib, Amman, 1973; Selîm Cum'a es-Sevâriyye, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye fî Medîneti'l-Kuds (1750-1800)*, Dârü Âlemi's-Sekâfe, Kudüs 2009; Baha Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Hatay 2000, II, s. 515-531.

	Melik İsa el-Muazzam Su Sarnıcı
	Nureddin Zengi Minberi
Memlukler Dönemi	Kalavun Camii
	Salâhiyye Minaresi
	Meğâribe Kapısı Minaresi
	Silsile Kapısı Minaresi
	Fahriyye Medresesi
	Düveydâriyye Medresesi
	Tenkiziyye Medresesi
	Fârisiyye Medresesi
	Eşrefiyye Medresesi
	Melikiyye Medresesi
	Câviliyye Medresesi
	Hâtuniyye Medresesi
	Es'ardiyye Medresesi
	Aragon Medresesi
	Emîniyye Medresesi
	Bâsitiyye Medresesi
	Mencikiyye Medresesi
Osmâniyye Medresesi	

	Kayıtbay Sebili
	Narenciye Havuzu
	Burhaneddin Minberi

Osmanlı döneminde Kudüs'te gerçekleştirilen imar faaliyetlerine bakıldığında bunların büyük bir çoğunluğunun Sultan I. Süleyman zamanına ait olduğunu söyleyebiliriz. I. Süleyman devrinden sonraki dönemlerde ise yeni inşa faaliyetleri yerine daha çok tamir ve tecdit çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu minvalde kentin en önemli yapılarından Sahratullah-ı Müşerrefe ve Mescid-i Aksa I. Süleyman devrinde büyük onarımlar görmüştür. Bunun yanında Fahriyye Medresesi, Kuzeybatı Kanâtiri, Yusuf Kubbesi, Nahviyye Kubbesi, Miraç Kubbesi, Kadı Burhaneddin Mihrabı ve Nebi Davud Külliyesi de bu dönemde onarım ve tadilat geçiren yapılar arasındadır³⁶⁷. Ayrıca Sultan I. Süleyman, Nebi Davud Külliyesi'nde Hz. İsa'nın son akşam yemeğini yediği odayı da camiye çevirmiştir³⁶⁸. Memlûk Dönemine ait Sitti Tunşuk Sarayı (1388) ise 1552'de Sultan I. Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan tarafından imarete dönüştürülmüştür. Öyle ki bu imaret bütün Filistin bölgesindeki en büyük imaret olma özelliğine sahiptir. Kudüs'te Osmanlı mimarisinde gözlemlenen bu yaklaşım, Harem-i Şerîf'in toplu ibadet ihtiyacını karşılaması ve Memlûk döneminde inşa edilen hayır eserlerinin ibadetin dışındaki diğer işlevler için yeterli olmamasından kaynaklanmaktadır. Nitekim kentte en önemli Osmanlı eserleri olan surlar ve çeşmeler, kenti Bedevi saldırılarından korumak ve halka ihtiyaç duyduğu suyu tedarik etmek gibi asli ihtiyaçlardan doğmuştur³⁶⁹.

Vakıf bir hayratın zamana bağlı olarak eskiyen kısımlarının tamir işleri, genellikle ilgili vakfın mütevellî ve nâzır gibi idarecileri marifetiyle yürütülmektedir.

³⁶⁷ Sultan I. Süleyman zamanında Kudüs'te yapılan inşa ve tecdit çalışmalarına ait kitabeler için bkz. Max van Berchem, *Matériaux pour un Corpus inscriptionum Arabicarum, Teil: 2 Syrie du Sud. 2: Jérusalem "Haram"*, Kairo 1927, p. 167-186.

³⁶⁸ Daniel Clarke, Kudüs'e gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Nebi Davud Külliyesi'ni gezerken bu cami dikkatini çekmiş ve "Türklerin *Davud Makamı* dedikleri yerde bir cami bulunmaktadır" şeklinde kitabına not etmiştir. Clarke, *Travels in Various Countries*, s. 321.

³⁶⁹ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu...", II, s. 522-531.

Ancak vakıfların tamir işlerini gerçekleştirecek gelirleri olmadığı zamanlarda Devlet tarafından bu vakıflara yapılan yardımlarla tamir gerçekleştirilmekteydi. Bu türden bir tamir olayı Kudüs'teki Hindiye Zaviyesi³⁷⁰ için 1800 senesinde gerçekleştirilmiştir. Kudüs uleması, Şeyh Şahbaz Hindî tarafından Kudüs'te yapılan zaviyeye ait vakfın, ne zaviyede bulunan fakara dervişlerin geçimini sağlamaya ne de zaviyenin tamire muhtaç kısımlarını tamir ettirmeye yönelik gelirinin bulunmadığını Kudüs mahkemesine arz edince bu hususların giderilmesi için Yafa Gümrüğü mukataasından zaviyeye yıllık ödenek tahsis edilmiştir³⁷¹. Yine bu minvalde 1802 senesinde Sahratullah-ı Müşerrefe'nin kubbesi ve suyollarının tamiri masrafı olan 60.000 guruşun Devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiş ve işin tevdi edildiği Kudüs Mutasarrıfı Ebulmerak Muhammed Paşa'ya bu meblağın 15.000 guruşluk kısmını uhdesinde olan Dimyat Gümrüğü malından karşılaması emredilmiştir³⁷².

Harem-i Şerîfte bulunan hayratın tamirine yönelik büyük bir çalışma 1812 tarihinde yapılan keşifle başlamıştır. 30 Mayıs 1812 tarihli fermada özellikle Sahratullah-ı Müşerrefe ve Mescid-i Aksa başta olmak üzere ihtiyaç duyulan yerlerin tamirine dair keşif yapılması için mimarân-ı hâssa halifelerinden Seyyid Salih Efendi görevlendirilmiş ve bu hususa dair beldenin önde gelenleriyle birlikte geniş kapsamlı bir keşif yapılarak gerekli olan masraf tutarı İstanbul'a bildirilmiştir. Keşif raporunda yapılması gerekli olan tamir ve buna dair masraflar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

³⁷⁰ Kudüs'teki bu zaviye hakkında bkz. Thierry Zarcone, **Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar**, (çev. Berna Akkıyal), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 120-130.

³⁷¹ Başkanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Evkaf (**BOA. C. EV.**) 414/20962.

³⁷² **C. EV.**, 475/24030.

Tablo 7. 1812 Senesi Harem-i Şerîf'te Yer Alan Yapıların Tamir Keşif Raporu³⁷³

İşin mahiyeti	Tutar (para)
Sahratullah'ın üzerinde bulunan büyük kubbenin üzerinde bazı kiriş, bölme, tahta kaplama ve kurşun levhalarının değiştirilmesi	730.800
Mezkûr kubbenin dış tarafındaki tahta kaplama ve saçağın yeniden yapılması	24.000
Mezkûr saçağın altındaki duvarda yer alan çinilerin güçlendirilmesi	168.000
Kubbenin arkasında yer alan sakfın bazı kiriş, bölme ve tahta kaplamalarının üzerine kurşun döşenmesi	768.000
Kubbenin iç tarafında Muallak taşının üzerinde yer alan tezyinat ve camların tamiri	704.400
Kubbenin sakfındaki ayakların mermerlerden yapılan kaplamalarının tamiri	115.200
Mezkûr ayakların arasında bulunan mermer sütunların bileziklerinin taşçı marifetiyle yenilenmesi	126.000
Demir kirişlerin yağlı boya ile boyanması	3.840
Muallak taşının etrafındaki ahşabın boyanması	9.000
Muallak taşı etrafındaki ayak ve sütunların arasındaki demir bağlantıların boyanması	20.480
Sahratullah bitişiğinde mirac-ı şerîf mahallinde bulunan kubbe etrafının iç ve dış mermer sütunlarının ağartılması ve boyanması	24.000
Sahratullah kapılarının mermer sövelerinin ağartılması, dışında bulunan bakır kaplamanın boya ve tezhibinin yenilenmesi	23.520
Kapılardan bâb-ı cennet, bâb-ı şarkî, bâb-ı kible silmelerinin yenilenmesi	93.600
Sahratullahın dış tarafındaki bâb-ı cennetten bâb-ı kibleye kadar kaplama mermer zarların taşçı marifetiyle ağartılması, macun	132.000

³⁷³ KŞS, nr. 295, s. 170-172, (evâil-i Şaban 1227).

çekilmesi	
Mezkûr mermer zarların üst kısmında altı horasan üstü alçıyla kağırlı renkli boya nakışlı çinilerin yenilenmesi	720.000
Sahratullah ittisalinde Hz. Davud mahkemesi mihrabı dış ve iç mermer zar tecdidi	5.760
Hz. Davud mahkemesi içinde bulunan tavandaki cam şişelerin renkli boyası	18.000
Sahratullah avlusundaki minberin taşçı marifetiyle ağartılması	2.400
Sahratullah avlusundaki merdiven mahallinde bulunan ayakları ve kavisleri iç-dış beyaz sıva	17.280
Sahratullah etrafındaki mücavirîn odalarının iki kat beyaz sıvası	61.620
Mezkûr odaların üzerinde yer alan odaların iki kat beyaz sıvası ve üzerinin cilalanması	88.000
Mescid-i Aksa'nın kubbesinin harap olan kısmının ve kurşunun kaldırılarak tamiri ve yeniden kurşunla kaplanması	480.000
Sahratullah ve Mescid-i Aksa kubbe alemlerinin tezhibi	10.000
Mescid-i Aksa kubbesinin bitişiğinde kalkan ve harap olan mahallin tamamen kaldırılarak kurşunla kaplanması	630.000
Mezkûr mahallin saçak tamiri	28.000
Kubbe bitişiğinde sağ tarafta tahta kaplamalı ve renkli boyalı tavanın yenilenmesi	58.800
Mescid-i Aksa'nın sağ ve sol tarafındaki tonoz yerin harap olan levhalarının tamiri	99.000
Mescid-i Aksa kubbesi etrafındaki tezyinatın tamiri	369.600
Kubbe altında bulunan mihrabın üst yüzeyine beyaz sıva ve işleme	12.600
Mescid-i Aksa'da mermerden zarların taşçı marifetiyle ağartılması	49.280
Mescid-i Aksa'da büyük küçük harap olan camların tecdidi	45.720
Mermer sütunların silme ve ağartma ile bazı yerlerin yağlı boyasının yapılması	121.600

Minbere ait kubbenin üzerindeki taç mahallin süslemesi	125.000
Pencerelerin tamiri	28.080
Pencerelerin harap olan pirinç halkalarına kanat yapılması	7.020
Müezzin mahfili tamiri	7.200
Mescid-i Aksa içinde Hz. İsa ve Hz. Hızır mihrapları etrafının demirlerin yağlı boyası	3.360
Mescid-i Aksa'nın bilezik yerlerinin sıvası	180.000
Mescid-i Aksa içinde kefeki taştan döşemenin yenilenmesi	16.000
Mescid-i Aksa içindeki kavisler arasında yer alan tavanın renkli boyası	22.400
Mescid-i Aksa içindeki mihrabın iç tarafında kavisler üzeri tonoz inşası	30.400
Mescid-i Aksa kapılarının renkli boya ile boyanması	12.600
Mescid-i Aksa'nın ön kapısının dış tarafından başlayarak cemaat mahalline kadar olan duvarın iki kat beyaz sıvası	60.000
Mescid-i Aksa'nın dış tarafında bulunan duvarların beyaz sıvadan taş kesme işlemesi	373.200
Mescid-i Aksa bitişiğinde yer alan mühimmat deposuna horasan ve kireç ile cilalı sıvası	135.000
Harem-i Şerifte bulunan harap yerlerin tonoz cihetine iki kat beyaz sıva	42.000
Harem-i Şerifte bulunan Burak-ı Şerif mahallinin tonoz cihetine iki kat beyaz sıva	8.800
Mezkûr yerin üzerinde meşeden çerçevenin demir ile değiştirilmesi	1.200
Babü's-Silsile'nin bitişiğinde dört ayak ve arasında kavisler üzeri tonoz ve içi sıva	156.000
Harem-i Şerifteki Sultaniye Camii'nin içindeki tonoz yüzeylerin iki kat beyaz sıvası	6.180
Mezkûr tonozların altındaki kavis ve ayaklara iki kat beyaz sıva	19.760
Sultaniye Camii'nin üzerinde kiremitlere cilalı horasan sıva	9.900

Harem-i Şerîf etrafında bulunan kemerlerin üstüne cilalı horasan sıva	90.000
Harem-i Şerîfte bulunan minarelerin dört bir tarafına badana	24.000
Minarelerin şiddetli yağmurdan korunması için ahşap sundurma	38.400
Harem-i Şerîfin su deposu mahalline akan içme suyunun etrafındaki duvarların temizliği ve yer yer kapak döşenmesi	20.000
Mezkûr su depolarının temizliği ve cilalı horasan ve kireç ile sıvası	216.000
Harem-i Şerîfte bulunan Hz. Süleyman türbesinin üzerindeki tonoz cihetinin iki kat beyaz sıvası	9.360
Mezkûr türbenin pencere tamiri	4.800
Mezkûr türbenin üzerinde Hz. Davud makamına horosan ve kireç sıva	42.000
Hz. Davud makamının kubbe kurşunlarının değiştirilmesi	7.250
Hz. Davud makamında bulunan camiin üzerine şiddetli yağmurdan korumak için cilalı sıva	18.000
Hz. Davud makamı pencerelerinin tamiri	1.920
Hz. Davud makamı avlusundaki su depolarının temizliği ve sıvası	45.000
Harem-i Şerîf mücavirleri için tuvaletlerin tamiri ve lağımların temizliği ve cilalı sıvası	57.600
TOPLAM	7.578.930

Keşif raporuna göre Harem-i Şerîfte yapılması planlanan tamiratın gerekli olan masrafı toplam 7.578.930 paradır. Bu dönemde bir guruş, kırk paraya denk geldiğinden bu meblağ 189.473 guruş; bir Rumi kese ise 501 guruşa denk geldiğinden toplam 378,5 Rumi kese 98 guruşluk bir ödeneğe ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir³⁷⁴. Keşif raporunda belirlenen iş kalemleri ile bunlara karşılık gelen meblağın bu denli fazla olması, Harem-i Şerîfteki yapıların acilen tamir görmesi gerektiği fikrini vermektedir.

³⁷⁴ KŞS, nr. 295, s. 172, (evâil-i Şaban 1227).

Harem-i Şerîfteki yapılara dair 1812 senesine ait bu keşifte, keşif heyetinin başkanlığını Kudüs mimarbaşılığını yürüten Nemmerî ailesinden birinin değil de doğrudan saray teşkilatı içerisinde yer alan mimarân-ı hassadan Salih Halife'nin yapması tamir işinin bizzat İstanbul tarafından organize edildiği anlamına gelmektedir. Bu hususta hac yolculuğunu Kudüs üzerinden gerçekleştiren bazı devlet adamlarının özellikle Sahratullah ve Mescid-i Aksa'ya dair gözlemlerini Babıali'ye bildirmeleri etkili olmuştur. Zira 1816 hac mevsiminde böyle bir ziyaret gerçekleştiren Sadaret kethüdası, Harem-i Şerîfteki yapıların harap halde olma sebebini Kudüs ulema ve ayanına sorduğunda onlardan vakıf gelirlerinin tamir faaliyetini gerçekleştirmek için yetersiz olduğu cevabını almıştır. 1808'de Kamame kilisesinde meydana gelen yangın sonrasında Hıristiyanların dahi kiliseyi hemen onardıklarından bahisle Kudüs uleması Müslümanlara ait ibadet yerlerinin bir an evvel onarılması hususunda Sadaret kethüdasından yardım istemiştir. Kethüda, hac dönüşünde durumu Babıali'ye bildirdiğinde zaten bu yapıların büyük bir onarıma ihtiyaç duyduğuna önceden yaptırdığı keşifle muttali olan Babıali, durumun acil olmasına binaen somut adımlar atmıştır³⁷⁵.

Bu süreçte yaklaşık 379 Rumî kese gibi büyük bir meblağa ihtiyaç duyan tamir işinin üstesinden kimin gelebileceği hususunda Babıali'de öne çıkan isim dönemin Sayda ve Trablusşam Valisi Süleyman Paşa idi. Zira birinci bölümde *İşgal, İsyân ve Mücadele* başlığı altında zikrettiğimiz üzere Süleyman Paşa, bu dönemde ortaya çıkan isyanları bastırarak Kudüs'te sükûneti sağlamış ve bölgedeki iktidarını oldukça güçlendirmişti. Kudüs'te imar ve tamir faaliyetleri de bu dönemde canlılık kazanmıştı. Sultan I. Süleyman devrinde yağmur sularının biriktirilerek halkın su ihtiyacını karşılamak için inşa edilen su havuzlarını 1816 senesinde tamir ettiren Süleyman Paşa, yerine getirdiği bu hizmet karşılığında Devletin taltifine mazhar olmuştur³⁷⁶. Süleyman Paşa'nın Kudüs'teki vakıf eserlerin tamir edilmesine yönelik en büyük hizmeti ise Sahratullah ve Mescid-i Aksa'nın tamiri hususunda gerçekleşmiştir. Bu iki yapının tamir faaliyetinde gerekli olan masrafın tedariki

³⁷⁵ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 31.

³⁷⁶ HAT, 470/23001.

meselesi Devlet tarafından Süleyman Paşa'ya tevdi edilmiştir³⁷⁷. Böylelikle tamir işinin teknik kısmı İstanbul'dan görevlendirilen mimar Salih Efendi'ye, bütçe kısmı ise Sayda Valisi Süleyman Paşa'ya verilerek işe başlanmıştır. Süleyman Paşa, bu minvalde tarafına gönderilen paralarla tamir işini başlattığını, bu türden bir hayır işinin tamamlanması için gerektiğinde kendisinin de para tedarik edebileceğini Sadaret'e bildirmiştir³⁷⁸. Paşa'ya gönderilen paranın büyük bir kısmını Kudüs, Şam ve Haleb'teki cizye gelirleri oluşturmaktaydı³⁷⁹. Bunun yanı sıra tamir için gerekli olan keresteler İstanbul'dan gemilere yüklenerak Yafa iskelesine gönderilmiştir³⁸⁰. Tamir çalışmalarının başlamasının ardından Harem-i Şerif'teki abidevi yapıların silüetinde fark edilen değişim, Kudüs ulemasını memnun etmiştir. Buna dair Kudüs Kadısı Seyyid İmamzade Mehmed Esad, Süleyman Paşa nezaretinde yürütülen tamir işinin evvelkilerine göre daha müstahkem yapıldığına dair gözlemini Sadaret'e bildirmiştir³⁸¹. Mezkûr yapıların tamirine yönelik Babıalı'nın duruma müdahale etmesiyle gerçekleştirilen organizasyon, keşfin yapıldığı tarihten altı sene sonra 1818 senesinde tamamlanmış³⁸² ve görevini ikmal eden mimar Salih Efendi Mayıs 1819'da İstanbul'a doğru hareket etmiştir³⁸³.

Sonuç olarak; Kudüs'te Osmanlı öncesinde var olan vakıf eserleri ilhakın ardından Sultan I. Süleyman devrinde başlatılan imar faaliyetleriyle büyük ölçüde elden geçirilmiştir. 1798-1841 yılları arasında ise tamir faaliyetlerinin Mescid-i Aksa ve Sahratullah-ı Müşerrefe başta olmak üzere Harem-i Şerif'te yer alan yapılar ekseninde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

³⁷⁷ Rafeq, "The Political History of Ottoman Jerusalem", p. 29.

³⁷⁸ *C. EV*, 254/12999.

³⁷⁹ Dönemin Şam Valisi Salih Paşa'dan Kudüs ve Şam'daki cizye gelirlerini Sayda Valisi Süleyman Paşa'ya göndermesi emredilmiştir. *C. EV*, 489/24743; *C. EV*, 558/28194.

³⁸⁰ *C. EV*, 234/11694; *C. EV*, 510/25796.

³⁸¹ *HAT*, 1542/7.

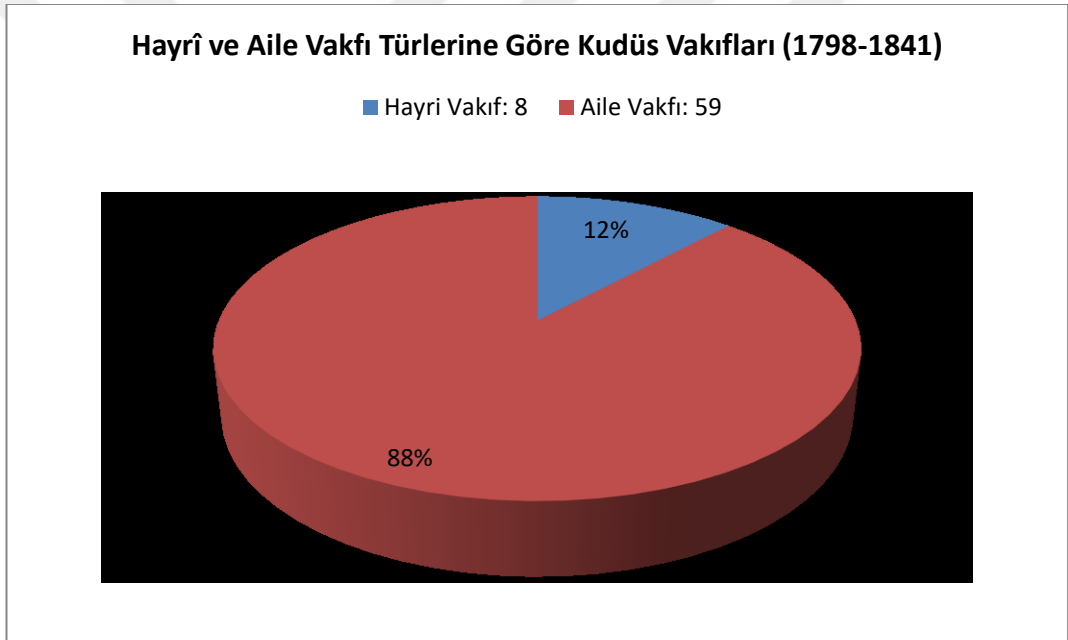
³⁸² Tamirin Sultan II. Mahmud zamanında Şam ve Trablusşam Valisi Adil Süleyman Paşa tarafından gerçekleştirildiğini kaydeden tamir kitabesinin tarihi 1233/1816'dır. Kitabeye için bkz. Berchem, *Jérusalem "Haram"*, p. 348-349.

³⁸³ *HAT*, 595/29188, (Receb 1234).

2.1.2. Yeni Kurulan Vakıflar (1798-1841)

Kudüs vakıflarına dair yaptığı çalışmasında 1703-1831 tarihleri arasında toplam 300 adet vakıf kurulduğunu tespit eden Şerife Eroğlu Memiş, bu vakıflardan % 6'sının hayrî, geri kalan % 94'ünün ise aile vakfı olarak kurulduğu bilgisini vermektedir³⁸⁴. Bu istatikselsel veri, bu dönemde kurulan vakıfların büyük oranda aile vakfı olarak kurulduğunu açıkça ortaya koymaktadır ki çalışmamızın sınırlarını oluşturan 1798-1841 yılları arasında kurulan vakıflarda da bu husus benzerlik göstermektedir. Bu dönemde kurulan altmış yedi vakıftan sekizi hayrî, geri kalan elli dokuzu ise aile vakfı olarak kurulmuştur³⁸⁵.

Grafik 1. Hayrî ve Aile Vakfı Türlerine Göre Kudüs Vakıfları (1798-1841)

İnceleme yaptığımız şer'iyeye sicillerinde bulunan vakıflardan ise ikisi hayrî vakıf olarak kurulmuştur. Her iki vakfın da kurucuları devlet ricalidir. Sayda Valisi Süleyman Paşa tarafından 1 Mayıs 1820 tarihinde kurulan vakıfta Paşa, kendisine ait

³⁸⁴ Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs*, s. 122.

³⁸⁵ Guşe, *el-Evkâfî'l-İslâmiyye fi'l-Kudsi's-Şerîf*, s. 939-952.

Kudüs'teki bahçesini vakfederek buradan hâsıl olan gelirin Sahratullah-ı Müşerrefe için harcanmasını şart koşmuştur³⁸⁶.

İkinci hayrî vakıf ise Hassa silahşörlere Gazze, Remle ve Yafa Mütesellimi Ebu Nebbût Muhammed Ağa tarafından 1808 Ekimi'nde kurulmuştur. Bu vakfa göre Muhammed Ağa, iki zimmiden 280 zolotaya³⁸⁷ satın aldığı dükkânı Yafa'daki Cami-i Kebir için vakfetmiştir³⁸⁸. Muhammed Ağa asıl büyük vakıflarını ise 27 Kasım 1812 tarihinde kurmuştur. Kurduğu üç vakıftan ilki Cami-i Kebir'in tamirine yöneliktir. Bu vakfında camiinin minaresi altında bir dükkân, camiinin batı tarafındaki çarşıda bir dükkân ve han, kible tarafındaki çarşıda yedi dükkân, Kuyumcu Çarşısı'nda iki dükkân, Sepetçihane karşısında iki arsa ve yine Yafa'da boş bir arsayı camiinin eski vakfına ait akarlarına ilave etmiştir. Vakfın tevliyet görevi ise günlük otuz para karşılığında Decânî ailesinden Hüseyin Efendi'ye verilmiştir³⁸⁹. Muhammed Ağa'nın aynı tarihli ikinci vakfiyesi, Yafa'da bir sebil vakfı kurduğunu göstermektedir. Buna göre o, Yafa'da deniz kenarındaki Cami-i Kebir'in yanında büyük bir kuyu, kuyunun yanında bir çeşme ve şehir kapısında diğer bir çeşmeyi inşa ettirmiştir. Bunların akarlarını ise Yafa iskelesinde bir han, hanın yanında altı dükkân, Yeni Çarşı'da bir dükkân, Şiblî dükkânı olarak bilinen bir dükkân, iskele yakınında dört ev, şehir kapısına yakın küçük bir bahçe ve bir arsa oluşturmaktadır. Vakfın tevliyet görevi Yafa'da takva ehli olarak bilinen Seyyid Muhammed Hamis ve kardeşi Seyyid Osman'a verilmiştir. Vakfa ait kira gelirlerinin dörtte birine mutasarrıf mütevellilere, camide abdest alanlar için vakfedilen kuyu ve çeşmelerin tamiratına vakıf gelirlerinden ödenek ayırmaları şart koşulmuştur.³⁹⁰ Muhammed Ağa, aynı tarihli üçüncü vakfında ise, yedi su değirmenini cami yakınında inşa ettirdiği medresede ders okutulmak üzere vakfetmiştir. Bu değirmenlerden ikisinden hâsıl olan gelir değirmenlerin eşkıya saldırılarından korunması için tayin edilen kişilere, kalan beş değirmenin gelirleri ise medresedeki müderris ve talebelerin

³⁸⁶ KŞS, nr. 290, s. 308, (18 Receb 1235).

³⁸⁷ Zolota: Lehlerin zolota adlı paralarına benzetilmek suretiyle eskiden kesilmiş olan paralardan birinin adıdır. XVIII. yüzyılın başından itibaren zolota, kuruşun 3/4 'üne eşitlendi ve 90 akçe veya 30 para değerine getirildi. I. Abdülhamid devrinde tedavülden kaldırıldı. İbrahim Artuk, "Zolota", *DİA*, Cilt XLIV, İstanbul 2013, s. 500-501; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, s. 664.

³⁸⁸ KŞS, nr. 295, s. 159, (evâil-i Ramazan 1223).

³⁸⁹ *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Vakfiye Defterleri (VGMA. d.)* nr. 745, s. 311-312, 349-350.

³⁹⁰ *VGMA. d.*, nr. 745, s. 313-314; KŞS, nr. 295, s. 195-196, (22 Zilkade 1227).

ihtiyaçlarına tahsis edilmiştir³⁹¹. Muhammed Ağa'nın zamanla elde ettiği gelirlerden yine bu üç vakfı için tahsisatta bulunmaya devam ettiği ilgili vakfiye zeyillerinden anlaşılmaktadır³⁹².

Bunun dışında tespit ettiğimiz vakıfların her biri aile vakfı olarak kurulmuştur. Bu vakıfların menfaat şartlarına(mevkûfun-aleyh) bakıldığında vakfin menfaatinin öncelikle hayatta olduğu müddetçe kendisine³⁹³, daha sonra yalnızca erkek evlâdı veya erkek ve kız evlâdına yönelik olduğu görülmektedir. Aile vakfının geçerli olması için gerekli olan cihetin belirlenmesinde ise son şart³⁹⁴ olarak cami, medrese, zaviye gibi bir İslâm hayratı için genellikle Sahratullah-ı Müşerrefe ve Mescid-i Aksa seçilmiştir. Şayet bu yapıların varlıklarını yitirmesi durumunda ise Kudüs'te bulunan Müslüman fukarası son şart olarak vakfiyelerde yer almıştır. Bu husus, vakfiyeyi kayda geçiren Kudüs kadılarının vakfin geçerli olması için gerekli olan son şartı bir teamül haline getirmelerinden kaynaklanmış olabilir.

Vakıfların kurucularına bakıldığında ulema ve devlet ricali tarafından kurulan vakıfların çoğunlukta olduğu dikkat çekmektedir³⁹⁵. Bu minvalde 22 Nisan 1803 tarihinde Şeyh Muhammed Necmüddin Efendi; Kudüs'ün Nasara Mahallesi'ndeki evini, Babu'l-Amud Mahallesi'ndeki evini, şehrin dışında zeytin, kayısı ve hurma ağaçlarından oluşan bahçesini ve yine şehrin dışında bulunan arsalarını Ebu'l-Fadl el-Alemî evlâdına vakfetmiştir³⁹⁶. Bu vakıfta cihetin Alemî ailesi olarak belirlenmesinde vâkîf Şeyh Muhammed Necmüddin Efendi'nin Ebu'l-Fadl el-Alemî'nin damadı olması etkili olmuştur. Yine Kudüs ulemasından fıkıh âlimi Seyyid İbrahim b. Seyyid Muhammed ed-Desûkî, Seyyid Ali et-Tayira'dan elli zolotaya satın aldığı Bâb-ı Hıttâ'daki bir dükkânı 21 Eylül 1811 tarihinde vakfetmiş ve vakfin şartları arasında erkek ve kız evlâdının eşit olarak faydalanmasını

³⁹¹ *VGMA. d*, nr. 745, s. 309-310; *KŞS*, nr. 295, s. 196-197, (22 Zilkade 1227).

³⁹² Muhammed Ağa'nın vakıflarına ilave ettiği akarlara dair vakfiye zeyilleri için bkz. *VGMA. d*, nr. 746, s. 40-48.

³⁹³ Vâkîfin vakıf şartları arasında kendisini zikretmesi ile ilgili bkz. Münir Yaşar Kaya, İslam Vakıf Hukukunda Mevkûfun Aleyhte Bulunması Gereken Şartlar Açısından "Vakf ale'n-nefs" Meselesi, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Cilt XXVIII, Konya 2016, s. 435-454.

³⁹⁴ Vakfin son şartı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Münir Yaşar Kaya, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2017, s. 212-231.

³⁹⁵ Vakıf kurucularının isimleri için bkz. Guşe, *el-Evkâfû'l-İslâmiyye fi'l-Kudsi's-Şerif*, s. 939-952.

³⁹⁶ *KŞS*, nr. 284, s. 10-12, (29 Zilhicce 1217).

zikretmiştir³⁹⁷. Ulema sınıfından aile vakfı kuran bir başka isim, Hz. Süleyman, Sahratullah-ı Müşerrefe ve Mescid-i Aksa hadimlerinden Seyyid Şeyh Ebubekir b. Şeyh Sadık ed-Denef'tir. Şeref Mahallesi'nde iki ev, Yahudi Mahallesi'nde iki ev ve Babu'l-Amud Mahallesi'nde iki ev olmak üzere toplam altı evini vakfeden Şeyh Ebubekir ed-Denef evlerin oturma şartlarını hayatta oldukça kendisi, sonra erkek ve kız evlâdı, sonra erkek evlâdının evlâdı olarak belirlemiştir³⁹⁸.

Devlet ricalinden Kudüs mimarbaşı Seyyid Abdürrahim Çelebi en-Nemmerî'dir. 25 Kasım 1821 tarihinde Kudüs'teki Yahudi Mahallesi'nde bulunan evini, Ermeni Mahallesi'nde bulunan ev ve dükkânını, Kudüs'ün dışında bulunan bağını hayatta olduğu müddetçe kendisine, daha sonra erkek evlâdına, erkek evlâdının soyu kesildiğinde ise kız evlâdına vakfetmiştir³⁹⁹. Kudüs'te kurulan aile vakıfları arasında sıradan halkın da bu türden vakıflar kurduğu anlaşılmaktadır. Aslen Nabluslu olan Abdülcevad adlı kişi Bâb-ı Hıttâ'da bulunan evini 1 Şubat 1816 tarihinde vakfetmiş, vakıf şartları arasında önce kendisini, sonra üç oğlunu, sonra erkek batınlarını zikretmiştir⁴⁰⁰. Yine aslen Hindistanlı olan Muhyiddin adlı kişi Kudüs'te bulunan evini vakfetmiş ve vakfın menfaat şartları arasında önce kendisini, sonra hanımı Fatma'yı, sonra kardeşi Hacı Emin'in oğlu Muhammed'i, sonra onun erkek ve kız evlâdını zikretmiştir⁴⁰¹. Bu vakıfta, vâkıfın mevkûfun-aleyh olarak kardeşinin zürriyetinden gelenleri zikretmesi, kendi evlâdının olmadığı ihtimalini akla getirmektedir.

Kudüs kadınlarının da 1798-1841 yılları arasında vakıf kurdukları görülmektedir. İslâm hukukunda, mevkûfun(vakfedilecek malların), vâkıfa ait bir mülk olması şartından⁴⁰² hareketle bu kaidenin kadınlara da şamil olması kadınların bizzat kendilerine ait mal varlıklarıyla vakıf kurduklarını ortaya koymaktadır.

³⁹⁷ KŞS, nr. 295, s. 40, (3 Ramazan 1226).

³⁹⁸ KŞS, nr. 305, s. 113-116, (15 Safer 1237).

³⁹⁹ KŞS, nr. 305, s. 108-109, (29 Safer 1237).

⁴⁰⁰ KŞS, nr. 299, s. 67, (2 Rebiulevvel 1231).

⁴⁰¹ KŞS, nr. 319, s. 23-24, (1 Cemaziyelevvel 1250).

⁴⁰² Ali Haydar Efendi, *Tertibu's-sunuf fi Ahkâmi'l-Vukûf*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Dersaadet 1240, s. 134; Ömer Hilmi Efendi, *İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkâf*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1307, s. 22-23; Nazif Öztürk, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 74-75; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 194-195; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 124-125.

Osmanlı toplumunda kadınlar, mal varlıklarını herhangi bir çalışmaya ihtiyaç duymaksızın ya da bizzat çalışma hayatında bulunarak elde edebilmekteydi. Çalışmaksızın elde ettikleri mal varlıklarını; aile bireylerinden birinin ölümü halinde kendilerine intikal eden miras, herhangi bir şekilde kendilerine yapılan hibe ve nikâh akitleri esnasında ödenmesi gerekli olan mehir oluşturmaktadır⁴⁰³. Bizzat çalışma hayatında bulunarak mal varlıklarını elde eden kadınların çalışma sahaları ise kırsal ve şehir yaşantılarına göre farklılık arz etmektedir. Kırsal kesimde yaşayan kadınlar genellikle kocasıyla birlikte tarım ve hayvancılık yapmaktadır. Şehirde yaşayan kadınlar ise başta imalat olmak üzere ticaret, pazarlama, temizlik, sağlık ve boyacılık gibi birçok sektörde çalışma imkânına sahiptirler⁴⁰⁴.

Kudüs'te vakıf kuran kadınların hangi yollarla mülk edindikleri ilgili vakfiyelerden anlaşılmamaktadır. Ancak zikri geçen yollardan bir veya birkaçıyla mülk edindiği tahmin edilen kadınların, Kudüs'te 1798-1841 yılları arasında sekiz vakıf kurduğu tespit edilmiştir⁴⁰⁵. Aişe b. Hasan el-Bedevi, 29 Ekim 1815 tarihinde Mevleviye Zaviyesi⁴⁰⁶ yakınında Babu'l-Amud Mahallesi'ndeki evini, Bâb-ı Hıttâ Mahallesi'ndeki evini, Hıdır Kemeri yakınında hisseli sebze bahçesi ve arsasını, Turgut Ağa Vakfı'na komşu boş sebze bahçesini vakfederek bir aile vakfı kurmuştur⁴⁰⁷. Yine Aralık 1834'de Emine b. el-Kassâs, Babu'l-Amud'daki evini önce kendisine, sonra kardeşinin oğlu Seyyid Hasan el-Kassâs'a, sonra onun erkek evlâdına vakfetmiştir⁴⁰⁸. Bu vakıfta da vâkıfın kendi zürriyetinin devam etmediği ihtimali akla gelmektedir. Kudüslü Seyyide Saliha b. Seyyid Halil tarafından kurulan vakıf ise bu dönemde kurulan diğer vakıflardan ayrılmaktadır. Para vakfı olarak kurulan bu vakıfta Seyyide Saliha, kendisine ait 450 zolotayı vakfetmiştir. Parayı işleten kişi ise Seyyid Hasan Ebu Şakra el-Mağribî'dir. Paranın nerede ve nasıl işletildiği hususunda ilgili kayıta herhangi bir bilgi bulunmazken vakfın kurulduğu

⁴⁰³ Saadet Maydaer, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, Cilt XV, Sayı 2, s. 366.

⁴⁰⁴ Emine Dinceç, "Osmanlı Toplumunda Kadının Üretime Katkıları", *History Studies*, 2010, Vol. 2/1, s. 11-18.

⁴⁰⁵ Guşe, *el-Evkâfî'l-İslâmiyye fi'l-Kudsi's-Şerîf*, s. 939-952.

⁴⁰⁶ Vakfiyelerinden hareketle Kudüs Mevlevihanesi'ni inceleyen bir çalışma için bkz. Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 65-83.

⁴⁰⁷ *KŞS*, nr. 299, s. 21-22, (25 Zilkade 1230).

⁴⁰⁸ *KŞS*, nr. 319, s. 59-60, (evâhir-i Şaban 1250).

günden 1809 senesine değin toplam yetmiş dokuz zolota nema(artış) elde edilmiştir⁴⁰⁹.

Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere Kudüs'te 1798-1841 yılları arasında kurulan vakıflar arasında hayrî ve para vakıflarının sayısı oldukça azdır. Bu dönemde vakıflar, çoğunlukla aile vakfı olarak kurulmakta ve vâkıfın ailesine yönelik şartlardan sonra vakfın geçerli olması için gerekli olan son şartta Sahratullah, Mescid-i Aksa ve Kudüs Müslüman fukarası zikredilmektedir. Vakıf kurucularının kimler olduğuna bakıldığında ise büyük çoğunluğu ulema sınıfından olmakla beraber devlet ricali ile halk arasından erkek ve kadınların da vakıf kurdukları görülmektedir.

Vakıf kuranların büyük oranda ulema sınıfına mensup kimseler olması bunların aynı zamanda Kudüs'ün seçkin ailelerine mensup olmalarıyla doğrudan ilgilidir. Kudüs'ün seçkin aileleri, kurdukları vakıflarla mülkiyet haklarının gelecek nesillere aktarılmasını sağlamışlar ve böylelikle asırlarca koruma altına aldıkları maddi kazançlar sayesinde yerel yöneticilerle sıkı ilişkiler kurarak Kudüs'te önemli mevkilere gelebilmişlerdir⁴¹⁰.

2.1.3. Ekonomik ve Sosyal Mücadele Alanı Olarak Vakıflar

2.1.3.1. Maddi Kazançlar ve Toplumsal Sermayeler

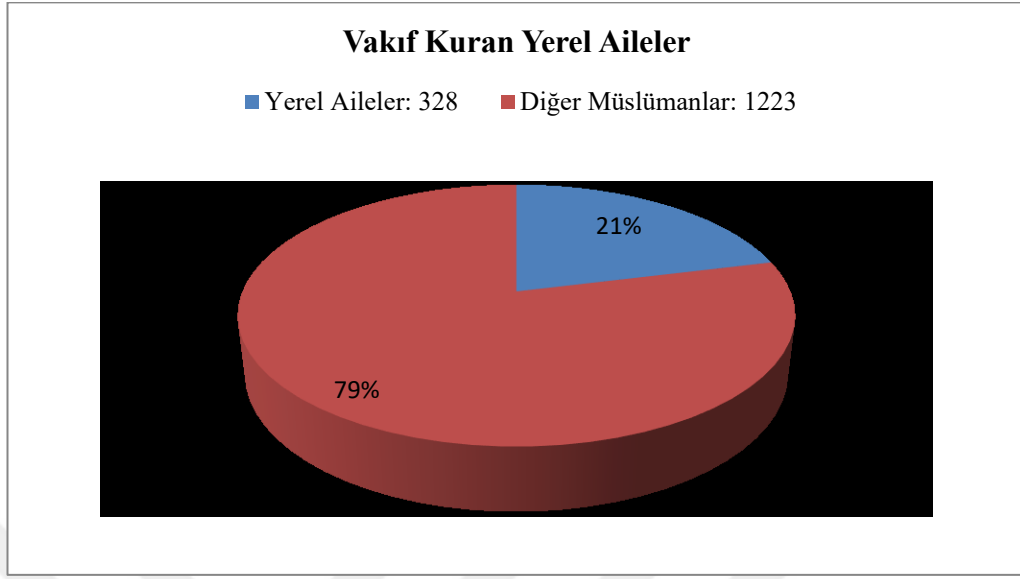
Aile vakıfları, vakfa ait gelirlerin aile içinde kalmasına imkân sağladığından Kudüs'te bu tür vakıfların hayrî vakıflara oranla daha fazla kurulduğunu tespit ettikten sonra bu başlık altında aile vakıflarının Kudüs sosyal hayatındaki konumuna değinilecektir.

Kudüs Şer'iyeye Sicilleri'ndeki vakıfları, Kudüs'ün yerel seçkin aileleri üzerinden inceleyen 'Alami, Osmanlı dönemi Kudüs'ünde Müslümanlar tarafından kurulan toplam 1551 vakfa ait şöyle istatistiksel bir bilgi sunmaktadır:

⁴⁰⁹ KŞS, nr. 290, s. 34.

⁴¹⁰ Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 84; el-Alami, "The Waqfs of the Traditional Families of Jerusalem...", p. 155; Donna Robinson Divine, *Politics and Society Ottoman Palestine: The Arab Struggle for Survival and Power*, Lynne Rienner Publishers, London 1994, p. 36.

Grafik 2. Vakıf Kuran Yerel Aileler⁴¹¹

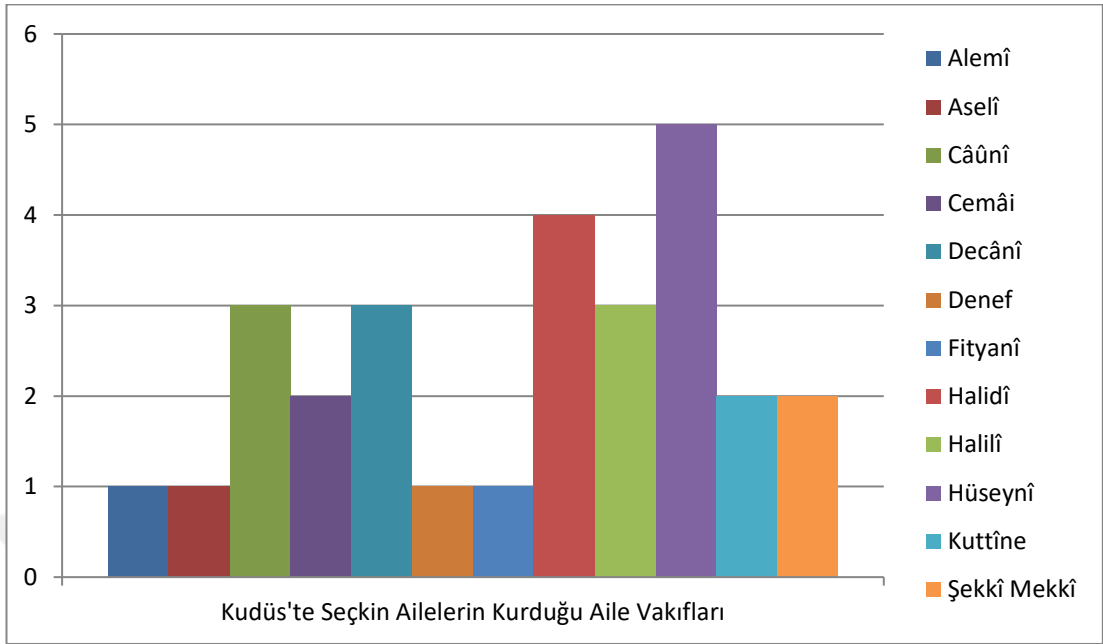

Yerel ailelerin toplumsal sermaye olarak Kudüs'teki mevki ve itibarlarını, yerel yöneticilerle olan irtibatları sayesinde elde ettiklerine ve kurulan bu irtibatların daha çok vakıflar yoluyla oluşturulan servetler sayesinde gerçekleştirildiğine daha önce değinilmişti. Bu hususta, XVIII. yüzyılda Kudüs seçkin ailelerinden özellikle Hüseyinî ve Halidî aileleri daha aktif gözükmektedir⁴¹². Hüseyinî ve Halidî ailelerinin 1798-1841 yılları arasında da etkinliklerini sürdürüp sürdürmediklerini anlayabilmek için bu dönemde kurulan vakıfların kurucularına yerel aileler perspektifinden bakmak gerekmektedir.

⁴¹¹ Mohammad 'Ali 'Alami, "The Waqfs of the Traditional Families of Jerusalem During the Ottoman Period", **Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917**, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000, p. 152.

⁴¹² Dolu, **Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset**, s. 84.

Grafik 3. Kudüs'te Seçkin Aileler Tarafından Kurulan Aile Vakıfları

1798-1841 yılları aralığında Kudüs'te aile vakfı kuran yerel seçkin aileler arasında XVIII. yüzyılda olduğu gibi Hüseyinî ve Halidî aileleri ön sırada yer almaktadır. Bu, Hüseyinî ve Halidî ailelerinin Kudüs'te vakıflar aracılığıyla elde ettikleri maddî kazançlarını ve buna bağlı olarak kentteki itibarlarını XIX. yüzyılın ilk yarısında da korudukları anlamına gelmektedir. En fazla aile vakfını kuran ailenin Hüseyinîler olmasını *Seçkin Aileler* başlığında zikrettiğimiz Bedreddin el-Hüseyinî'nin Kudüs'e döndükten sonra ailesine imamlık, kâtiplik, müderrislik ve vakıf tevliyeti gibi görevlerin verilmesine ve ailenin artan maddî kazançlarını kurdukları vakıflarla nesilden nesile aktarma niyetinde olduklarına bağlamak mümkündür. Yine sayıca Hüseyinîlerden sonra gelen Halidîlerin ise aile vakfı kurmalarını sağlayan etkenlerden en önemlisi aile içinden birinin Anadolu Kazaskerliği görevine yükselmesidir. Musa Efendi el-Halidî'nin bu göreve gelmesiyle ailenin Kudüs'teki itibarı artmıştır. Ayrıca Kudüs mahkemesinin başkâtiplik ve naiplik görevlerinin bu ailenin tekelinde olması elde ettikleri maddî kazançları, kurdukları aile vakıflarıyla nesilden nesile aktarabilmelerine imkân tanımıştır.

2.1.3.2. Vakıf Görevleri

Vakfiyelerde nitelikleri belirlenen görevleri ifade etmek için kullanılan cihet, dinî müessese ve hayır kurumlarındaki gerekli hizmetlerin yürütülmesinin yanında pek çok kimsenin geçim kaynağı olması bakımından sosyal hayatta önemli bir işleve sahiptir⁴¹³.

Vakıf görevlileri genel olarak idari ve hizmet sınıfı olmak üzere ikiye ayrılır. Nâzır, mütevellî, muhasip, câbi(tahsildar), kâtip gibi yönetim görevi yapanlar idari; müderris, hatip, imam, kütüphaneci, hekim gibi vakfın amacını gerçekleştirmek üzere vazife alan ihtisas sahibi kimseler de hizmet sınıfını oluşturur⁴¹⁴. Kudüs'te mütevellî, nâzır ve câbi gibi idari personelin dışında vakıf yoluyla inşa edilen hayratta hizmet verecek imam, hatip, müezzin, müderris, ferrâş(temizlikçi), bevvâb (kapıcı) gibi her türlü meslek grubunun maaşları yine vakıflardan karşılanmıştır.

Kudüs'teki vakıfların görevlilerine bakıldığında bunların genellikle Aselî, Hüseyinî, Deneî, Câûnî, Dekkâk, Decânî, Kuttîne, Gudeyye ve Nemmerî gibi şehrin önde gelen ailelerine mensup kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Vakıfların özellikle tevliyet ve nâzırlık görevlerini bu önde gelen ailelere mensup kişilerin yürütmesi, idarecisi oldukları vakıfların genellikle kendi ataları tarafından kurulan vakıflar olmasından kaynaklanmaktadır⁴¹⁵.

Aselî ailesinden Hasan Bey'in kurduğu aile vakfında, vakfın tevliyet görevini kendi neslinden erkek ve kız evlâdına bıraktığını Asliye b. Halil Ağa el-Aselî'nin bu görevi yürütmek istemesinden anlaşılmaktadır. Öyle ki Asliye henüz buluğa ermediğinden vakfın tevliyet görevini aile dışından Seyyid Muhammed vekâletle yürütmektedir. Ancak Asliye'nin buluğa ermesiyle vakıf işlerini artık kendisi görebileceğinden bahisle Seyyid Muhammed tevliyet görevini Aselî ailesinden hak sahibi Asliye'ye Nisan 1803'de devretmiştir⁴¹⁶. Yine kadın bir mütevellî ve nâzır, Dekkâk ailesinden Seyyide Hadice b. Seyyid Muhammed'dir. Dedesi tarafından

⁴¹³ Mehmet İpşirli, "Cihet", *DİA*, Cilt VII, İstanbul 1993, s. 546-547.

⁴¹⁴ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 169.

⁴¹⁵ Gabriel Baer, "Jerusalem's Families of Notables and the Wakf in the Early 19th Century", *Palestine in the Late Ottoman Period*, (ed. David Kushner), Brill, Leiden 1986, p. 110.

⁴¹⁶ *KŞS*, nr. 284, s. 3, (evâhir-i Zilhicce 1217).

kurulan vakıfta Bâb-1 Hıttâ'da bulunan bir ev, bir bahçe ve altı dükkânın kirasından elde edilen gelirden vâkıfın belirttiği cihet yerine getirildikten sonra kalan miktar mütevellî ve nâzır Seyyide Hadice ed-Dekkâk'a ait olduğu, Kudüs Kadısı tarafından Ocak 1812'de onaylanmıştır⁴¹⁷.

Sahratullah-ı Müşerrefe ve Mescid-i Aksa'nın hadimlik vazifesini yürüten Denev ailesi mensuplarının aynı zamanda birçok vakfın idaresinde de aktif olarak görevleri bulunmaktadır. Bu aileye mensup Seyyid Hasan, Bettir Köyü'nde bulunan Ebu Yezid Camii vakfının tevliyetini ve aynı zamanda kardeşi Şeyh Salih ile müştereken Ömerî Camii vakfının tevliyetini yürütmektedir. Ancak bu müşterek tevliyet, cami işlerinin aksamasına yol açtığından bahisle Seyyid Hasan'ın talebi üzerine 25 Nisan 1811'de tevliyet görevi yalnızca kendisine verilmiştir⁴¹⁸. Yine Kudüs'ün önde gelen ailelerinden Decânî ailesi, Hz. Davud Vakfı'nın bütün görevlerini yürütmektedir. Buna göre vakfın mütevellî ve nâzır Seyyid Ali Efendi ed-Decânî olmakla birlikte ferrâş(temizlikçi), şe'âl(ışıkçı) ve kennâs(süpürücü) gibi hizmetliler de bu aileye mensuptur⁴¹⁹.

Cihet tevcihlerinde temel kural babadan oğula intikaldir⁴²⁰. Bu yönüyle Kudüs'ün önde gelen aileleri tarafından kurulan vakıflarda vâkıfın şartı doğrultusunda cihetler nesilden nesile aktarılmıştır. Vakıf görevlilerinden biri öldüğünde mahlûl(boşalan) cihete aile mensuplarından hak sahibi kişi geçmiştir.

Kudüs'teki Hamâmü'l-Ayn suyunu taksim etme vazifesini yürüten Nemmerî ailesi mensupları, bu görev karşılığında Sahratullah ve Tenkiziye Medresesi vakıflarının her birinden günlük ikişer guruş olmak üzere dört guruşa mutasarrıftı. Bu görevi yürüten Ahmed Ağa en-Nemmerî'nin ölümüyle görev 1812 Haziranı'nda oğlu Yusuf Ağa en-Nemmerî'ye geçti⁴²¹. Buna benzer bir vazife değişikliği de Decânî ailesinden Seyyid Şakir Efendi'nin ölümüyle gerçekleşmiştir. Seyyid Şakir, Alur Köyü'nde Şeyh Camii, Beyt Nuba Köyü'nde Tarıkayn Camii ve Palu Köyü'nde Ömerî Camii'nin mütevellî ve nâzırlığını yürüttüğü esnada vefat etmiş ve herhangi

⁴¹⁷ KŞS, nr. 295, s. 65, (Zilhicce 1226).

⁴¹⁸ KŞS, nr. 295, s. 28, (1 Rebiulahir 1226).

⁴¹⁹ KŞS, nr. 295, s. 198-199, (15 Zilhicce 1227).

⁴²⁰ Mehmet İpşirli, "Cihet", s. 547.

⁴²¹ KŞS, nr. 295, s. 101, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1227).

bir evlâdı bulunmadığından bu görevler 9 Ağustos 1821'de aynı aileden Seyyid Tahir'e geçmiştir⁴²². Konuyla ilgili diğer bir görevli değişikliği ise Kudüs'ün şeyhülharemlik vazifesini yürüten Gudayye ailesi içerisinde yaşanmıştır. Buna göre Kudüs Şeyhülharemi Mustafa Efendi Gudayye, aynı zamanda dedesi Şeyh Salahaddin el-Fityanî vakfının mütevellisidir. Mustafa Efendi bu görev uhdesindeyken vefat ettiğinden tevliyet, 14 Eylül 1834 tarihinde oğlu Abbas Gudayye'ye intikal etmiştir. Yine merhum Mustafa Gudayye, Hz. Musa el-Kelîm, Hz. Lut ve Hz. Yunus nebiler vakfından sülüs vazife tevliyete mutasarrıf olduğundan bu görevler de müştereken iki oğlu Abbas ve Muhammed'e geçmiştir⁴²³.

Vakıf görevlisinin ölümüyle gerçekleşen bu görevli değişimlerinde vakıftaki bir vazifenin mahlûl yani boş olması söz konusudur. Bu yönüyle vâkıfın şartı doğrultusunda kendi neslinden gelen birinin görevi devralmasında vakıf hukuku bakımından herhangi bir sıkıntı yoktur. Ancak görevli değişikliği hususu bununla sınırlı değildir. Kişi kendi rızasıyla görevinden ferağ⁴²⁴ ederek bu görevi başkasına devretme hakkına da sahiptir. Vakıf hukukunda tartışmalı olan konu ise imamlık ve hatiplik gibi dinî hizmetler karşılığında vakıf gayrimenkullerinde tasarruf hakkı bulunanların bunları bedel karşılığında devretmeleridir. Önceleri İslam hukukçuları bu türden bir ferağın caiz olmadığını düşünmüş, ancak daha sonra insanların ihtiyaçlarına daha uygun olduğu gerekçesiyle bu uygulama bazı İslam hukukçuları tarafından caiz görülmüştür. Bardakoğlu, dini hizmetlerin bedel karşılığında ferağı hususunda padişahın 1878 tarihli iradesiyle uygulamaya geçildiğini zikretmektedir⁴²⁵. Ancak en azından Kudüs Sancağı'nda bu uygulamanın daha erken tarihte geçerli olduğunu şer'iyeye sicillerindeki ilgili hükümler açıkça ortaya koymaktadır. Bu minvalde bir vakfın tevliyet görevi dâhil olmak üzere tilavet, ezan okuma, cibayet gibi görevlerin de bir bedel karşılığında başkasına devredildiği ilgili hükümlerden anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

⁴²² KŞS, nr. 305, s. 59, (10 Zilkade 1236).

⁴²³ KŞS, nr. 305, s. 27, (10 Cemaziyelevvel 1250).

⁴²⁴ Ferağ (ani'l-cihat): Bir kimsenin uhdesindeki bir ciheti vakıftan el çekerek başkasına devretmesi demektir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, s. 602.

⁴²⁵ Ali Bardakoğlu, "Ferağ", *DİA*, Cilt XII, İstanbul 1995, s. 353.

Kudüs'te Pazar Camii olarak bilinen camiye ait vakfın yarım hisse ile mütevelliliğine sahip Seyyid Hasan, Nisan 1811'de rızasıyla ayrıldığı bu görevi 100 zolota karşılığında Seyyid Salih'e devretmiştir⁴²⁶. İseviye Köyü'nde bulunan Erbain Camii ile Beyt Safafa Köyü'nde bulunan Veliyullah Şeyh Mahmud Camii vakıflarının müteveli ve nâzırı olan Davud b. Bedir er-Rassâs da uhdesindeki bu görevleri 24 Ekim 1815 tarihinde Hasan b. Muhammed el-Gazalî'ye 100 esedî guruşa satmıştır⁴²⁷. Yine Kudüs'te Sahratullah vakfından bir camiin müteveli ve nâzırı Şeyh İbrahim Efendi, bu görevleri Şeyh İbrahim ve Şeyh Süleyman'a 150 esedî guruş karşılığında devretmiştir⁴²⁸. Müteveli ve nâzırlık gibi vakfın idari görevlerinden sayılan câbiliğin de ücret karşılığında el değiştirdiği görülmektedir. Bununla ilgili yer alan kayıta Kudüs Kalesi Kethüdası Seyyid Musa'nın aynı zamanda Hz. İbrahim vakfında yarım hisse ile câbilik yaptığı anlaşılmaktadır. Seyyid Musa câbilik görevinden 22 Nisan 1812'de vazgeçerek görevi 308 zolota karşılığında Şeyh İbrahim Efendi ve Seyyid Halil Efendi'ye satmıştır⁴²⁹.

Yukarıda geçen bedel karşılığında ferağ örnekleri vakfın idari hizmetlerine yönelik görev değişimleri olup bunun dışında vakıflardaki hizmet sınıfına ait görevlerden aynı şekilde bedel karşılığında ferağ edildiğini gösteren birçok kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birinde Mescid-i Aksa İmamı Seyyid Halil Efendi'nin oğlu Muhammed Arif, her yıl hatim okuma karşılığı Kudüs'teki vakıf bir evde oturmaktadır. Bu kişi Temmuz 1811 tarihinde ferağ ettiği vazifesini 240 zolota karşılığında Seyyid İsmail Efendi es-Sururî'ye satmıştır⁴³⁰. Diğer bir bedelli ferağ ise Kur'ân okuma görevini ifa eden dört kardeş tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu görevler karşılığında Kudüs'teki Hatuniye Medresesi yanında yer alan dört odalı evin oturma hakkına sahip Kehîl ailesine mensup kardeşlerden Hacı Ahmed'e 200, Mustafa'ya 160, Rukiye'ye ve Nefise'ye 100'er zolota olmak üzere toplam 560 zolota ödeyen Seyyid Muhammed b. Ahmed el-Ledavî bu görevleri uhdesine alarak böylelikle evde oturma hakkını elde etmiştir⁴³¹. Okuma görevinin devredilmesine

⁴²⁶ KŞS, nr. 295, s. 21, (Rebiulahir 1226).

⁴²⁷ KŞS, nr. 299, s. 19, (20 Zilkade 1230).

⁴²⁸ KŞS, nr. 305, s. 38, (evâhir-i Cemaziyelahir 1236).

⁴²⁹ KŞS, nr. 295, s. 125, (9 Rebiulahir 1227).

⁴³⁰ KŞS, nr. 295, s. 24, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1226).

⁴³¹ KŞS, nr. 295, s. 47, (25 Şevval 1226).

dair diğ er bir kayıttan ise Seyyid Süleyman'ın okuyuculuk görevini kardeşi Ömer'e otuz zolotaya bıraktığı anlaşılmaktadır⁴³².

Kudüs Kalesinin dizdarlık vazifesini yürüten Aselî ailesine mensup kişilerin de kendilerine ait bazı vakıf görevlerini ferağ yoluyla başkalarına devrettikleri mahkemedeki dava kayıtlardan anlaşılmaktadır. Buna göre 1812 senesinde Dizdar Seyyid Fazluddin Ağa el-Aselî, Kudüs'te Turgut Ağa vakfından sahip olduğu günlük beş zolotayı, Mescid-i Aksa hatiblerinden Seyyid Hüseyin İzzeddin el-Cemâî'ye kırk zolota karşılığında satmıştır⁴³³. Aynı şekilde 1821'de Dizdar Seyyid Ahmed Ağa el-Aselî, Turgut Ağa vakfından ve kale karşısında bulunan Sinan Ağa Camii vakfından sahibi olduğu Kur'ân okuma, kandil yakma ve ezan okuma gibi vazifeler için aldığı otuz sekiz buçuk zolotalık görevleri Sahratullah Vakfı kâtibinin oğlu Ömer Efendi'ye 314 esedî guruşa bırakmıştır⁴³⁴. Son olarak Seyyid Hasan Efendi'nin vazifesini devretmesiyle ilgili vereceğimiz örnek bu konunun anlaşılması bakımından yeterli olacaktır. Buna göre Seyyid Hasan Efendi, adet üzere Kudüs'teki Yahudilerden aldığı aylık beş guruşluk vazifeyi 12 Haziran 1821'de Yeniçeri Ağası Muhammed Ağa'ya 500 esedî guruş karşılığında satmıştır⁴³⁵.

Sonuç olarak; Kudüs'te bulunan vakıflarda özellikle müteveli ve nâzırlık gibi idari görevler başta olmak üzere hizmet sınıfına ait diğ er görevlerde de Kudüs'ün önde gelen ailelerinin etkin rol aldıkları anlaşılmaktadır. Görevli oldukları vakıfların büyük oranda aile vakfı olması, bu görevlerin aile içinde nesilden nesile aktarılmasını sağlamıştır. Ancak vakıf görevlerinin bir bedel karşılığında başkasına satılması meselesi -en azından beratlarla daha önceden rastlamadığımız bu durum- oldukça dikkat çekicidir. Zira İstanbul'dan gönderilen beratların kayda geçirildiği iki hükümde ferağ uygulaması görülmesine rağmen herhangi bir bedelden bahsedilmemektedir⁴³⁶. Yine vakıf görevleriyle ilgili Osmanlının Anadolu ve Balkanlar gibi farklı coğrafyaları esas alınarak yapılan çalışmalarda, görevlerin bedel

⁴³² KŞS, nr. 295, s. 81, (evâsıt-ı Muharrem 1227).

⁴³³ KŞS, nr. 295, s. 130, (26 Rebiulahir 1227).

⁴³⁴ KŞS, nr. 305, s. 12, (1 Receb 1236).

⁴³⁵ KŞS, nr. 305, s. 33, (11 Ramazan 1236).

⁴³⁶ Buna göre Salahaddin Medresesi Vakfı mütevelliliği ile Yusuf b. Eyyüb Vakfından olmak üzere muhaddislik görevinden ferağ eden kişilere göreve yeni gelenlerin herhangi bir ödeme yaptıkları kayıtlı değildir. KŞS, nr. 299, s. 226.

karşılığında devriyle ilgili herhangi bir malumata rastlanılmaması, bu dönemde ferağ uygulamasına Kudüs kadıları tarafından onay verildiğini ve ilgili hükümlerin sayıca fazla olmasından hareketle bu uygulamanın toplum nazarında da karşılık bulduğunu göstermektedir. Kudüs'teki vakıf görevlilerinin ferağ uygulamasına rağbet etmeleri ise, yaptıkları görev karşılığında günlük, aylık veya senelik olarak aldıkları maaşlarını ihtiyaçları doğrultusunda tek seferde almak istemelerinden veya hastalık ve yaşlılık gibi sebeplerden dolayı göreve devam edemeyeceklerini düşündüklerinden kaynaklanmaktadır.

2.1.3.3. İşletme Usülleri

Osmanlı tatbikatında ortaya çıkan vakıf malların işletilmesi ile ilgili icâreteyn, hukr, hulüvv ve istibdal gibi uygulamalara, 1798-1841 tarihleri arasında Kudüs'teki vakıf idarecileri tarafından sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Öncelikle bu işletme usullerinin ne olduğundan kısaca bahsedilecek ve her birinin ardından ilgili uygulamanın örneklerine yer verilecektir.

İcâreteyn; icâre-i muaccele(peşin kira bedeli) ve icâre-i müeccele(veresiye kira bedeli) demektir. İcâreteynli vakıflar ise, vakıf akarının gerçek kıymetine yakın veya eşit olarak vakfa verilen peşin para(icâre-i muaccele) ile her sene sonunda tayin olunan bir kira bedeli(icâre-i müeccele) karşılığında tasarruf edilen vakıflardır⁴³⁷. Mesela, Kudüs'te bulunan Ebu Medyen el-Gavs vakfına ait bir ev icâre-i tavile(icâreteyn) ile 1797 senesinde doksan yıllığına kiralanmıştır. Bu kira akdinden on beş yıl sonra 1812 senesinde kalan yetmiş beş yıllık kira süresinin yirmi dört yılı için evin tamir masraflarını karşılamak üzere hulüvv yapılmıştır⁴³⁸.

Hulüvv, vakıf bir akarın harap olması durumunda vakfın mütevellisi tarafından akarın, tamir edecek şahsa kiralanması ve kiracının tamir masrafı

⁴³⁷ İcâreteynli vakıflar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 451-490; Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 20-36.

⁴³⁸ KŞS, nr. 295, s. 88-89.

karşılığında mülkte menfaat hakkı elde etmesine denir⁴³⁹. Kudüs'te hulüvv uygulamasının yapıldığına ilişkin şer'iyeye sicillerinde birçok kayıt bulunmaktadır⁴⁴⁰. Hulüvv uygulamasında öncelikle vakfın mütevellisi, vakfa ait harap halde olan bir akarın vakıf gelirlerinden tamir edilmesinin mümkün olmadığından bahisle bu akarı hulüvv yapmak üzere kadıdan izin istemektedir. Kudüs kadısı, mütevellinin talebini dikkate alarak ilgili akarın durumunu tespit etmek üzere bir heyet görevlendirip heyetin verdiği rapor doğrultusunda kararını vermektedir⁴⁴¹.

Şeyh Abdülvahid, mütevellisi olduğu ailesi vakfına ait Kudüs'te bulunan bir evin tamir ihtiyacını gidermek maksadıyla Kudüs kadısından hulüvv izni istemiştir. Kadı, bu talep doğrultusunda başkanlığını Kudüs mimarbaşı Ömer en-Nemmerî'nin yürüttüğü ve daha çok Halidî ve Câûnî ailelerine mensup kişilerden oluşan heyeti konu hakkında araştırma yapmaları için görevlendirmiştir. Kadıya iletilen heyet raporunda vakfa ait evin gerçekten harap olduğu bildirilince Kadı, Nisan 1803 tarihinde vakfın mütevellisine bu evi yıllık beş guruş ecr-i misil⁴⁴² karşılığında hulüvv ile kiralamasına izin vermiştir⁴⁴³. Hulüvv usulüne dair diğer bir uygulama, Seyyid Ali Efendi ed-Dekkâk'ın kurduğu vakfın mütevellisi olan Seyyid Muhammed Fethullah ed-Dekkâk tarafından gerçekleştirilmiştir. Müteveli, vakfın akarlarından olan Kudüs'ün Şeref Mahallesi'ndeki bir evin tamire muhtaç olduğunu bildirmekte ve vakfın gelirlerinin evi tamir ettirmeye müsait olmamasından dolayı hulüvv ile tamir edilmesi hususunda kadıdan izin istemektedir. Kadı, yukarıdaki örnekte olduğu gibi heyet raporuna göre, evin yıllık doksan zolota karşılığında hulüvv edilmesine izin vermiştir⁴⁴⁴. Kudüs'te Sahratullah ve Mescid-i Aksa Evkafı gibi büyük vakıfların da hulüvv işletimini uyguladıkları dava kayıtlarından anlaşılmaktadır. Buna göre

⁴³⁹ Hulüvv hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 506-515; Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, s. 57-64.

⁴⁴⁰ Gabriel Baer, çalışmasında 1805-1820 yılları arasında Kudüs'teki vakıflarda yetmiş dört hulüvv uygulamasının yapıldığını tespit etmiştir. Gabriel Baer, "The Dismemberment of Awqaf in Early Nineteenth-Century Jerusalem", *Ottoman Palestine 1800-1914 Studies in Economic and Social History*, (ed. Gad G. Gilbar), Brill, Leiden 1990, p. 303.

⁴⁴¹ Baer, "The Dismemberment of Awqaf", p. 308.

⁴⁴² Ecr-i misil: Bir malın kullanılmasından doğan menfaatin para ölçüleriyle takdiri manasına gelir. Kira bedeli belirlenmeden bir yerin işgali halinde vasıf, mevki ve kullanma tarzı bakımından o yerin benzerinin kirası yani ecr-i misli olur. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, s. 500.

⁴⁴³ KŞS, nr. 284, s. 6, (evâhir-i Zilhicce 1217).

⁴⁴⁴ KŞS, nr. 295, s. 28, (evâil-i Receb 1226); Vakıf akarı olarak evlerle ilgili yapılan diğer hulüvv uygulamaları için bkz. KŞS, nr. 295, s. 41, KŞS, nr. 299, s. 32-33, KŞS, nr. 305, s. 86.

Sahratullah ve Mescid-i Aksa Evkafı mütevellisi Muhammed Ağa, vakfa ait birkaç evin tamirini hulüvv ile gerçekleştirmek için Kudüs kadısından izin istemiştir. Mütevellinin talebi doğrultusunda mahkemenin yaptırdığı keşif neticesinde bu evlerin yıllık yirmi dört zolota karşılığında hulüvv edilmesine kararı verilmiştir⁴⁴⁵.

Vakıf akarından evlerin hulüvv uygulaması ile tamir edildiği gibi dükkânların da bu uygulamayla tamir edildiği ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır. Buna göre Tenkiziye Medresesi mütevellileri Seyyid Abdüsselam el-Fityanî ve Seyyid Musa el-Hamudî vakfa ait dükkânları hulüvv ile yıllık yirmi dört zolota karşılığında kiralamışlardır⁴⁴⁶. Yine bunların dışında vakıf hayratın da hulüvv ile tamir edildiği örneklere rastlanmaktadır. Halidîzade Seyyid Ali Efendi, dedesi Sunullah Efendi'nin kurduğu vakfın mütevellisi olarak vakfın Kudüs'teki darülkurra, darülhadis ve bunların akarı olan iki evi hulüvv usulüyle tamir ettirmiştir. Tamire muhtaç olan bu yapılardan yıllık olmak üzere darülkurrayı otuz guruş, darülhadisi on beş guruş, darülodayı on guruş ve iki evi yirmi guruş karşılığında Seyyid Muhammed ed-Dekkâk'a kiralamıştır⁴⁴⁷. Yine Kudüs'te Hamâmü'l-Ayn olarak bilinen hamam ve yanındaki altı dükkân Sahratullah Vakfı ile Tenkiziye Medresesi Vakfı'nın akarı olup bunların tamiri hususunda da bu akarlar mütevellileri tarafından hulüvv ile kiralanmıştır⁴⁴⁸.

Hulüvv uygulamasıyla ilgili dikkat çeken bir husus, bu uygulamanın hangi amaca matuf gerçekleştirildiği meselesidir. Bu hususta ortaya çıkan iki temel görüş ise aslında hulüvv ve hangi perspektiften bakıldığı ile ilgilidir. Hulüvv uygulamasının gerçekleştirilmesinde Kudüs'teki seçkin ailelerin rolünü dikkate alan Gabriel Baer, tamire muhtaç vakıf bir ev veya dükkânın başkalarına uzun yıllar kiraya verilmesine neden olan hulüvvün vakıf malların bölünmesine neden olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla Baer'e göre; seçkin ailelerin vakıflarda uzun yıllar intifa hakkı elde etmeleri vakıf malların bir nevi mülkleştirilmesi anlamına gelmektedir⁴⁴⁹. Ancak Alaattin Dolu'nun XVIII. yüzyılda Kudüs'ün seçkin ailelerinden Şemseddin Muhammed el-Halilî'ye ait fetva kitabından aktardığı şekliyle Hicaz, Şam ve

⁴⁴⁵ KŞS, nr. 295, s. 73-74.

⁴⁴⁶ KŞS, nr. 295, s. 229-230.

⁴⁴⁷ KŞS, nr. 295, s. 75, (1 Zilkade 1226).

⁴⁴⁸ KŞS, nr. 295, s. 107-108, 136-137.

⁴⁴⁹ Baer, "The Dismemberment of Awqaf", p. 312-313.

Mısır'da geçerli olan hulüvv uygulamasında aslında vakıf hukukunun gözetilmesi esastır. Hulüvvde amaç, vakıf akarların zamanla yok olmalarını engel olmak ve böylelikle vakıf hizmetlerin devamlılığını sağlamaktır⁴⁵⁰. Bu yönüyle Kudüs'teki hulüvv uygulamasına yönelik bu iki yaklaşımın dikkate alınması elzem görünmektedir. Yani Kudüs'teki herhangi bir vakfın idarecileri tarafından vakfın hukuku gözetilerek gerçekleştirilen hulüvv uygulamasının aynı zamanda Kudüs'teki seçkin ailelerin maddi kazanç ve toplumsal sermayelerini artırmaya yönelik hedeflerine katkı sağladığını gözardı etmemek gerekmektedir.

Vakıf malların işletilme usullerinden biri de mukataa veya belgelerde geçtiği şekliyle hukr'dur. Hukr, haker, istihkâr ve tahkîr terimleriyle de ifade edilen bu uygulama, inşaat yapmak ve ağaç dikmek veya bunlardan sadece birini yapabilmek için devlete veya vakfa ait bir araziye uzun süre mutasarrıf olmak gayesiyle yapılan kira akdidir⁴⁵¹. Bu türden bir akdin ayırt edici özelliklerinden biri, sadece arsanın mülkiyetinin vakfa ait olması ve dolayısıyla sadece arsanın akde konu olmasıdır. Hukr yoluyla vakıf bir arsaya mutasarrıf olan kişinin, mütevellinin izniyle inşa ettiği binanın ya da diktiği ağaçların mülkiyeti kendisine ait olur. Bu noktada mütevellinin, kiracıya kendisine ait olmak üzere bina yapmaya izin verebilmesi için vakfın bina yapmaya yeterli gelirinin olmaması gerekir⁴⁵².

Mesela, Muhammed Efendi b. Hüseyin Efendi el-Halidî, mütevellisi olduğu Şentîrî Vakfı ait Kudüs'te Babu'l-Kattanin civarında bulunan dört ev ve iki eyvanın harap halde olduğundan hukr ile tamirine izin istemektedir. Kudüs mimarbaşısı Ömer Efendi en-Nemmerî başkanlığında yine çoğunlukla Halidî ve Câûnî ailelerine mensup kişilerin oluşturduğu heyetin sunduğu keşif raporuna istinaden Kadı, ilgili akarların hukr ile kiralanarak tamir ihtiyacının giderilmesi hususunda mütevelliyeye Nisan 1803 tarihinde gerekli izni vermiştir⁴⁵³. Başka bir kayıta Seyyid Muhammed Efendi ed-Dekkâk, 12 Haziran 1811 tarihinde Mescid-i Aksa yakınında ikamet edenlere yönelik vakfın şeyh, müteveli ve nâzırı Müderris Seyyid Ali Efendi el-

⁴⁵⁰ Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 198-199.

⁴⁵¹ Mukataa/Hukr ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 491-501.

⁴⁵² Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, s. 42.

⁴⁵³ KŞS, nr. 284, s. 4, (evâhir-i Zilhicce 1217).

Halidî'den vakfa ait evleri hokr yoluyla kiralamıştır⁴⁵⁴. 1835'in Ocak ayında gerçekleşen hokr uygulaması ise diğerlerinden bir yönüyle ayrılmaktadır. Zira bu uygulamada Salahiye Vakfı'ndan olan Nasara Mahallesi'ndeki iki dükkân Rum Halil veled-i Hana tarafından hokr yoluyla kiralanmıştır⁴⁵⁵. Bu örnek, vakıf malların işletilmesi hususunda gayrimüslimlerle de akit yapıldığını ortaya koymaktadır.

Vakıf mallarıyla ilgili diğer bir tasarruf ise istibdaldır. İstibdal, vakıf bir malı mülk olan diğer bir mal ile değiştirmek demektir. Vakıf bir malın istibdal edilebilmesi için; bu malın vakfa ya tamamen gelir getiremez durumda olması ya da gelirinin giderini karşılayamaz hale gelmesi gerekmektedir. Bunun dışında gelir getirdiği bilinen vakıf bir mal ile vakfa daha yararlı olacağı düşünülen bir mal da istibdal edilebilir. Osmanlı uygulamasında bazı hukukçular istibdal işleminde bedel ile değiştirilecek vakıf malın aynı cinsten olmasını şart koşmuşlarsa da çoğunluk gelir amacı ile işletilmek üzere vakıf yapılan mallarda böyle bir şart olmadığından nakit para ile de istibdal yapılmasını caiz görmüşlerdir⁴⁵⁶.

Kudüs'teki vakıflarda gerçekleştirilen istibdal uygulamalarına ilişkin kayıtlara bakıldığında vakıf malların nakit para ile istibdal edilmesinin bir teamül haline geldiği görülmektedir. Buna dair dedesi Hacı İbrahim Çavuş vakfının nâzırı olan Muhammed Halil Çavuş, mahkemeye başvurarak vakfın hissesinin olduğu Yafa iskelesindeki bazı dükkânların zamanla harap olduğu ve vakfın bunları tamir ettirecek geliri bulunmadığından parayla istibdaline izin istemiştir. Kadı, dükkânların parayla istibdaline, yani satılmasına onay vermiş ve müteveli, diğer hissedar Hasan Ağa el-Azvenî'ye dükkânları Aralık 1812'de 300 esedî guruşla istibdal ettirmiştir⁴⁵⁷. İstibdal uygulaması gerçekleştiren diğer bir vakıf ise Denev ailesine aittir. Babası Şeyh Mustafa ed-Denev'in Kudüs'teki vakfının müteveli ve nâzırı olan Seyyid Salih, vakfın hissesi olan bir bahçeyi icâreteyn ile kiraya verilse bile tamir ihtiyacını karşılamayacağından bahisle Kadı'dan bahçeyi parayla istibdal etmek için izin istemiştir. Kadı izniyle bahçe, Ekim 1812 tarihinde diğer hissedar Seyyid

⁴⁵⁴ KŞS, nr. 295, s. 62-65, (1 Cemaziyelevvel 1226).

⁴⁵⁵ KŞS, nr. 319, s. 63-64, (evâil-i Ramazan 1250).

⁴⁵⁶ İstibdâl ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 377-388.

⁴⁵⁷ KŞS, nr. 295, s. 158, (Zilhicce 1227).

Muhammed Efendi ed-Dekkâk'ın 350 esedî guruşuyla istibdal edilmiş, müteveli bu parayla vakfa akar getirecek başka bir mal satın almıştır⁴⁵⁸.

Diğer bir istibdal uygulaması da Salahiye Bimaristanı Vakfı mütevellisi Abdüsselam Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre vakfa ait Kudüs'teki Hıristiyan Haddadî Mahallesi'ndeki evlerin harap olduğu ve vakfa herhangi bir gelir getirmediğini mahkemeye ileten Abdüsselam Efendi aynı zamanda bu evlerin iki gayrimüslim kardeşe 900 esedî guruşa hulüvv ile kiralanmasına rağmen yine de evlerin ıslah edilemediğini beyan etmiştir. Artık bu evleri gözden çıkardığı anlaşılan müteveli, Kadı'dan aldığı izinle evleri 1500 esedî guruşla istibdal etmiş ve bu parayla vakfın diğer musakkafatını tamir ettireceğini vadetmiştir⁴⁵⁹.

Kudüs'teki vakıf malların işletilmesine dair icâreteyn, hulüvv, hukr ve istibdal uygulamaları, verilen örneklerden anlaşılacağı üzere vakfın hukukunu korumaya yönelik uygulamalardır. Bir vakıf, gelirlerini koruyabildiği müddetçe varlığını devam ettirebilir. Bu sebeple vakıf gelirlerinin korunması bu gelirleri oluşturan ev, dükkân, bahçe, arsa ve değirmen gibi akarın sağlam olmasına bağlıdır. Akarın zamanla harap olması ve nihayet vakfa gelir getiremez hale gelmesi vakıf çalışanlarının maaşlarının ödenememesi ve vakıf hizmetlerinin gerektiği gibi yürütülememesi gibi sonuçlar doğurabilir. Vakıfların böyle bir duruma düşmemeleri için vakıf hukukunun caiz gördüğü bu usuller, Osmanlı toplumunda da karşılık bulmuş ve çalışma dönemimizi kapsayan yıllarda Kudüs'te de sıklıkla uygulanmıştır. Kudüs'teki vakıf idarecileri vakıflara dair hayata geçirdikleri bu uygulamalarla hem vakıf akarlarının yok olmasının önüne geçerek vakıf hizmetlerinin sürekliliğini sağlamış, hem de vakıf akarlarının tamir edilmesini sağlayarak Kudüs'ün imarına yönelik büyük katkılarda bulunmuşlardır.

2.2. SURRE: DEVLETİN İHSANI, REAYANIN NİSYANI

Osmanlı Devleti'nin reayasına yönelik idare anlayışında öne çıkan en önemli hususlardan biri adalet anlayışıdır. Daire-i adliye (adalet dairesi) olarak formülize

⁴⁵⁸ KŞS, nr. 295, s. 180-181, (evâsıt-ı Şevval 1227).

⁴⁵⁹ KŞS, nr. 299, s. 107.

edilen bu anlayışta, şeriatı aşan bir hukuk düzeni söz konusudur. Padişahın kedni iradesine dayanarak şeriat kapsamına girmeyen alanlarda kanun koyma yetkisi bulunmaktadır⁴⁶⁰. Osmanlı Devleti'nin adalet anlayışı gereği; padişahın reayaya hak ettiğini vermesi adalet olarak açıklanırken, hak ettiğinden fazlasını sunması ihsan veya ikram kavramlarıyla açıklanmaktadır. Bu bağlamda ihsan, padişahın reayasına karşı cömert olduğunun bir göstergesi olmakla birlikte aynı zamanda iktidarlarının bir simgesi mahiyetindedir⁴⁶¹. Osmanlı Devleti'nin Kudüs vakıflarıyla ilgili politikalarını, kentte oluşturduğu ekonomik alan itibarıyla bir ihsan olarak görmek mümkündür. Kudüs halkına her sene gönderilen surrede, reayadan herhangi bir karşılık beklenmemesi, Devletin bir ihsanı olarak surreyi daha anlamlı kılmaktadır. Böylelikle bir ihsan olarak surre, padişahın reaya üzerindeki meşruiyetine katkı sağlamasının yanı sıra kentte oluşturulan ekonomik alanla reyanın kentteki varlıklarının teminatı sebebinin görece Devlete bağlamaktadır⁴⁶².

Surre ile ilgili ayrıntılara geçmeden önce önemli bir hususa değinmekte fayda vardır. *Surrenin Kudüs Yolculuğu* alt başlığında her ne kadar ayrıntılarına yer verilecekse de burada surre defterlerinin neredeyse tamamına yakınının arşivlerde bulunmasının⁴⁶³ ne anlama geldiğini açıklamak gerekmektedir. Bu, Kudüs sursesinin her sene mütemadiyen gönderilmesi ve Kudüs halkına ulaştırılması hususuna Devlet tarafından büyük önem verildiğine işaret etmektedir. Yani surre alaylarına urban eşkıyası tarafından yapılan bir saldırı sonucunda surrenin ve surre defterlerinin yağmalandığı durumlar dışında Kudüs halkının sebep olduğu isyanlar surrenin gönderilmesine engel olmamıştır. Bu husus, kentte yaşanan sorunlar her ne olursa olsun Osmanlı Devleti'nin sembolik bir meşruiyet aracı olarak istifade ettiği surreyi, sahiplerine göndermekten vazgeçmediği anlamına gelmektedir.

⁴⁶⁰ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 227.

⁴⁶¹ Fahri Unan, "Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet", *Adâlet Kitabı*, (Ed. Selim Aslantaş vd.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 128.

⁴⁶² Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 247.

⁴⁶³ Surre defteri serisinden sadece 1112, 1224, 1225, 1226 ve 1227 tarihli defterler eksiktir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 240.

Sözlükte, akçe kesesi ve para çıkını⁴⁶⁴ anlamına gelen surre, İslâm devletleri tarafından Haremeyn olarak adlandırılan Mekke ve Medine halkına gönderilen hediyelerin genel adıdır⁴⁶⁵. Surreye dair yapılan tanımlarda⁴⁶⁶ surrenin dağıtım yeri olarak sadece Mekke ve Medine halkı zikredilse de özellikle Osmanlı döneminde her sene hac mevsiminde mutat olarak gönderilen surreden Kudüs halkına da pay ayrıldığı görülmektedir. Tanımların bu şekilde yapılması, ya Kudüs halkına ilk zamanlar surreden pay ayrılmayıp sonraki dönemlerde pay ayrılması ya da Mekke ve Medine'ye tahsis edilen paya oranla Kudüs'e tahsis edilen payın oldukça düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Zira tafsilatına bir alt başlıkta yer vereceğimiz üzere surreden Kudüs halkına ayrılan pay, toplam meblağın yaklaşık % 4'üne tekabül etmektedir.

Haremeyn'e surrenin ilk olarak ne zaman gönderildiğine dair kesin bir bilgi bulunmasa da Abbasiler zamanında gönderildiği görüşü hâkimdir. Abbasilerin ardından gelen bütün İslam devletlerinin Haremeyn'e surre göndermeye devam etmeleri bu icraatın bir geleneğe dönüşmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin de devam ettirdiği bu gelenekte ilk surre gönderen padişahın kim olduğu meselesi tartışmalıdır. Buna göre ilk surrenin Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde gönderildiğine dair zayıf bir rivayet bulunmakla birlikte yaygın rivayete göre ilk surre Çelebi Mehmed (1403-1421) zamanında gönderilmiştir. Çelebi Mehmed'in ardından II. Murad (1421-1451) ve II. Mehmed'in (1451-1481) saltanat dönemlerinde de surre gönderilmeye devam etmiş ve II. Bayezid (1481-1512) döneminde surrenin her yıl gönderilmesi mutat hale gelmiştir⁴⁶⁷. Haremeyn'in içinde yer aldığı Hicaz topraklarının I. Selim (1512-1520) tarafından Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil edilmesiyle birlikte surreye Osmanlı damgası vurulmuştur. Zira Osmanlı Devleti'nden önce Hicaz'a hâkim olan Memlûklerin Çerkes emirleri tarafından Haremeyn'e gönderilen surre, I. Selim'in emriyle devlet hazinesine mahsuben evvelce olduğu gibi gönderilmeye devam etmiştir. Bu tarihten itibaren bu

⁴⁶⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 826.

⁴⁶⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, s. 280, Atalar, *Surre-i Hümayun*, s. 24; Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca, İstanbul 2011, s. 199.

⁴⁶⁶ Bu tanımlar için bkz. Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun*, s. 24.

⁴⁶⁷ Atalar, *Surre-i Hümayun*, s. 31-36; Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *DİA*, Cilt XXXVII, İstanbul 2006, s. 567-568.

surrenin adı Sadakât-ı Mısriyye iken Osmanlı sultanları tarafından gönderilen surrenin adı ise Sadakât-ı Rumiyye olarak kayıtlara geçmiştir⁴⁶⁸. Bu bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nin henüz kuruluş yıllarında surreye büyük önem verdiğini ve I. Selim'den itibaren surrenin İstanbul'dan her sene düzenli olarak gönderildiğini söylemek mümkündür. İstanbul'dan gönderilen surrenin dışında Suriye bölgesinde Memlükler ve Osmanlılar zamanında kurulan Haremeyn vakıflarının oluşturduğu Şam surresi ile Mısır'daki Haremeyn vakıflarının ve Mısır hazinesinden yapılan tavinlerin oluşturduğu Mısır surresi bulunmaktadır⁴⁶⁹.

Mekke, Medine ve Kudüs'ün kutsallığına atfen bu bölgelerin halkına tahsis edilen surre, her sene hac mevsiminde hac kervanıyla birlikte gönderilmekteydi. Paranın dışında kürk, inci, elmaslarla süslü giyecek(hilat ve kaftan), halı, yünlü dokuma(sûf) ve kadife gibi içinde değerli eşyaların bulunduğu surreye *surre-i hümayun*; Haremeyn ve Kudüs halkına dağıtılmak üzere gönderilen bu eşyalar dolayısıyla Receb ayının on ikinci gününde yapılan özel birlik ve merasime de *surre alayı* denilmekteydi⁴⁷⁰.

Kendisinden önceki İslâm devletlerinin bir geleneğe dönüştürdüğü kutsal topraklara surre gönderme işini aynıyla devam ettiren Osmanlı Devleti için surre, yerine getirdiği vazife itibarıyla önemli bir konuma sahipti. Devletin payitahtı Dersaadet'te düzenlenen gösterişli alayın ardından Haremeyn ve Kudüs ahalisine mahmel eşliğinde gönderilen surre, bu kutsal topraklara gösterilen sevgi ve saygının yanında aynı zamanda devletin şan ve otoritesini de simgelemekteydi. Bu yönüyle surre, her ne kadar zahiren kutsal topraklarda bulunan ilim erbabı ve fukara sınıfına sunulan sıradan bir ihsanmış gibi gözükse de aslında devletin kendini kabul ettirmesinin ve meşruiyetini sağlamasının somut bir objesi konumundaydı⁴⁷¹.

Osmanlı döneminde kara ve deniz ulaşım araçlarının el verdiği ölçüde Haremeyn'e yapılacak hac yolculuğu aylar sürmekteydi. Padişahların bu kadar uzun süre devletin başından ayrılmaları, devletin bekasına yönelik büyük tehlikelere yol

⁴⁶⁸ Atalar, *Surre-i Hümayun*, s. 42.

⁴⁶⁹ Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 209-214.

⁴⁷⁰ Surre alayının hazırlanması ve yapılan merasim ile ilgili bkz. Atalar, *Surre-i Hümayun*, s. 113-147.

⁴⁷¹ Atalar, *Surre-i Hümayun*, s. 113; Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 127.

açacağından hacca gitmeleri mümkün değildi⁴⁷². Aynı şekilde hac ibadeti kişiye mali bir sorumluluk yüklediğinden bu sorumluluğu kaldıramayacak durumda olan Müslümanlar da hacca gidememekteydi. Bu gibi sebeplerden dolayı hacca gidemeyen gerek devlet ricali gerekse halk için surre, bir nebze Haremeyn ve Kudüs'e besledikleri özlemin giderilmesine imkân sağlamaktaydı. Kavuşmak için uzun yolların kat edilmesi gereken gözden irak Haremeyn ve Kudüs'e gönderilen surre, bu kutsal toprakların gönülden de irak olmadıklarını göstermesi bakımından devletin önemle üzerinde durduğu bir faaliyetti.

2.2.1. Surrenin Kudüs Yolculuğu

Osmanlı Devleti'nin yol şebekesi, Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta kol olmak üzere üç ana güzergâh ve bunlara bağlanan tali yollardan oluşmaktadır. Buna göre Anadolu'daki sağ kol Üsküdar-Gebze-İzmit ve oradan Lefke-Söğüt-Eskişehir-Bolvadin-Akşehir-Konya-Ereğli-Ulukışla-Gülekboğazı-Çakıd-Adana-Kurdkulağı-Payas üzerinden devam ederek Haleb ve Şam'a ulaşır, buradan da Mekke ve Medine'ye giderdi⁴⁷³. İstanbul surresi de tarik-i Sultani adı verilen bu yol ile kutsal beldelere gönderilmekteydi. Ancak 1863 yılında hac kervanına gerçekleştirilen urban saldırısı, surrenin de gasp edilmesine yol açınca ertesi yıl deniz yolunun tercih edilmesini zorunlu kılmıştır⁴⁷⁴.

Haremeyn'e yapılan hac yolculuğunda Osmanlı Devleti, gerek hacı adaylarının gerekse surrenin kutsal topraklara güvenli bir şekilde ulaşması için bir dizi tedbirler almıştır. Bunların başında güvenlik, ulaşım ve temel ihtiyaçların karşılanmasından sorumlu olan hac emirlerinin atanması gelmektedir. Hac emirleri, XVI. yüzyıl boyunca genellikle ya bölgedeki yeniçeri komutanları ya da merkezdeki devlet adamları arasından atanmaktaydı. Ancak bu uygulama ile hac kervanı ve

⁴⁷² Mehmet Bayyığıt, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 42-43.

⁴⁷³ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 52-63.

⁴⁷⁴ Münir Atalar, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXII, 1992, s. 122; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrrem Emirleri*, s. 35-45; Buzpınar, "Surre", 568-569.

surrenin gereği gibi korunamaması üzerine hac emirleri, XVII. yüzyıldan itibaren bölgedeki yerel handealar arasından atanmaya başlandı. Bu uygulama ile Devlet, bölgenin coğrafi şartlarını çok iyi bilen yerel hanedan şeyhlerinin aynı zamanda bölgede sahip oldukları otoritelerinden faydalanmak suretiyle hac yolu güvenliğini sağlamak düşüncesindeydi⁴⁷⁵. Ancak yüzyıl sonunda hac kervanlarına yönelik saldırılar artış göstermeye başlayınca bu defa Kudüs mutasarrıfları, hac emiri olarak atanmışlardır. Böylelikle XVII. yüzyılın sonunda aynı zamanda hac emiri olarak atanan Kudüs mutasarrıfları hac yolunun güvenliğinden sorumlu olarak önemli bir vazifeyi üstlenmişlerdir⁴⁷⁶. Ancak 1683 II. Viyana Kuşatması akabinde Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan kutsal ittifak savaşları, Gazze ve Kudüs sancakları mutasarrıfı Ahmed Paşa ile Leccun Sancakbeyi Hasan'ın askerleriyle birlikte Edirne'de bulunan Ordu-yı hümayuna katılmalarını zorunlu kılmıştır. Bu durumda hac yollarının güvenliği ise Şam Valisi İsmail Paşa'ya emanet edilmiştir. Savaş yıllarının uzaması üzerine 1697 Kasımında Leccun, Gazze, Kudüs ve Nablus sancaklarının bağlı bulunduğu Şam Beylerbeyi Ahmed Paşa ilk defa hac emiri olarak atanan Şam valisi olmuştur⁴⁷⁷. Bu atamanın ardından 1708 yılından itibaren ise hac emirliği düzenli olarak Şam valilerine verilmeye başlanmıştır. Hac emiri olarak en önemli görevleri hac kafilesinin güvenliğini sağlamak olan Şam valilerinin askerî birliklerine ilaveten Trablusşam, Sayda, Aclun, Leccun, Kudüs, Nablus ve Gazze'den celp edilen askerlerden müteşekkil cerde askerî birliği kurulmuştur⁴⁷⁸. Devletin hac yolu güvenliği için takip ettiği bu politikalara bakıldığında XVIII. yüzyıldan itibaren artık Şam valileri ve onlara bağlı sancakbeylerinin güvenlik hususunda önemli roller üstlendiğini söylemek mümkündür. Bu dönemden itibaren her sene hac mevsimi

⁴⁷⁵ Abdülkerim Rafik, "Kâfiletü'l-Hacci's-Şamî ve Ehemmiyetühâ fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Dirâsâtü Târihiyye*, Şam 1981, s. 9; Adil Erken, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hac Olarak Hizmetleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2017, s. 11.

⁴⁷⁶ XVII. yüzyılın sonlarında Kudüs mutasarrıflarının, hac emiri olarak atanmaları hakkındaki Divan-ı Hümayun kararları için bkz. *Mühimme Defterlerinde Kudüs*, II, s. 141.

⁴⁷⁷ A. DVNS. MHM. d, nr. 110, s. 151, (evâhir-i Rebiulahir 1109); Adil Erken, Şam valileri arasında hac emiri olarak atanan ilk kişinin Nasuh Paşa olduğu bilgisini verse de bu belge ondan daha önce Şam Valisi Ahmed Paşa'nın hac emiri olarak atandığını göstermektedir. Erken, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valileri*, s. 11.

⁴⁷⁸ Güler, "Cerde Başbuğluğu", s. 474.

geldiğinde hac kervanı ve surrenin İstanbul'dan Şam'a kadar geçeceği güzergâhın yöneticilerine de gerekli tedbirler almaları emredilmiştir⁴⁷⁹.

Hac kervanı ve surrenin genel olarak Haremeyn yolculuğu bu şekilde iken Kudüs'e düşen payın şehre ulaştırılmasında ise bazı hususlar bulunmaktadır. Anadolu ve Kafkaslardan gelen hac kabilelerinin buluşma noktası olan Şam, aynı zamanda Kudüs surresinin hac kervanından ayrılma noktasını oluşturmaktadır. Şam'a kadar beraber gelen Kudüs surresi buradan itibaren ayrılarak Kudüs'e ulaştırılmıştır. Kudüs surresinin şehre ulaştırılması hususunda geçmişte ne gibi değişikliklerin yaşandığına dair ayrıntılar surre defterlerine düşülen şerhten açıkça anlaşılmaktadır. 1799 senesine ait surre defterindeki şerh şu şekildedir:

"Taraḫ-ı saltanat-ı aliyyeden Kuds-i Şerîf fukarâsına senevî ta'yîn olunan iki bin dört yüz seksen şerîfi altun surreleri der-devlet-medârdan surre emînlerine teslim olunup lâkin vaktin adem-i müsâ'adesinden surre emîni olanlar bi'n-nefs Kuds-i Şerîfe varıp tevzi'a imkân olmamağla Şam-ı Şerîf kal'asına vaz' edip fukarânın surreleri vakt ü zamânıyla mahalline vâsıl olmaz deyü surre emînleri Şam-ı Şerîfe vardıkda bi-tamamihî Şam defterdârlarına defterleriyle teslim ve hüccet aldıktan sonra Şam-ı Şerîf defterdârı olanlar dahi Yafa iskelesi mâlından masârif-i hacc-ı şerîfe merbût olan akçeden meblağ-ı mezbûru havâle ve surre defterin Kuds-i Şerîfe irsâl ve Yafa emîni olanlar dahi meblağ-ı mezkûru evvel be-evvel tedârük ve bilâ-noksân getirip Kuds-i Şerîf kâdılarına cümle müvâcehesinde add ü teslim eylemek şartıyla bundan akdem yüz yirmi senesinde emr-i şerîf verilip lakin iki senedir ki iskele-i mezbûre emîni olanlar fukâraya gadr u zarar ve kalb ve züyûf ikişer akçelik para verilip arz-ı mukaddeste sâkin fukarânın ıztırâblarına bâ'is olduğu Kuds-i Şerîf kâdısı Pîr Muhammed Efendi arz ve ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve hutebâ ve sâ'ir huddâm fukarâsı mahzar birle i'lam etmeleriyle medîne-i mezbûre sükkâmî fakîrû'l-hâl kâr-ı kesbe kâdir olmayıp leyl ü nehâr Sahratullahü'l-Müşerrefe ve Mescid-i Aksâ'da devâm-ı ömr-i pâdişâhiye iştigâl üzere olduklarında cihet-i ma'âşları için selâtîn-i ızâm-ı behişt-âşiyân aleyhimü'r-rahmeti ve'l-gufrân hazerâtı kadîmü'l-eyyâmdan berü ihsân buyurdıkları surre-i şerîfeye münhasır olmağla ol dahi bu vechile muhtell olduğu sûrette hâlleri diğêr-gûn ve mükesserü'l-fü'âd olmak lâzım gelmeğın fukarânın ahvâline nizâm verilmek umûr-ı deyn-i devletten olmağla bin yüz yirmi dokuz senesinde fimâ-ba'd Kuds-i Şerîf ahalisine mahsûs ve mu'ayyen olan iki bin dört yüz seksen şerîfi altun surre-

⁴⁷⁹ Kudüs Mütessesliminin hacıların güvenliği için Şam valisinin tenbihlerine uyması konusunda bazı hükümler için bkz. *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 217, s.7, (evâil-i Receb 1216); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 218, s. 152, (evâil-i Cemaziyelahir 1218); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 221, s. 213-214, (evâil-i Cemaziyelahir 1219); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 238, s. 17, (evâsıt-ı Cemaziyevvel 1234); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 238, s. 187, (evâil-i Cemaziyelahir 1235); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 238, s. 314, (evâhir-i Cemaziyevvel 1236); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 252, s. 68, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1253); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 252, s. 154, (evâhir-i Cemaziyelahir 1254); *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 253, s. 128, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1255).

i şerîfe taraf-ı devlet-i aliyyeden surre-i şerîfe emîni olanlara defteri ile âsitâne-i sa'âdette teslim olunup surre-i şerîfe emîni dahi Şam-ı şerîfe vardıklarında vaktin adem-i müsâ'adesinden bi'n-nefs kendüleri Kuds-i Şerîfe isâl edemediklerinden bir mu'temed kimesne vekil ve Şam-ı Şerîf vâlisi bulunanlar dahi taraflarından bayraklar ta'yîn edip Kuds-i Şerîf kârbânı ile Aclun beğine ve ondan dahi muhâfaza ederek Cenin ve Nablus beğlerine ve ondan Kuds-i Şerîfe isâli ve Kuds-i Şerîf kâdılarına cümle müvâcehesinde add ve defterini fukarânın yedlerinde olan berâtları mücebince medîne-i mezbûrede surre kâtibi ve vekil-i mezbûr cümle ma'rifetiyle ashâbına tevzî' ve taksîm olunduğunu müş'ir ve kâdısı arz ve defteri imzâ ve surre emîni vekiline teslim ettirip ve hacc-ı şerîf avdetinde surre emîni olanlar dahi defteri ve arzı Haremeyn-i Şerîfeyn mukâta'ası kalemine kaydı için vekilinden ahz eylemek şartıyla fimâ-ba'd işbu şurût-ı nizâm ale'd-devâm mürâ'ât olunmak üzere kalemine kayd ve beher sene şurût muhtevî sûret verilmek ve Şam-ı Şerîf defterdârı Kuds-i Şerîf surresini Yafa iskelesine havâledir deyü surre emînlerine ta'addî eylememek bâbında yüz yirmi dokuz senesi Cemâziye'l-âhîrinde sâbıkan nâzır-ı vakf ve dârü's-sa'âdeti's-şerîfe ağası merhûm el-Hâc Beşir Ağa'nın arzı ve sâdır olan fermân-ı âlî ile surre-i şerîfe emîni yedine emr-i şerîf verilmeğin işbu mahalle şerh verildi"⁴⁸⁰

Bu şerhe göre surre emînlerinin hac kervanını zamanında Haremeyn'e yetiştirmek için Akdeniz kıyı şeridine yakın, ancak ana hac güzergâhına⁴⁸¹ uzak mesafede bulunan Kudüs'e bizzat gitmedikleri, bunun yerine Kudüs surresini ilk zamanlar Şam defterdarına teslim ettikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda sadır olan 1708 tarihli emir, Şam defterdarının, Yafa iskelesinden hac masraflarına tahsis edilen paradan bir miktarını Kudüs surresine dâhil ederek toplam miktarı iskele emini ile birlikte Kudüs kadısına göndermesi gerektiği yönündedir. Ancak iskele emînlerinin zamanla bu durumu suistimal ederek Kudüs fukarasına verilmesi gereken paraları ayarı düşük paralarla değiştirmeleri dönemin Kudüs kadısı Pir Mehmed Efendi ve Kudüs ulemasının konuya dair şikâyetlerini İstanbul'a bildirmelerine neden olmuştur. Bunun üzerine Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nın olaya müdahil olmasıyla 1717 senesinden itibaren surre emîninin, Şam'da kendi güvenilir adamlarından birini yerine vekil tayin ederek Kudüs surresini onunla şehre göndermesine karar verilmiştir. Bu güvenilir kişiye ise, Şam valisine bağlı olan sırasıyla Aclun, Cenin ve

⁴⁸⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Surre Defterleri (BOA. EV. HMK. SR. d.) nr. 3060, s. 3a.

⁴⁸¹ Surre emînin başkanlığındaki Anadolu hacılarının kullandığı Şam-Medine güzergâhı Muzevrib sahrasından Maan, Maan'dan Medain Salih'e ve buradan da Hicaz sınırlarına ulaşmaktaydı. Zekeriya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2017, s. 287.

Nablus beylerinin eşlik etmesi ve bu şekilde surrenin Kudüs'e ulaştırması emredilmiştir⁴⁸².

Surre defterlerine düşülen bu şerhte dikkat çeken önemli bir husus, surrenin gönderilmesiyle ilgili yaşanan aksaklıklar yüzünden surrede payı bulunan hak sahiplerinin mağdur olmasıdır. Kudüs'te bulunan âlim, salih, imam, hatip ve diğer bazı görevlilerin Sahratullah-ı Müşerrefe ve Mescid-i Aksa'da gece gündüz Osmanlı Devleti'nin selameti için duada buldukları ve işlerinin belli bir oranını yaptıkları bu işin karşılığı olarak surreden temin ettikleri ifade edilmiştir. Bu yönüyle surrenin Kudüs'e ulaştırılması hususunda aksaklıkların yaşanması öncelikli olarak gelirlerinin bir kısmını surredeki paylardan elde eden bu sınıfı doğrudan etkilemiştir.

Kudüs surresinin şehre nasıl ulaştırıldığını bu şekilde izah ettikten sonra bu surrenden faydalanan halkın kimler olduğuna dair ayrıntılara geçebiliriz.

2.2.2. Kudüs Surresinin Gelirleri

Kudüs surresi hakkında bilgileri ihtiva eden Surre Defterleri kataloğunda kayıtlı defterler incelendiğinde bu defterlerin mahiyet itibariyle üç çeşit oldukları anlaşılmaktadır.

a- *Saltanat-ı Seniyye tarafından defterde isimleri yazılı vakıflardan Mekke, Medine ve Kudüs'e gönderilen surre*: Dönemin padişahları tarafından Mekke, Medine ve Kudüs ahalisine surre eminiyle gönderilen surrenin icmal kayıtlarının yer aldığı bu defterler, bu kutsal beldelerin tahsisatı her sene aynı olduğundan aynı bilgileri ihtiva etmektedir.

b- *Hakaniye-i Rumiye-i Cedide ve defterde isimleri yazılı vakıflardan Kudüs'e gönderilen surre*: Kudüs'e gönderilen surrenin gelir kaynakları ve surre hisse sahiplerini tespit etmemizi sağlayan mufassal defterdir. Osmanlı Arşivi'nde çalışma

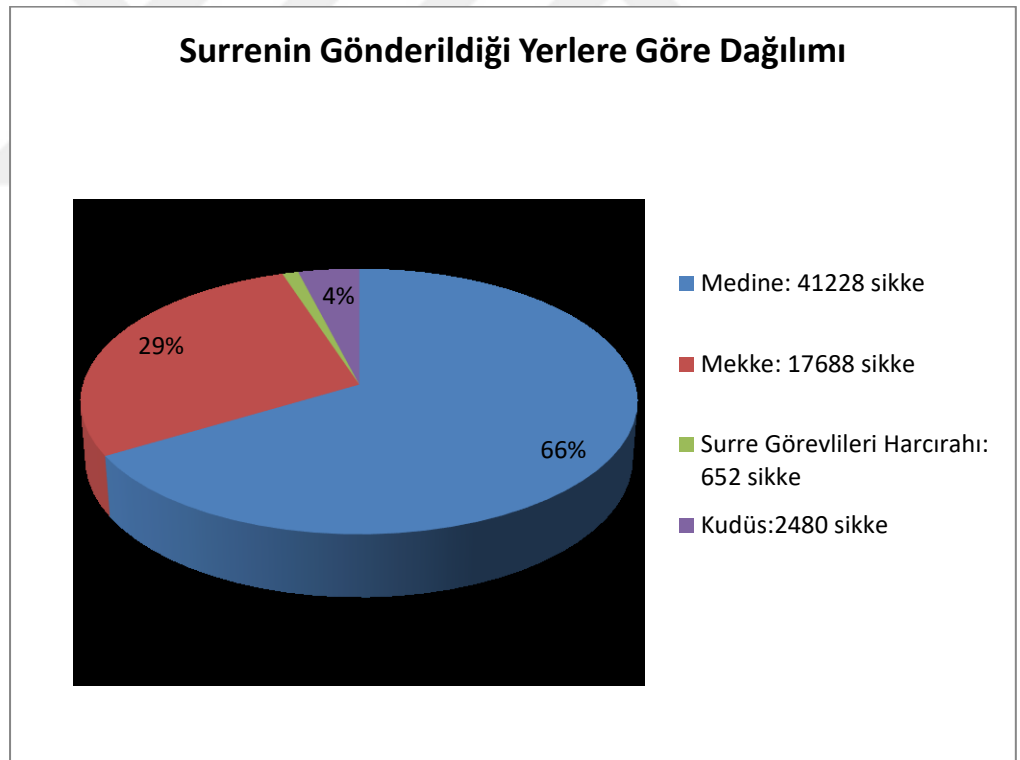
⁴⁸² EV. HMK. SR. d, nr. 3060, s. 3a.

dönemimizi kapsayan yıllar içerisinde bu özellikteki defterlerden sadece 3064 numaralı defter bulunmaktadır⁴⁸³.

c- *Şam havalisi cevâlî malı, Sinan Paşa vakfı ve çeşitli mukataa mallarından Mekke, Medine, Kudüs ve Şam'a gönderilen surre*: Suriye bölgesinde yer alan Şam ve Halep gibi şehirlerin mukataa, cizye, gümrük gibi vergi gelirlerinden kutsal topraklara yapılan tahsisat bilgilerini ihtiva eden defterlerdir.

İcmal surre defterlerinde Mekke, Medine ve Kudüs'e ayrılan tahsisatın miktarı ile surrenin bu beldelelere ulaştırılması için surre görevlilerine tahsis edilen harcırah miktarı her sene için aynıdır. Buna göre Kudüs surresinin toplam surre içindeki payına bakılacak olursa şöyle bir grafik karşımıza çıkmaktadır⁴⁸⁴:

Grafik 4. Surrenin Gönderildiği Yerlere Göre Hisse Dağılımı

⁴⁸³ Surre cemaatlerini ve hisse sahiplerini gösteren surre defterlerinden bazılarının Kudüs'teki Müessesetü İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye arşivinde olduğunu tespit etmemize rağmen bu defterleri temin etmek mümkün olmadı.

⁴⁸⁴ Çalışma dönemimize ait 1213/1798 tarihli ilk defterde *EV. HMK. SR. d*, nr. 3061, 1257/1841 tarihli son defter ise *EV. HMK. SR. d*, nr. 3868'dir.

Grafikten anlaşıldığı üzere surrenden en büyük oran Medine halkına ve daha sonra Mekke halkına tahsis edilmektedir. % 95'lik gibi neredeyse tamamına yakın bir oranının Haremeyn'e tahsis edilmesi, surrenin asıl hedefinde bu iki beldenin halkı olduğunu açıkça göstermektedir. Kudüs'ün payına düşen % 4'lük oran ise her ne kadar genel toplam içerisinde düşük olsa da bu oranı oluşturan 2480 sikke Kudüs halkı için büyük bir önem arz etmektedir. Zira bu üç kutsal beldenin Osmanlı hâkimiyetindeki nüfuslarına bakılacak olursa Kudüs'teki Müslüman sayısının her yüzyılda Mekke ve Medine'ye göre çok daha az olduğu anlaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse çalışma dönemimiz olan XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'ün tahminî Müslüman nüfusu 4000-5000⁴⁸⁵ civarında değişmekte iken bu sayı Mekke için 40 bin⁴⁸⁶, Medine için ise 20 bin⁴⁸⁷ civarındadır. Hal böyle olunca Kudüs payına düşen surre miktarı Haremeyn'e düşen miktardan oldukça az olmasına rağmen Kudüs halkından özellikle ulema ve fukaranın büyük bir kısmının bu surrenden faydalandığını söylemek mümkündür.

Kudüs surresinin gelir kaynağını, dönemin padişahları tarafından yapılan tahsisat ile bazı vakıflar tarafından yapılan tahsisat oluşturmaktadır. 1799 tarihinde Kudüs surresine tahsisat ayıran vakıflar şunlardır⁴⁸⁸:

⁴⁸⁵ Kudüs'ün 19. yüzyıldaki nüfusuna dair bkz. el-Aselî, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", s. 337; Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns in Palestine", p. 50-53; Bostancı, *XIX. yüzyılda Filistin*, s. 135-143.

⁴⁸⁶ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, Cilt XXVIII, İstanbul 2003, s. 566.

⁴⁸⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, Cilt XXVIII, İstanbul 2003, s. 314.

⁴⁸⁸ *EV. HMK. SR. d*, nr. 3064, s. 15b-16b ve 46b-49a.

Tablo 8. Kudüs Surrelerine Tahsisat Ayıran Vakıflar ve Tahsisat Miktarları

Kudüs Surrelerine Tahsisat Ayıran Vakıflar	Miktar
Edirne'de Sultan II. Selim Camii Vakfı	400 sikke
Üsküdar'da Valide Gülnüş Sultan Camii ve İmaretı Vakfı	243 sikke
Sultan III. Murad Han'ın Validesi Nurbanu Sultan Vakfı	206 sikke
Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın İstanbul'daki Vakfı	18 guruş
Darüssaade Ağası Abbas Ağa Vakfı	140 guruş
Gazi Turhan Bey ve Ömer Bey'in Yenişehir-i Fenar'daki Vakfı	10 guruş
Sultan III. Ahmed Han'ın Başkadımı Emetullah'ın İstanbul'daki Vakfı	200 guruş
Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın İstanbul'daki Hamamı Vakfı	70 guruş
Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın İstanbul'daki Mektep ve Çeşmesi Vakfı	30 guruş

Surre defterine göre Kudüs'e her sene mutat olarak gönderilen 2480 sikkenin üçte ikisini dönemin padişahının tahsisatı oluştururken üçte birini vakıflardan yapılan tahsisler oluşturmaktadır. Mezkûr vakıfların tamamı sultan vakıfları olup bunlar arasında Sultan II. Selim, Gülnüş Valide Sultan ve Nurbanu Sultan'a ait vakıflar Kudüs halkına diğerlerine göre oldukça yüksek miktarlarda pay ayırmıştır. Sultan II. Selim'in Edirne'de yaptırdığı cami vakfindan sultanın ruhuna Kur'ân okunması için Kudüs surrelerine yapılan 400 sikkelik tahsisat, defterdeki vakıf tahsisleri arasındaki en büyük miktarı oluşturmaktadır⁴⁸⁹. 243 sikke ile bunun ardından gelen Üsküdar'daki Valide Gülnüş Sultan Vakfı'ndan⁴⁹⁰ da aynı şekilde vâkıfın ruhuna Kur'ân okunması şartıyla Kudüs halkına tahsisatta bulunulmuştur. III. Sultan Murad'ın validesi Nurbanu Sultan'ın kurduğu vakıftan Kudüs için ayrılan 206 sikke ise bugün Lut gölü yolu üzerinde, Kudüs ve Eriha şehirleri arasında yer alan Hz. Musa Makamı görevlilerine tahsis edilmiştir⁴⁹¹. Zikri geçen bu üç vakfın dışındaki

⁴⁸⁹ EV. HMK. SR. d, nr. 3064, s. 15b.

⁴⁹⁰ Valide Gülnüş Sultan'ın hayatı ve hayratına dair yapılan müstakil bir çalışma için bkz. Mustafa Güler, *Gülnüş Valide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı-I*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

⁴⁹¹ EV. HMK. SR. d, nr. 3064, s. 46b-47b.

diğer vakıfların Kudüs'e yaptıkları tahsisata bakıldığında bunların daha mütevazı miktarlarda oldukları görülmektedir.

2.2.3. Surre Cemaatleri

Kudüs surresinin İstanbul'dan Kudüs'e yolculuğundan bahsederken Şam'da surre emini tarafından tayin edilen vekilin Şam Vilayeti'ne bağlı sancakların idarecilerinin de muhafazasında surreyi Kudüs'e ulaştırdığını zikretmiştik. Burada surrenin nasıl dağıtılacağı sorusuna cevap ararken Kudüs surresinin hisse sahiplerini gösteren defterin İstanbul'da surre eminine teslim edildiğini belirtmek gerekmektedir. Surre emini bu defteri Şam'da vekil tayin ettiği güvenilir bir adamıyla Kudüs kadısına göndermekte ve Kudüs kadısı surrenin dağıtımını gerçekleştirmektedir⁴⁹². Bu bilgi, Kudüs surresinin kimlere ne miktarda dağıtılacağı hususunun henüz İstanbul'da iken tespit edildiğini ortaya koymaktadır. Burada akla gelen mühim bir soru hisse sahiplerini ve alacakları miktarı kimin belirlediği sorusudur ki kanaatimizce, bunlar geçmişte Kudüs yerel yöneticileri ve önde gelen uleması tarafından belirlenmiş ve yıllarca bu prensibe göre dağıtım gerçekleştirilmiştir.

Sultan III. Selim'in saltanatı döneminde 1799 senesinde Kudüs'e gönderilen surrenin padişah tahsisatını oluşturan kısmının hangi cemaatlere ne miktarda pay edildiğini gösteren tablo aşağıdaki gibidir⁴⁹³:

Tablo 9. Kudüs Surre Cemaatleri (1799)

	CEMAAT	SİKKE	KÜSUR
	<i>Taksîmât-ı surre-i şerîfe-i hakaniye-i Rumiye-i Cedide berây-i ahali-i Kuds-i Şerîf</i>		
1	Ferâşet-i hazret-i pâdişâh-ı âlem-penâh der Sahratullahü'l-Müşerreffe der-Kuds-i Şerîf	50	1 top kumaş
2	Meşâyihu'l-harem	58	
3	Hutebâ-i Mescid-i Aksâ-i Müşerreffe	56	
4	E'imme-i Sahratullahü'l-Müşerreffe der-Mescid-i Aksâ ve Câmîü'l-Meğârîbe	116	
5	Musaddirîn ve Müfessirîn der-Mescid-i Aksâ-	55,5	

⁴⁹² EV. HMK. SR. d, nr. 3060, s. 3a.

⁴⁹³ EV. HMK. SR. d, nr. 3064, s. 2b-46b, (1214).

	i Müşerrefe		
6	Huddâm-ı Sahratullahü'l-Müşerrefe	27	
7	Huddâm-ı Mescid-i Aksâ-i Müşerrefe	20	
8	Müezzinîn-i Harem-i Şerîf	32	
9	Küttâb ve gayrihim	37	
10	Bevvâbîn-i Harem-i Şerîf	25	
11	Mübelligîn-i Harem-i Şerîf	20	
12	Kurrâ-i Harem-i Şerîf	13	
13	Kurrâ-i Mahfil-i Mescid-i Aksâ-i Müşerrefe der-rûz-ı Cum'a	7,5	
14	Câbiyân-ı Vakf	8	
15	Eczâhânân berây-i rûh-ı Sultân Süleyman Han der Sahratullahü'l-Müşerrefe	62	15 para
16	Sulehâ-i Mücâvirîn	464	20 para
	<i>Defter-i Tevziü's-sadakâti's-sultaniyeti'l- cedide</i>		
17	Mücavirîn der-Kuds-i Şerîf	52	
18	Mahalle-i Bâbü'l-Kattânîn	55	
19	Mahalle-i Bâb-ı Hıtta	64	
20	Ervâm-ı mücavirîn der-hücürât ve imâret-i Haseki Sultan	22	
21	Mahalle-i Bâbü'l-Amud mahalle-i el-Gavâime	22	
22	Bâbü's-Silsile ma'a Hıtta-i Davud	20	
23	Mahalle-i Bâb-ı Hıtta tahtanî der-kurb-i Bâbü'l-Harem	17	
24	Mahalle-i Şeref	9	
25	Mahalle-i el-Cevalide	7	
26	Mahalle-i er-Riše	13	
27	Huddâm-ı Mücavirîn der-Makâm-ı Hazret-i Davud	18	
28	Şeyh Taceddin el-İzzî	10	
29	Şeyh Abdurrahman Taceddin şeyhü'l- muhtârî'r-Resulillah?	9	
30	Fukarâ-i Şeyh Sabit be-nâm-ı Hasan b. Şeyh Ali es-sülüsân ve selef Ahmed b. Ahmed Efendi Muhaddis es-sülüs Şeyh-i imâret-i mezkûrîn	11	
31	Şeyh Muhammed İzzetî	11	
32	Mücavirîn der-Ribât-ı Mansûrîn	8	
33	Mücavirîn-i Ribât-ı Alaaddin en-Nasr	9	
34	Ribât-ı Bayram Çavuş	3	
35	Mücavirîn-i Ribât-ı Hacı Kasım Çavuş el-Abd	6	
36	Mücavirîn-i Medrese-i Rûmiye ve Medrese-i Cevheriye ma'a tarif-i ribat	7	
37	Mahalle-i Akabetü's-Seniyye Bâbü'l-Amud	17	
38	Huddâm-ı Câmi-i Şerîf-i Ömeri der-mahalle-i Hünûd ma'a zâviye-i Hünûd	9	

39	Zâviye-i Hünûd-i Sultân	15	
40	Hünûd-i Zâviye-i Bâbü's-Sahire	13	
41	Megâribe ma'a Mahalle-i er-Rîşe	20	
42	Müstahfizân-ı Kale-i Kuds-i Şerîf huddâm-i surre der-vakt-i tevzî huddam şod	5	
43	Nisvân-ı Fukarâ-i Kuds-i Şerîf	17,5	
44	Nisâ-i Mahalle-i Bâbü'l-Kattanin	18	
45	Nisâ-i Bâb-ı Hıtta	19,5	
46	Nisâ-i Mahalle-i Rîşe ma'a mahalle-i Cevalde	12,5	
47	Hüddâm-ı Bâb-ı Davud	4	
48	Nisâ'ül-akabeti's-Sit	12	
49	Nisâ-i mahalle-i Avarime	6	
50	Nisâ-i Bâbü'l-Amud	8,5	
51	Nisâ-i Sultâniye ma'a Medrese-i Mencikiye	9	
52	Nisâ-i ribât-ı Alaaddin ma'a ribât-ı Hacıye Fatma	8,5	
53	Nisâ-i Ribât-ı Hacı Kasım Nisâ-i Zukâki'l-Hanâniye	6	
54	Nisâ-i sâkin-i medrese-i Meymuniye zâviye-i Sultâniye	10,5	
55	Nisâ-i Mevlevî-i Kuds-i Şerîf	7,5	
56	Nisâ-i Ribât-ı Kürd ma'a Sadât-ı Yâr-i Ömerî	7	
57	Nisâ-i Bâb-ı Hıtta	14	
58	Nisâ-i Ribât-ı Mekkiye ma'a kâ-i Medrese-i Hanefiye	7	
59	Nisâ-i Hünûd vezâif-i Sultânî ve melekânî	6	
60	Nisâ-i sâkin der-ribât-ı Bekir ma'a ribât-ı Sultânî	6	
61	Nisâ-i Mücâvirîn der-makâm-ı hazret-i Davud	7	
	<i>Cemâ'at-i Taksîmât-ı Surre-i şerîfe-i hakâniye-i cedîde ki Hazret-i Halilullah</i>		
62	Hutabâ-i Hazret-i İbrahim	7	
63	E'imme-i Hazret-i Halilurrahman	16	
64	Müezzinîn der-Harem-i Şerîfü'n-Nebevî	13	
65	Huffâz-ı merâkîdü'l-enbiyâ	25	35 para
66	Bevvâbîn-i Merâkîd-ı Hazretü'l-enbiyâ	11	
67	Bevvâbîn der-Harem-i Şerîf	3	
68	Musaddirîn der-Harem-i Şerîfü'n-Nebevî	5	
69	Ferrâşîn der-Harem-i Şerîf	5	
70	Küttâb ve Ümenâ ve Muarriîn ve gayrihim	14	34 para
71	Habbazîn ve tabbahîn ve vessalîn ve hattanîn ve ba'zı huddâm-ı Hazret-i Halilullah	110	9 para

Tablodan anlaşıldığı üzere Kudüs surresi tevzi defterlerinde padişah tahsisatı cemaat esaslı olarak hazırlanmıştır. Kudüs'ün Harem-i Şerîf ve civarında bulunan

kişilerden müteşekkil altmış bir cemaatin isimlerine bakıldığında imam, hatip, kurra hafız, cüz okuyanlar gibi Harem-i Şerîfteki hayratta görev yapan din hizmetlileri, Kudüs'ün yerlisi olmayıp diğer İslâm beldelerinden Kudüs'e gelerek burada ibadetle meşgul olan mücavirler, câbi, kâtip, bevâb, ferrâş gibi vakıf görevlileri, surre dağıtımında görev alan kale askerleri, Kudüs'ün çeşitli mahallelerinin sâkinleri zaviye şeyhleri ile fukarası ve kadınlar olmak üzere surrenin geniş bir yelpazede dağıtımının yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Kudüs'ün yanı sıra Halilurrahman şehrinde yer alan el-Halil Külliyesinin gerek din hizmetlileri gerekse vakıf görevlilerinden toplam on cemaat olmak üzere surrenden bir miktar tahsisat ayrıldığı görülmektedir.

Padişah tahsisatına dâhil edilmeyen vakıf tahsislerinin dağıtım esasları ise surre tevzi defterinin son kısmında yer almaktadır. Buna göre vakıf tahsisatı, vakıfların senetlerinde yer alan şartlara göre dağıtıldığından bu kayıtlar cemaat esaslı olmayıp doğrudan vazife ve vazifeliye yönelik kaleme alınmıştır. Burada dikkat çeken husus, Kudüs surresinin vakıf tahsisatında hissesi bulunan kişilerin vakıf anlayışına uygun olarak cami, medrese ve türbe gibi dinî yapılarda görevli olan kimseler olmasıdır.

2.2.4. Surre Hissedarları

Kudüs surresini oluşturan söz konusu cemaatlerin her birinin altında o cemaatin birim hisseleri bulunmaktadır. Cemaatlerin birim hisselerine bakıldığında toplam 1445 birim hissenin olduğu görülmektedir. Bunlara sahip olan kişi sayısı ise toplam 2701'dir⁴⁹⁴. Surre cemaatlerini oluşturan hisse sahiplerinin her birini burada göstermek yerine bunlara dair kadın-erkek sayısı, hangi ailelere mensup oldukları ve ne miktarda hisse aldıkları gibi genel değerlendirmelerde bulunabileceğimiz bir cemaatin hisse sahiplerini örnek olarak göstermek konuyu müşahhaslaştırmak adına

⁴⁹⁴ Hisse sahipleri sayılırken evlâd ve benâtn (erkek ve kız çocukların) sahip olduğu hisseler bunların sayısının belirsiz olması nedeniyle bir kişi olarak hesaplanmıştır.

yeterli olacaktır. Mesela, *Cemaat-i Sulehâ-i Mücâvirîn*⁴⁹⁵ başlığı altındaki hisse sahipleri aşağıdaki gibidir⁴⁹⁶:

Tablo 10. Kudüs Surre-i Sulehâ-i Mücâvirîn Cemaati Hisse Sahipleri

	Hisse Sahipleri	Miktar
1	Benât-1 Seyyid Abdurrahman b. Şeyh İshak Lütüfî es-sülüsân ve evlâd ve benât-1 Şeyh Mustafa b. Salih ve benât-1 Seyyid Fethullah es-sülüs	3 sikke
2	Evlâd ve benât-1 Hacı Razıyyüddin	3 sikke
3	Şeyh Muhammed Salih b. Şerefüddin veled-i Mezd ve Şeyh Hüseyin Efendi b. Şeyh Muhammed Halidî İsa ve Aişe b. Mahmud Halidî	4 sikke
4	Evlâd ve benât-1 Hacı Razıyyüddin	3 sikke
5	Evlâd-1 Şeyh Abdullah eş-Şihabî en-nısf ve Şeyh İbrahim b. Şeyh Sunullah en-nısf	4 sikke
6	Şeyh Abdullah b. Şeyh İbrahim	1,5 sikke
7	Evlâd-1 Şeyh Eminüddin ve Seyyide Terfende b. Seyyid Muhammed Halidî ve Seyyid Tacüddin ve Seyyid Abdülvehhab ve Şeyh Hüseyin Halidî ed-Deyrî ve evlâd-1 Abdullah Şihabî ve evlâd-1 Seyyid Beşir ve Muhammed Bey b. Seyyid Necmeddin	15 sikke
8	Şeyh Abdülkadir b. Musa	1,5 sikke
9	Hafız Abdülvacid b. Seyyid İshak b. Nureddin Câûnî	2 sikke
10	Evlâd-1 benât-1 Seyyid Ali Carullah	1 sikke
11	Seyyide Şerife b. Seyyid Taceddin en-nısf ve evlâd-1 Seyyide Rabia b. Şeyh Taceddin en-nısf	1 sikke
12	Evlâd-1 Şeyh Seyyid Beşir ve Muhammed Bey b. Necmeddin	1,5 sikke
13	Şeyh İbrahim ve Şeyh Sunullah er-rub' ve evlâd-1 Şeyh Abdullah er-rub' ve evlâd-1 Şeyh Mahmud Deyrî en-nısf	1 sikke
14	Evlâd-1 Hacı Ahmed Abdülkadir	1 sikke
15	Evlâd-1 Şeyh İzzeddin Cemâî	35 para
16	Hacı Abdülkadir b. Musa Kutb	35 para
17	Evlâd-1 Ali Nesibe en-nısf ve Fatma Hatun b. Şeyh Necmeddin Cemâî	20 para
18	Evlâd-1 Seyyid Hasan Çelebi Abdünnebizâde	15 para
19	Şeyh Abdullah Deyrî hâdim-i Sahratullah	15 para
20	Fatıma b. Şeyh Mustafa Deyrî	25 para

⁴⁹⁵ Sözlükte komşu anlamına gelen mücavir kelimesi terim olarak Hac niyetiyle Hicaz'a gidip geri dönmeyerek Mekke veya Medine'ye yerleşen kimse demektir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s. 592. Ancak mücavir kelimesinin bu anlamının sadece Mekke ve Medine'ye münhasır olmadığı aynı zamanda Kudüs'e bu maksatla yerleşenler için de kullanıldığı surre defterlerindeki bu ifadelerden anlaşılmaktadır.

⁴⁹⁶ *EV. HMK. SR. d*, nr. 3064, s. 12a-15a.

21	Haciye Fatıma Hatun b. Şeyh Salahaddin el-Hevarî	30 para
22	Benât-ı Seyyid Ebu Ali el-Alemî	75 para
23	Be-cihet-i taife-i sâdât-ı Kuds-i Şerîf Mısırî	400 para
24	Be-cihet-i taife-i muhzırân der- vakt-i tevzi-i sadaka be- hidmet	45 para
25	Be-cihet-i sulehâ ve fukara-i zaviye-i Meğaribe ani'l- mücavirîn-i Kuds-i Şerîf	100 para
26	Be-cihet-i evlâd-ı Şeyh Ebussuud Davudî Şeyhü'l-muhtâr ve Seyyid Davud b. Seyyid Ebussuud es-sülüsân ve Seyyid Davud veled-i Ebussuud es-sülüs	200 para
27	Be-cihet-i Ömer ve Ali ibney Yahya ve evlâd-ı Şeyh Abdülvehab Abduh	40 para
28	Be-cihet-i fukara-i sakkâi ani'l-mücavirîn der-Kuds-i Şerîf	1 sikke
29	Şeyh Musa b. Mahmud Halidî	1 sikke
30	Benât-ı Hafız Seyyid Musa b. Abdurrahman en-nısf ve Hafız Seyyid Abdülvahid b. Seyyid İshak b. Nureddin Câûnî	1 sikke
31	Seyyide Terfende b. Seyyid Hasan b. Seyyid Abdüllatif	1 sikke
32	Şeyh Hüseyin Efendi b. Şeyh Muhammed Halidî İsa en-nısf ve Şeyh Abdulkadir b. Şeyh Abdullah ibney İbrahim en-nısf	1 sikke
33	Şeyh Abdülkerim ve Şeyh Abdülkadir ve Şeyh Muhammed Alemî ber-vech-i iştirâk	1 sikke
34	Evlâd-ı Ali Nesibe en-nısf ve Fatma Hatun b. Şeyh Necmeddin Cemâî	1 sikke
35	Şerife Gülsüm b. Seyyid Abdurrahman ve evlâd-ı evlâd-ı Seyyid Abdürrahim b. Seyyid Şerefüddin Ebu'n-nasr ve evlâd-ı Şeyh Abdürrahim b. Seyyid Şerefüddin Ebu'n-Nasr	5 sikke
36	Fatıma ve Emine ve Bedriye ve Semse benât-ı Ali b. Taceddin ve evlâd-ı Fatıma b. Ali Taceddin	5 sikke
37	Seyyide Terfende b. Seyyid Hasan ve Seyyid Abdüllatif en- nısf ve Şeyh Feyzullah b. Şeyh Ahmed eş-Şihabî en-nısf	5 sikke
38	Mugine Hatun b. Abdülgani	2 sikke
39	Evlâd ve benât-ı Seyyide Hadice ve benât-ı Safar ve Seyyid Abdüllatif b. Abdülkadir	2 sikke
40	Şerife Hadice ve Şerife Emine ve Şerife Fatıma ve Şerife Abide ber-vech-i iştirak	4 sikke
41	Evlâd-ı Şeyh İbrahim b. Muhammed ve Mekkiye Hatun	
42	Azya b. Seyyid Ebü'l-mevâhib es-sülüsân ve Seyyid Halil ve Seyyide İlmiye ve Seyyide Ulema es-sülüs	7 sikke
43	Evlâd-ı Seyyid Ebu'l-fadl b. Mustafa Alemî en-nısf ve Seyyid Abdülgani Alemî en-nısf	2 sikke
44	İsmail veled-i Zehrab Hatun en-nısf ve Seyyide Saliha b. Abdülkadir	2 sikke
45	Seyyide Mugine b. Seyyid Ali en-nısf ve evlâd ve benât-ı Hadice ve benât-ı Fatma	3,5 sikke
46	Evlâd ve benât-ı el-fakih [?] b. Seyyid Hüseyin cemi-i ber- vech-i iştirak	5 sikke
47	Seyyid Ebu'l-Ali Alemî es-sülüs ve evlâd-ı Seyyid Ebu'l-Ali	2 sikke

	Alemî es-sülüs ve benât-ı Seyyid Ebu'l-Ali Alemî es-sülüs	
48	Saliha ve Alime ve Şeyh Muhammed Bey b. Necmeddin es-sülüsân ve Şeyh Şehabeddin ve Şeyh Ali veledân Abdullah Şihabî	5 sikke
49	Evlâd-ı Şeyh Ebussuud Davudî es-sülüs ve Şeyh Seyyid Davud ve Seyyid Ebussuud es-sülüs ve Seyyid Davud b. Seyyid Davud veled-i Ebussuud	3,5 sikke
50	Seyyid Musa Alemî	15 sikke
51	Seyyid Musa Alemî ve Seyyide Aişe Hatun es-sülüs ve Seyyide Fatıma ve evlâd-ı Bedri es-sülüs ve evlâd ve benât-ı Muhammed b. Mustafa b. Şeyh Sekri ve Mustafa b. Şeyh Mustafa Sekri es-sülüs	4 sikke
52	Evlâd ve benât-ı Hacı İlmî el-Cezayirî ve Fatma b. Şeyh Necmeddin es-sülüs ve evlâd-ı Muhammed Halilî ve Seyyide Nesibe ve Seyyide Emine ve Seyyide Safiye ve Seyyide Rukiyye ve Seyyide Fatma ber-vech-i iştirak	15 sikke
53	Fatıma b. Mustafa Deyrî es-sülüsân ve evlâd ve benât-ı Şeyh Kemeleddin Gudayye ser-müezzîn-i Mescid-i aksa	3 sikke
54	Seyyide Saliha b. Şeyh Abdülkadir Kutb es-sülüsân ve Seyyide Emine b. Seyyide Hidaye b. Seyyide Habibe es-sülüs ve Şeyh Nurullah b. Hacı Ahmed	6 sikke
55	Hafız Seyyid Abdülvahid Hüseyinî Câmî ve evlâd-ı Şeyh Muhammed Salah Alemî ber-vech-i iştirak ve evlâd-ı Hacı Ahmed Abdülkadim	5 sikke
56	Evlâd-ı Hacı Ahmed Abdülkadim	2 sikke
57	Hafız Abdülvahid Hüseyinî Câmî ve evlâd-ı Şeyh Muhammed Salah Alemî ber-vech-i iştirak	5 sikke
58	Mugine Hatun b. Şeyh Abdülgani	3 sikke
59	Benât-ı Seyyid Muhammed Emin b. Mucibüddinzâde	5 sikke
60	Seyyide Alime Hatun b. Seyyid Muhammed ve Muhammed Bey b. Necmeddin en-nısf ve benât-ı Salahaddin ve Seyyid Abdurrahman b. Muhammed Sururî ve Seyyid Mustafa b. Hacı Ahmed Deyrî es-sülüsân ve evlâd-ı Şeyh Ma'tuk	9 sikke
61	Evlâd-ı Şeyh İshak Cemâî ve Seyyid İbrahim b. Seyyid Ahmed Medenî ve Şeyh Feyzullah b. Şeyh Ahmed eş-Şihabî ve Muhammed b. Hacı Ahmed Kutb ve evlâd-ı Şeyh Ebu'l-Fazl b. Mustafa ve Seyyid Abdurrezzak ve Seyyid Necmeddin ve evlâd-ı Şeyh Abdülkerim	9 sikke
62	Şeyh Musa ve Aişe Hatun veledân Halidiye es-sülüs ve evlâd-ı Abdullah Şihabî ve Seyyid Halil b. Abdurrahman ve Abdullah b. Fazlullah Aselî	9 sikke
63	Benât-ı Şeyh Taceddin b. Ebussuud Davud ve evlâd-ı Rabia b. Şeyh Taceddin ve Seyyide Arife b. Şeyh Ebu'l-mevahib en-nısf ve evlâd-ı Şeyh Muhammed ve Bedriye b. Muhammed	9 sikke
64	Benât-ı Seyyide Hüseyne ve evlâd-ı Seyyide Rabia b. Seyyide	9 sikke

	Hüseyne ve benât-1 Şeyh Mahmud Hâmidî ve Seyyide Saliha ve Örfе b. Ahmed Sururî ber-vech-i iştirak en-nısf ve evlâd-1 benât-1 Cemaleddin ser-müezzın-i mescid-i Aksa ve Kadriye b. Şeyh Salih el-Kadirî	
65	Evlâd-1 Şeyh Ebussuud Davudî ve Seyyid Davud b. Seyyid Ebussuud es-sülûsan ve Seyyid Davud veled-i Ebussuud	9 sikke
66	Evlâd-1 Seyyide Hadice ve benât-1 Safar Abdüllatif ber-vech-i iştirak ve evlâd-1 Seyyid Yunus ve Şeyh İsmail ve Şeyh Seyyid Yunus b. Şeyh İsmail el-mezbur	9 sikke
67	Seyyid Yusuf b. Şeyh Yusuf Halilî	1,5 sikke
68	Şeyh Muhammed b. İbrahim Gudayye ve Şerife Merve benât-1 Şeyh Kemaleddin Câûnî	2,5 sikke
69	Evlâd ve benât-1 Seyyid Esad b. Seyyid Hasan Abdünnebi	1 sikke
70	Evlâd-1 Şeyh Taceddin el-İzzî ve evlâd-1 Seyyid Abdullah b. Seyyid Abdüllatif	5 sikke
71	Evlâd-1 Seyyid Ali Carullah ve Saliha b. Şeyh Bedreddin Cemâi ve evlâd-1 Seyyid Muhammed Fazlullah Gudayye	6 sikke
72	Benât-1 Şeyh Bedreddin Cemâi en-nısf ve Fatıma b. Şeyh Muhammed Turhan	5 sikke
73	Seyyid Muhammed birader-i Seyyid Ali en-nısf ve evlâd-1 Şeyh Abdullah Hasan er-rub' ve Musa b. Sunullah en-nısf	5 sikke
74	Evlâd ve benât-1 Seyyid Carullah ve Saliha b. Şeyh salih Albar ve Mustafa ve Nefise veledan Hacı Mustafa en-nısf ve evlâd-1 benât-1 Seyyid Ali Carullah	1 sikke
75	Seyyide Terfende b. Seyyid Hasan b. Seyyid Abdullah ve evlâd-1 Abdullah b. Hadice eş-Şihabî	3 sikke
76	Benât-1 Seyyid Muhammed Hâmidî ve Seyyide Saliha ve Seyyide Hüseyne ibnetey Muhammed	4 sikke
77	Şeyh Şemseddin ve Şeyh Salih ve evlâd-1 Şeyh Abdullah ve evlâd-1 Abdülvehab Şihabî Şeyhülharem	5 sikke
78	Benât-1 Seyyid Hasan b. Abdülvehhab en-nısf ve Şeyh Abdulkadir b. Musa Kutb hadim-i Sahratullah	1 sikke
79	Evlâd-1 Şeyh İzzeddin Cemâi	2 sikke
80	Seyyide Nemime Hatun b. Seyyid Ali en-nısf ve Musa ve Ahmed ve Davud ve Şeyh Hüseyin b. Şeyh Muhammed Halidî İsa ve evlâd-1 Fasıla b. Muhammed	5 sikke
81	Evlâd-1 Şeyh Sunullah ve evlâd-1 Şeyh Abdullah eş-Şihabî en-nısf ve Şeyh Şemseddin ve Şeyh Salih ve evlâd-1 Abdülvehhab	4 sikke
82	Afife Hatun b. Abdünnebi	5 sikke
83	Evlâd-1 Seyyid Hasan Abdunnebi ve benât-1 Seyyid Abdülhalim	4 sikke
84	Evlâd-1 Şeyh Eminüddin ve Şeyh Hüseyin b. Şeyh Muhammed Halidî	5 sikke
85	Benât-1 Seyyid Hasan Abdülvehab en-nısf ve evlâd-1 Abdülhayy ve evlâd-1 Süleyman b. Yahya Decânî	
86	Mekkiye b. Hacı Şemseddin Sa'dî ve evlâd-1 Şeyh	6 sikke

	Muhammed Ali ve evlâd-ı Şeyh Muhammed b. Abdülkadir er-rub' ve Seyyide Saliha ve Seyyide Halile ve Seyyide Ferruh benât-ı Halil en-nısf	
87	Şeyh Hüseyin Halidî ve Seyyid Abdülvahid Câûnî en-nısf ve Abdüssamed ve Abdüllatif ebna-i Ali ve evlâd-ı Ali Seyyid Ebu'l-Ali ve Şeyh Abdurrahman b. Abdürrahim ve Seyyide Hüseyne en-nısf	6 sikke
88	Fatıma b. Şeyh Mustafa	5 sikke
89	Şeyh Mustafa ve Şeyh Nurullah ve Şeyh Abdurrahman ve Şeyh Muhammed Sadık en-nısf ve Şeyh Abdullah b. İbrahim Katib ve evlâd-ı Şeyh Abdullah b. İbrahim Katib	6 sikke
90	Evlâd-ı Seyyid Abdurrahman b. Şeyh Şerefüddin ve Seyyide Şerife b. Abdurrahman en-nısf ve evlâd-ı Seyyid Abdürrahim b. Şerefüddin	5 sikke
91	Şeyh Hüseyin Efendi b. Şeyh Muhammed Halidî İsa ve Seyyid İbrahim b. Seyyid Ahmed en-nısf ve Şeyh İsa b. Şeyh Ma'tuk sn-nısf	5 sikke
92	Fatıma es-Sururiye b. Şeyh Salahaddin ve Şerife Nemime b. Seyyid Abdürrahim b. Seyyid Şerefüddin Ebu'n-nasr	5 sikke
93	Evlâd-ı Seyyid Beşir ve Muhammed Bey b. Necmeddin ve Seyyide Arife b. Seyyid Abu'l-mevahib ve benât-ı Ebu'l-hüda b. Şeyh Ebussuud Davudî	5 sikke
94	Seyyid Muhammed b. Hacı Muhammed Muhbir	3 sikke
95	Evlâd ve ıyal-i Şeyh Bedreddin b. Ali Malikî	5 sikke
96	Benât-ı Şeyh Muhammed Hâmidî ve Seyyide Saliha ve Seyyide Hüseyne ibnetey Muhammed ber-vech-i iştirak	2 sikke
97	Evlâd-ı Seyyid Hasan Abdünnebi	5 sikke
98	Evlâd-ı Seyyid Salih b. Seyyid Kasım en-nısf ve evlâd-ı Ali Nesibe ve Fatma Hatun b. Şeyh Necmeddin Cemâî	10 sikke
99	İbrahim b. Hacı Muhammed er-rub' ve Şeyh Hüseyin ve Seyyid Abdülvahid Halidî Câûnî ber-vech-i iştirak ve Abdullah b. Fazlullah Aselî	8 sikke
100	Seyyid Ahmed b. Şeyh Hacı Muhammed Efendi ve evlâd-ı Seyyid Muhammed Salah ve Seyyid Süleyman ve Şeyh Osman b. Muhammed Ebu'l-cud	5 sikke
101	Seyyid Hasan b. Şeyh Abdülvehab Câûnî	10 sikke
102	Seyyide Saliha b. Şeyh Muhammed en-nısf Seyyid Halil b. Ebu'l-Mevt	10 sikke
103	Evlâd ve benât-ı Şeyh Muhammed en-nısf ve evlâd ve benât-ı Müslime b. Şeyh Muhammed Nuh	5 sikke
104	Benât-ı Şeyh Ebü'l-hüda ve evlâd-ı Şeyh Abdullah b. Seyyid Abdüllatif Şeyhülharem ve Seyyide Şerife ve evlâd-ı Rabia benât-ı Hüseyne ve evlâd-ı Abdullah ve Şeyh İbrahim ve Şeyh Sunullah	7 sikke
105	Seyyide Saliha Hatun b. Seyyide Rabia ve Seyyide Şerife ve evlâd-ı Seyyide Rabia b. Seyyide Hüseyne	10 sikke
106	Emine b. Hacı Davud Gudayye ve Şerife Hadice ve Şerife	5 sikke

	Emine ve Şerife Fatıma ve Şerife Abide ve Mahmud b. Hacı Salih Cudî	
107	Evlâd-1 Seyyid Abdülatif Şeyhülharem	10 sikke
108	Saliha b. Şeyh Osman ve Şeyh Osman b. Muhammed Ebu'l-cud ber-vech-i iştirak ve Ömer ve evlâd-1 Şeyh Abdülvehhab ve Cedviye ve Nureddin veled-i Tac Hatun	4 sikke
109	Evlâd-1 Seyyid Yunus b. İsmail b. Yunus ve evlâd-1 Seyyid Esad b. Seyyid Hasan Abdünnebi	5 sikke
110	Evlâd-1 Şeyh Ebu'l-Fadl b. Mustafa Alemî	1 sikke
111	Hafız Seyyid Abdülvahid b. Seyyid İshak b. nureddin Câûnî	5 sikke
112	Evlâd-1 Seyyid Hasna b. Abdülvehhab ve Seyyide Şerife b. Seyyid Hasan ve evlâd-1 Şeyh Halil b. Abdullah Câûnî	10 sikke
113	Seyyid Taceddin ve Seyyid Abdülvehhab ve Seyyid Bedreddin ve evlâd-1 Seyyid Hasan Abdünnebi	5 sikke
114	Seyyid Taceddin b. Seyyid Abdülvehhab ve Seyyid Bedreddin ve evlâd-1 Şeyh Halil b. Abdurrahman Câûnî ve Hafız Şeyh Abdülvahid b. Seyyid İshak b. Nureddin Câûnî ve Seyyid Abdülvahid Câûnî	5 sikke
115	Seyyid Taceddin ve Seyyid Abdülvehhab ve Şeyh Hasan Halidî ed-Deyrî en-nısf ve Aişe b. Mahmud Halidî ve evlâd-1 benât-1 Ali Nesibe ve Fatma b. Necmeddin Cemâî	10 sikke
116	Hafız Seyyid Abdülvehhab b. Seyyid İshak b. Nureddin Câûnî ve Seyyid İbrahim b. Seyyid Ahmed Mağribî en-nısf ve evlâd ve benât-1 Seyyid Carullah ve Fatıma b. Seyyid Abdullah Albar ve Mustafa ve Nefise veledan-1 Hacı Mustafa ve benât-1 Seyyid Ali Carullah	3 sikke
117	Hafız Seyyid Abdülvahid Câûnî ve evlâd-1 Abdurrahman b. Ali ve Şeyh Kemaleddin veled-i Arife b. Musa ve Seyyide Fatıma b. evlâd-1 Bedri ve Seyyid Musa Alemî b. Aişe ve evlâd-1 Şeyh Abdurrahman ve benât-1 Nurullah Cemâî ve Seyyide Hüseyne	10 sikke
118	Seyyid Taceddin ve Seyyid Abdülvehhab ve Seyyid Bedreddin ve evlâd-1 Şeyh Halil b. Abdurrahman Câûnî ve Şeyh İshak b. Nureddin ve Hafız Seyyid Abdülvahid b. Nureddin Câûnî ve evlâd-1 Muhyiddin Câûnî	4 sikke
119	Evlâd-1 Şeyh Abdülatif en-nısf ve evlâd-1 Şeyh Musa b. Mahmud Şeyhülharem	12 sikke
	Yekûn	464 sikke-i hasene, 20 para

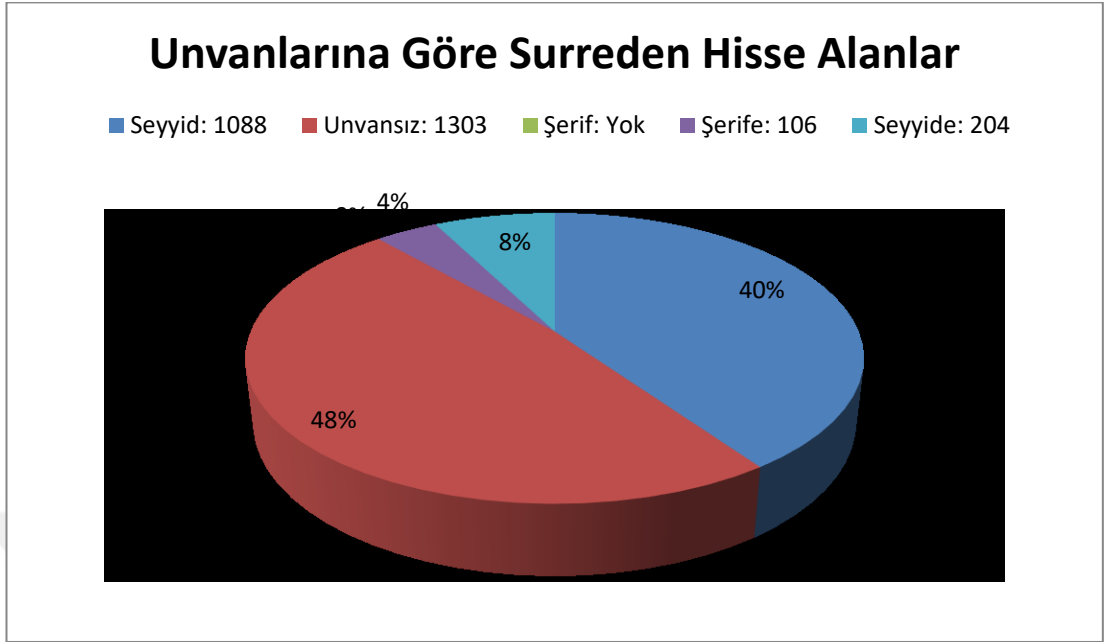
Tablodan anlaşıldığı üzere birim hisse sahiplerini oluşturan kişi sayısında belirli bir düzen olmayıp bir kişinin bir veya daha fazla birim hisseye sahip olmasının yanında sayıları onu geçen kişilerin bir birim hissede ortaklıklarının bulunduğu

görmek de mümkündür. Bu ortaklıkta kimin ne kadar paya sahip olduğu *nısf* (1/2), *sülüs* (1/3), *sülüsân* (2/3), *rub'* (1/4) ve *südüis* (1/6) gibi ifadelerle belirtilmişse de bu üleştirme usulünü bütün ortaklıklarda görmek mümkün değildir. Hisse sahiplerine dair dikkat çeken diğer bir husus, bunların kahir ekseriyetinin seyyid(e), şerif(e), şeyh, hacı, hafız gibi künyelere sahip olmalarıdır. Bu durum, Kudüs şehrinin dinî kimliği haiz olmasının yanı sıra surrenin hedefinde şehrin ulema, suleha ve fukarasının yer almasından kaynaklanmış olmalıdır. Kimi hisse sahipleri *evlâd* ve *benât* yani erkek ve kız çocuklar şeklinde ifade edilmiştir ki bu ifade surrenin nesilden nesile aktarıldığını ortaya koymaktadır. Hatta *evlâd-ı evlâd* ve *benât-ı evlâd* gibi ifadeler surrenin birden fazla alt kuşağa aktarılabildiğine de işaret etmektedir. Arapça'da *evlâd* ve *benât* kelimeleri erkek çocuk anlamına gelen *veled* ve kız çocuk anlamına gelen *bint'*in çoğulu olmakla birlikte bunların sayıları hakkında net bir bilgi sunmayıp sadece üç ve daha fazlası olma ihtimalini göstermektedir. Bu yönüyle Kudüs surresinin hisse sahiplerine dair verilecek sayısal verilerde *evlâd* ve *benât* ifadelerinin birer hisse olarak kabul edilmesi daha uygun gözükmemektedir. Son olarak gerek birim hisseleri oluşturan erkek ve kadınların dağılımı gerekse her bir birim hissedeki sikke miktarı surre dağıtımının heterojen bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Surre hissedarlarına bakıldığında özellikle seyyid ve şerif unvanının sayıca fazla olması oldukça dikkat çekmektedir. Kudüs'ün önde gelen aileleriyle ilgili olarak bunların bir kısmının seyyid unvanına sahip olduğunu daha önce zikretmiştik. Bazı aileler ise bu seyyid ailelerle kurdukları akrabalık sonucunda seyyid unvanına sahip olmuşlardır. 1799 tarihli surre defterinde geçen seyyid ve şerif unvanlarının sayısı şu şekildedir⁴⁹⁷:

⁴⁹⁷ EV. HMK. SR. d, nr. 3064.

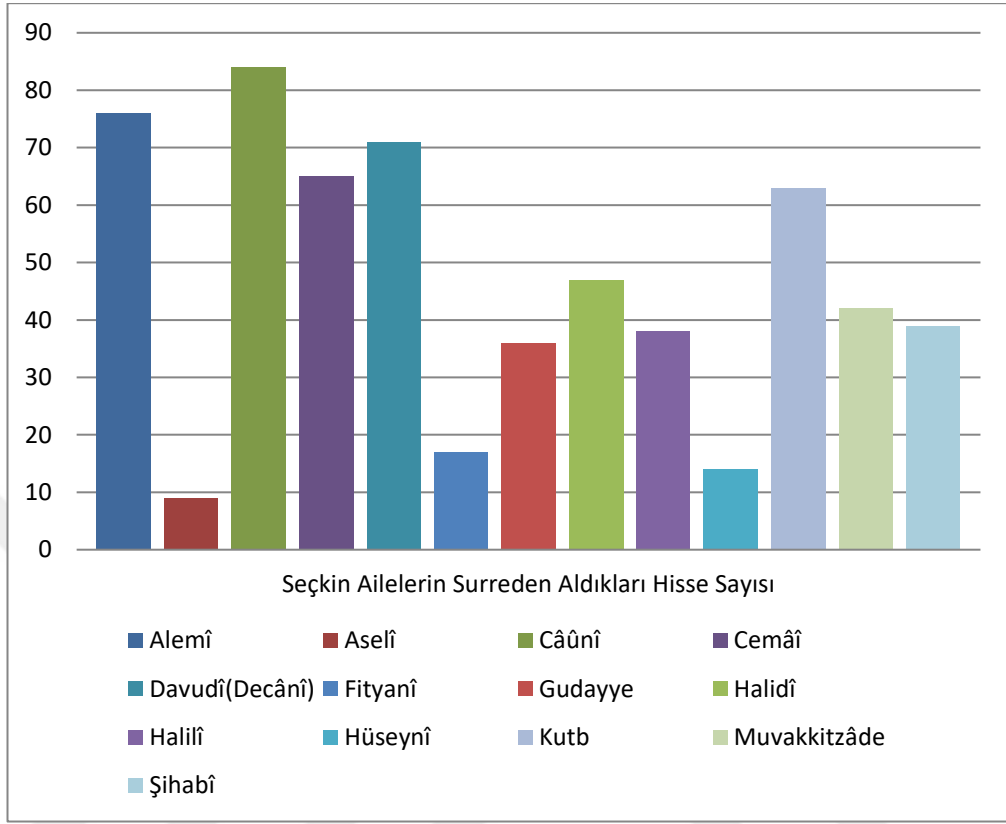
Grafik 5. Surrenin Seyyid(e) ve Şerif(e) Unvanlarına Göre Dağılımı

Surre defterinde kayıtlı seyyid ve şerif unvanlarıyla ilgili dikkatimizi çeken husus, bu iki unvanın kullanımına dair ayırımın belirli bir usüle göre yapılmış olmasıdır. Zira erkeklerin seyyid unvanını kullanmalarına rağmen şerif unvanını hiç kullanmadıkları tablodan anlaşılmaktadır. Daha önce zikrettiğimiz üzere Kudüs erkeklerinin şerif unvanını kullanmamalarının nedeni, bu dönemde Mekke emirlerinin şerif unvanını kullanmalarından dolayı herhangi bir karışıklığa meydan vermemesi ve Mekke emirlerine gösterilen hürmetten dolayı olmalıdır. Kadınların ise seyyide ağırlıklı olmak üzere bunun yanında şerife unvanını da kullandıkları görülmektedir.

Surre hissedarlarına dair dikkat çeken diğer bir husus da Alemî, Aselî, Hüseyinî, Davudî, Câûnî gibi Kudüs'ün seçkin ailelerine mensup kişilerin ön plana çıkmalarıdır. Kudüs'ün önde gelen bu aileleri seyyid unvanıyla halk içinde elde ettikleri itibarlarını aynı zamanda naiplik, başkâtiplik, mahkeme şahitliği, tercümanlık, kale dizdarlığı ve mimarbaşılık gibi üstlendikleri idari görevlerle artırmayı başarmışlardır. Bunun yanında vakıf ve surre sayesinde elde ettikleri gelirler, Kudüs'teki nüfuzlarını daha da güçlendirmiştir. Kudüs suresinden hisse sahibi olan ailelere dair grafik aşağıdaki gibidir:

Grafik 6. Surrede Hisse Sahibi Olan Kişilerin Ailelere Göre Dağılımı (1799)

Kudüs surresinin Kudüs'ün önde gelen aileleri için itibar edilen bir gelir olduğunu grafikten anlamak mümkündür. Buna göre Alemî, Câûnî, Cemâî, Davudî (Decânî) ve Kutb ailelerinin herbirinin altmıştan fazla hisseye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunlara nazaran, Gudayye, Halidî, Halilî, Muvakkitzâde ve Şihabî ailelerinin hisse sayıları 30 ilâ 50 arasında değişmektedir. Muvakkitzâde ailesinin hisse sahipleri arasında dikkat çeken isim Seyyid Ahmed Muvakkitzâde'dir ki bu ailenin sahip olduğu toplam kırk iki hisselerin on sekizi Seyyid Ahmed'e veya onun nesline aittir. En az hisseye sahip aileler ise Aselî, Fityanî ve Hüseyinî aileleridir. Kudüs vakıflarından bahsederken tespit ettiğimiz üzere Hüseyinî ailesi, vakıf görevlerindeki etkinlikleriyle elde ettikleri servetleri kurdukları aile vakıfları ile nesilden nesile aktarmayı başarırken, surrenin bu servetlerine olan katkısının görece az olması dikkat çekicidir.

Ailelerin surre cemaatleri içerisindeki dağılımına bakıldığında her bir cemaatte bu ailelere mensup kişilerden en az bir kişinin yer aldığı görülmektedir. Bu durum aynı zamanda önde gelen ailelerin kendileriyle ilgili olmadıkları bir cemaatte

de yer almaları anlamına gelmektedir. Mesela, bu ailelerin surrenin mücavirîn cemaatleri arasında yer alması oldukça düşündürücüdür. Nitekim Arapça'da komşu anlamına gelen mücavir, terim olarak hac niyetiyle Hicaz'a gidip merasimin gerçekleşmesinden sonra Haremeyn civarında ikamet ederek itikâfa çekilmeyi tercih edenler için kullanılmaktadır⁴⁹⁸. Aynı şekilde diğer İslâm beldelerinden gelerek günlerini Kudüs gibi kutsal bir beldede ibadetle geçirmek için Harem-i Şerîf bölgesi ve civarına yerleşen halka da mücavir denilmiştir. Surre defterlerinde sulehâ-i mücavirîn, Kuds-i Şerîf mücavirleri, Haseki Sultan İmareti odalarında kalan Anadolu mücavirleri, Hz. Davud makamında hizmetli mücavirler, Mansurîn Ribatı mücavirleri, Alaaddin en-Nasr Ribatı mücavirleri, Bayram Çavuş Ribatı mücavirleri, Hacı Kasım Çavuş Ribatı mücavirleri, Zeminiye ve Cevheriye medreselerinin ribatı mücavirleri, Hz. Davud makamının kadın mücavirleri adıyla yer alan on cemaatte Kudüs'ün önde gelen ailelerinin ismine sıklıkla rastlanmaktadır. Bu aileler arasında ilk sırayı ise Alemî ailesi almaktadır. Alemîlerle ilgili bu durum her ne kadar üzerinden asırlar geçmiş olsa da onların Kudüs'e Mağrib'ten gelerek yerleşmiş olmalarına bağlanabilir⁴⁹⁹.

Câûnî, Muvakkitzâde ve Davudî gibi ailelerin Kudüs'ün yerli ahalisinden oldukları halde surrenin mücavirler cemaati başlığı altında yer almaları, surre dağıtımında defterlere isimlerin yazılması hususunda tam olarak doğru bilgilere dayanan bir uygulamanın yapılmadığına⁵⁰⁰ dair bir görüşü akla getirirse de bu görüşü temellendirmek mümkün değildir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasını *Vakıf Görevleri* başlığı altında da değindiğimiz ferağ usulüyle tasarruf hakkının el değiştirmesi en iyi şekilde açıklamaktadır. Tıpkı vakıf görevlilerinde olduğu gibi surrenden hak sahibi olan kimselerin de kendi rızalarıyla vazgeçtikleri bu haklarını bir bedel karşılığında başka birine devredebildikleri şer'îyye sicillerindeki hükümlerden anlaşılmaktadır. İlgili hükümlerden birkaç tanesini sunmak konuyu aydınlatmak için yeterli olacaktır. Grafikten de anlaşılacağı üzere 1799 senesinde Kudüs'ün önde

⁴⁹⁸ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s. 592.

⁴⁹⁹ Ze'evi, *Kudüs*, s. 83; Alaattin Dolu, "Osmanlı Hâkimiyetinden İsrail İşgaline: Kudüs'ün Gönüllü Sakinleri, *TYB Akademi*, Sayı 21, 2017, s. 57.

⁵⁰⁰ Rahime Fişne, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kudüs Surreleri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2012, s. 27.

gelen ailelerinin surre hisselerinde Kuttîne ailesi yer almamaktadır. Ancak bu tarihten sonra Kuttîne ailesinin Kudüs'te şöhret ve saygınlık kazanma mücadelesinde olduğunu, satın aldıkları surre hisselerinden anlamak mümkündür. Bu minvalde Seyyid Süleyman Kuttîne, Kudüs Kadınları, Harem-i Şerîf Müezzinleri, Sulehâ-i Mücâvirîn ve Bâbu'l-Amud Mahallesi gibi farklı cemaatler için İstanbul'dan gönderilen surrede hisseleri bulunan Seyyid Davud b. Muhammed ed-Denef'e 6 zolota ve Seyyid Hasan b. Şeyh Mustafa ed-Denef'e de 2 zolota olmak üzere toplamda 8 zolota ödeme yaparak 1803 senesinde hisselerin yeni sahibi olmuştur⁵⁰¹. Yine Seyyid Süleyman Kuttîne bu sefer Mısır surresinde yıllık 8 zolota hissesi bulunan Seyyid Hüseyin'in hissesini 1803 senesinde 70 zolotaya satın almıştır⁵⁰². Diğer bir hükümde İstanbul surresinden yıllık 70 kıta fizza⁵⁰³ mutasarrıf Seyyid Abdüssamed Ebu'l-fazl'ın feragat ettiği bu hissesini Alemî ailesinden Seyyid Hacı Muhammed Efendi 23 zolota karşılığında almıştır⁵⁰⁴. Farklı aileler arasında surrenin el değiştirmesine dair bu örneklerin yanında surre hisselerinin aynı aile içinde el değiştirdiği de görülmektedir. Şeyh Abdülkerim el-Cemâî, Harem-i Şerîf'teki vazifesini 72 zolota, Kur'ân öğretme vazifesini 28,5 zolota ve imamlık vazifesi için İstanbul surresinden gelen hissesini 25 zolota karşılığında Seyyid Ahmed Efendi el-Cemâî'ye devretmiştir⁵⁰⁵.

Surreden hisse sahibi olanların cinsiyet ayrımına bakıldığında ise şöyle bir grafik karşımıza çıkmaktadır:

⁵⁰¹ KŞS, nr. 284, s. 5 (evâhir-i Zilhicce 1217).

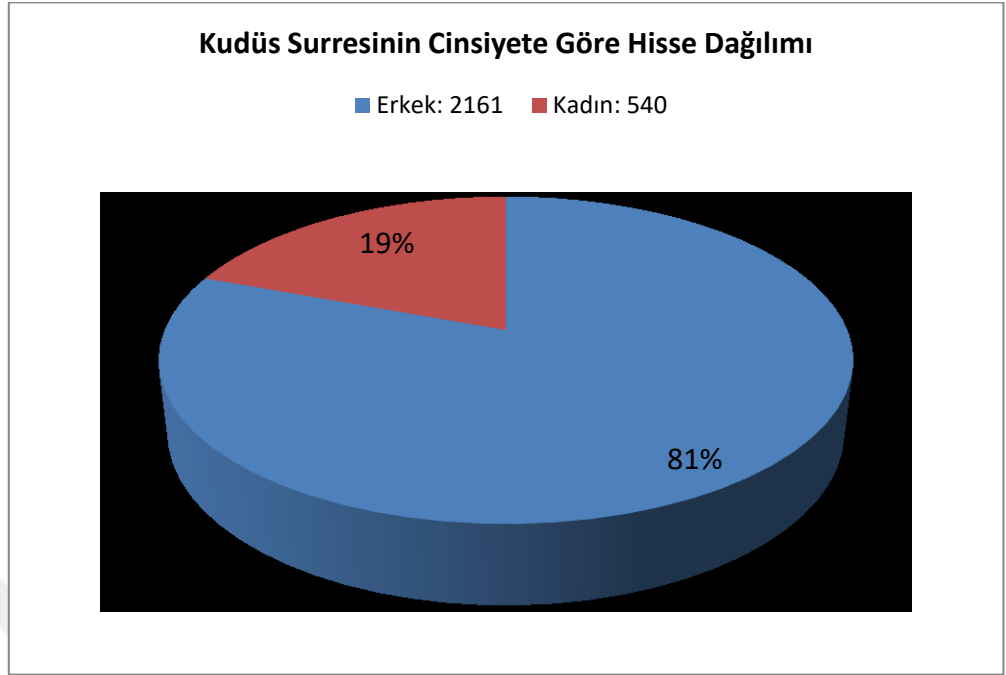
⁵⁰² KŞS, nr. 295, s. 37 (15 Şaban 1226).

⁵⁰³ Fizza: Gümüş. Vankulu Mehmed, *Vankulu Lüğati*, (haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi), Cilt I, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s. 1208.

⁵⁰⁴ KŞS, nr. 299, s. 16 (15 Zilkade 1230).

⁵⁰⁵ KŞS, nr. 290, s. 20 (25 Cemaziyelahir 1223).

Grafik 7. Kudüs Surresinin Cinsiyete Göre Hisse Dağılımı

Kudüs surresinden yararlanan 2701 kişi arasında 540'ı kadın, kalan 2161'i ise erkeklerdir. Toplam surre içinde % 19'a tekabül eden bu sayıdan yaklaşık 200 tanesinin *benât* terimiyle kayda alınması kadınların Kudüs surresindeki paylarının miras yoluyla arttığına işaret etmektedir.

Hisse sahiplerine dair dikkat çeken önemli bir husus, kadın cemaatlerine ait kısımda erkeklerin de yer almasıdır. Bu husus, Kudüs mücavirlerine verilen hisselerde Kudüs'ün yerel ailelerine mensup kişilerin de yer almasını izah ederken değindiğimiz hususla benzerlik göstermektedir. İlk etapta surre dağıtım esaslarının zamanla kaybolarak artık gelişigüzel bir dağıtım yapıldığı izlenimini verse de Darüssaade Ağası Beşir Ağa zamanında Kudüs surresine getirilen düzenlemeler bunun doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Beşir Ağa'nın arzıyla 1717 senesinde sâdir olan fermanda surrenin, vekil ve surre kâtibi marifetiyle Kudüs halkının ellerinde olan beratlarına göre dağıtılması ve deftere kaydedilmesi emredilmişti⁵⁰⁶. Fermanda belirtilen bu husus, özellikle İstanbul'dan gönderilen surre defterine her sene kayıt yapılması, ellerinde beratı olmayan kimselerin surrenden faydalanmasını engelleme amacıyla gerekli tedbirlerin alındığına işaret etmektedir. Kadın cemaatlere

⁵⁰⁶ EV. HMK. SR. d, nr. 3060, s. 3a.

ait hisselerde erkek isimlerinin yer almasını ise, kadın hisse sahibinin ölümüyle bu hissenin erkek mirasçılara kalması veya kendi isteğiyle hissesinden ferağ ederek hissesini erkek birine devretmesi ile açıklayabiliriz. Nitekim surre sahiplerinin vefat veya feragat yoluyla surreleri mahlûl olduğu zaman bu surreler için berat çıkarılması, kadı ilamıyla Darüssaade ağasına ve onun aracılığıyla da padişaha arz edilerek mümkün oluyordu⁵⁰⁷. Miras yoluyla surrenin el değiştirmesine dair evlâd ve benât tabirleri birer ipucu olup bununla ilgili birçok örnek, kadınlara ait hisselerde erkeklerin nasıl yer aldığına açıklık getirmektedir. Mesela, Riş Mahallesi'ndeki kadınlara ait surreten yirmi sikkelik birim hissenin hissedarlarından biri Seyyide Fatıma'nın kızları (*benât-ı Seyyide Fatıma*) iken diğer hissedarlar Seyyide Hadice'nin kız ve erkek çocukları (*evlâd ve benât-ı Seyyide Hadice*)'dır⁵⁰⁸. Bu, Seyyide Fatıma'nın sahip olduğu surre hissesinin sadece kız çocuklarına miras kaldığını gösterirken Seyyide Hadice'nin hissesinin ise kız ve erkek çocuklarına miras kaldığını göstermektedir. Yine Alaaddin Ribatı'nda kalan kadınlara tahsis edilen surreten yirmi sikkelik bir hisseye sahip olan *evlâd-ı Harruh b. Seyyid Ahmed Nesibe* ifadesi, Harruh isimli kadının erkek çocuklarına bu hissenin miras yoluyla geçtiğini ortaya koymaktadır⁵⁰⁹. Surre hissesinin kadından erkeğe geçmesinin bir diğer yolu olan surrenin satışına dair örnek ise Aselî ailesinden Seyyide Rukiye'ye aittir. Her yıl Kudüs ahalisi için Mısır'dan gelen surreten iki buçuk zolotaya mutasarrıf Seyyide Rukiye b. Muhammed Bey el-Aselî, bu hissesini 1811 senesinde yirmi iki buçuk zolota karşılığında Seyyid Süleyman Kuttînezâde'ye devretmiştir⁵¹⁰.

Sonuç olarak; Kudüs'e her sene mutad olarak gönderilen surre, seçkin aileler başta olmak üzere Kudüs halkı için önemli bir gelir kaynağıdır. Bu durumun farkında olan Kudüslüler, sahip oldukları surre hisselerini nesilden nesile aktararak aile içerisinde tutmakla kalmamış, satın aldıkları surre hisseleriyle gelirlerini artırmayı da başarmışlardır.

⁵⁰⁷ Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 132.

⁵⁰⁸ *EV. HMK. SR. d*, nr. 3064, s. 35b.

⁵⁰⁹ *EV. HMK. SR. d*, nr. 3064, s. 38a.

⁵¹⁰ *KŞS*, nr. 295, s. 2, (30 Rebiulahir 1226).

3. MÜSLÜMANLARLA İLGİLİ DİVAN-I HÜMAYUNA YANSIYAN SORUNLAR

Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda adaleti sağlamak maksadıyla kullandığı yöntemlerden biri şikâyet mekanizmasıdır. Buna göre Osmanlı tebaasından haksızlığa uğradığını düşünen biri kadından başlayarak sancak, eyalet, veziriazam ve kazasker divanlarına, Divan-ı Hümayun'a ve imkân bulabilirse doğrudan padişaha şikâyette bulunma hakkına sahipti⁵¹¹. Başvuru yapılan bu mercilerin her biri netice itibariyle hiyerarşik düzende en üst merci olan padişah adına şikâyetleri kabul etmekteydi. Bunlar arasında şikâyetlerin en yaygın olarak ulaştırıldığı merci ise padişah adına şikâyetleri kabul eden Divan-ı Hümayun'dur⁵¹².

1742 senesinden itibaren kişilerin yaptıkları başvurular eyalet esaslı defterlerde kaydedilmeye başlayınca Kudüs'ten İstanbul'a şikâyette bulunanların başvurularına dair hükümler Şam Ahkâm defterleri serisi içerisinde yer almıştır. Mezkûr defterlerde çalışmamızın sınırlarını oluşturan 1798-1841 yılları arasında Kudüs Müslümanlarına dair farklı konularda hükümler bulunmaktadır. Bu konuların izahına geçmeden önce Divan'dan Kudüs ile ilgili çıkan hükümlerin nasıl bir seyir takip ettiği hakkında malumat vermek yerinde olacaktır.

Şikâyet başvurusu doğrudan Divan-ı Hümayun huzuruna çıkmakla olabileceği gibi bir arzuhal göndermek yoluyla da gerçekleşebilmekteydi⁵¹³. Kudüs bakımından burada dikkat çeken husus, bölgenin merkeze olan uzaklığıdır⁵¹⁴. Belki de bu sebepten dolayısıdır ki Kudüs'te sosyal hayatta yaşanan birçok anlaşmazlık, çoğunlukla yerel mahkemelerde çözüme kavuşturulmaktaydı. Ancak yerel mahkemede anlaşma sağlayamayan tarafların, sorunlarını çözmek için İstanbul'a

⁵¹¹ Osmanlı Devleti'nde şikâyet kabul eden merciler hakkında bkz. Murat Tuğluca, *Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Mekanizması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 29-48.

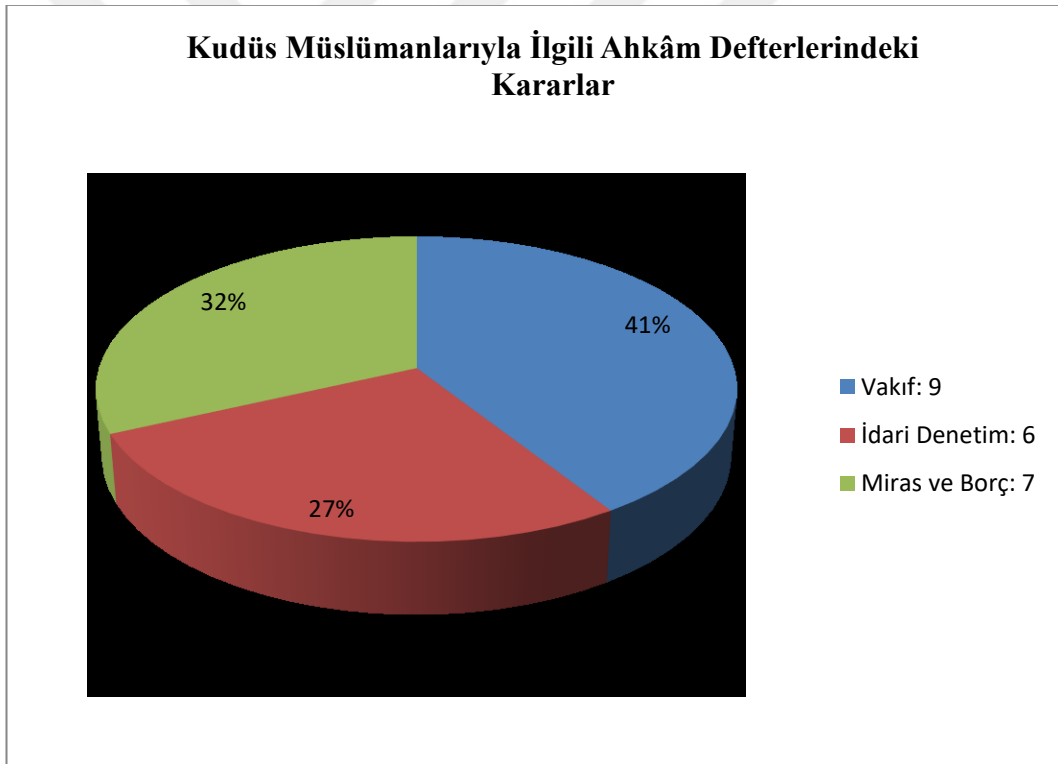
⁵¹² Murat Tuğluca, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 2012-2 (Balkan Özel Sayısı-II), s. 109.

⁵¹³ Divan-ı Hümayun'a yapılan şikâyetlerin iletim kanalları ile ilgili bkz. Murat Tuğluca, *Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Mekanizması*, s. 48-58.

⁵¹⁴ XVII. yüzyıl şikâyet defterlerini esas alarak yaptığı çalışmasında Tuğluca, Divan-ı Hümayun'a yapılan şikâyetlerin %63'ünün İstanbul ile Rumeli ve Anadolu eyaletlerinden yapıldığını zikretmektedir. Merkezden uzaklaştıkça başvuru oranının gittikçe düştüğüne işaret eden araştırmacı, mesela bu dönemde Mısır'dan yapılan başvuru oranını % 1 olarak vermektedir. Murat Tuğluca, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı...", s. 111.

başvurmaktan geri durmadıkları ya da hiç yerel mahkemeye başvurmadan Divan-ı Hümayun'a başvurdukları ahkâm defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Her ne kadar mesafenin uzaklığı bu başvuruların yoğun bir biçimde yapılmasını engellese de yaptığımız araştırma sonucunda Divan-ı Hümayun'dan Kudüs'le ilgili çıkan yetmiş yedi karardan yirmi ikisinin Müslümanlarla ilgili olduğu tespit edilmiştir. Şam Ahkâm Defterlerinde yer alan Kudüs Müslümanlarıyla ilgili kararlar ise vakıf, idari denetim ve miras-borç davaları şeklinde üç ana başlıkta toplanabilmektedir. Buna göre Şam Ahkâm Defterlerinde Kudüs Müslümanlarıyla ilgili olan yirmi iki hükmün konularına göre dağılımı şöyledir⁵¹⁵:

Grafik 8. Kudüs Müslümanlarıyla İlgili Ahkâm Defterlerindeki Kararlar

⁵¹⁵ Şam Ahkâm Defterlerinin dışında Mühimme Defterleri serisinde de 1798-1841 yılları arasına ait Kudüs halkını ilgilendiren birtakım hükümler bulunmaktadır. Bu ise, özellikle Kudüs kadısının karar vermeyi uygun görmediği durumlarda merkezî yönetimin kararını öğrenmek amacıyla İstanbul'a gönderdiği ilamlar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu bölümde her ne kadar bahsedilen bu hükümlerden de istifade etsek de istatistiksel veriler sadece Şam Ahkâm Defterleri esas alınarak hazırlanmıştır.

3.1. VAKIF

Kudüs'teki Müslüman vakıflarıyla ilgili olarak davacıların gerek yerel mahkemede istedikleri sonucu alamamaları gerekse lehlerinde verilmiş hüküm olmasına rağmen pratikte karşılığını bulamamaları gibi sebepler bu davaları bir üst mahkeme diyebileceğimiz Divan-ı Hümayun'a taşımalarına neden olmuştur.

Konuya dair inceleyeceğimiz ilk hüküm, Safed Kadısına hitaben yazılan Aralık 1798 tarihli hükümdür. Buna göre Safed Sancağı'nda bulunan Hatib Köyü'nün mahsulünden elde edilen gelirin dörtte birinin Salahaddin Eyyubî Hangahı Vakfı ve Hazret-i Şuayb Türbesine ait olduğu bildirilmektedir. Yine vakfın görevlilerinden günlük on akçe ve altı çuval buğday nâzıra ve günlük iki akçe mütevelliyeye Hatib Köyü mahsulü gelirlerinden ödeme yapılmaktadır. Ellerindeki berat ve hüccetlerle bunları ispatlayan vakfın müteveli ve türbedarları Şeyh Ali er-Raif ve Şeyh Muhammed Ebu'l-Münzî'ye Hatib Köyü ahalisinin ödeme yapmak istememelerinden dolayı dava Divan-ı Hümayun'da görüşülerek karara bağlanmıştır. Daha öncesinde Defter-i Hakani'ye başvurularak bu ikisinin beratlarının defterde kayıtlı olduğuna karar verilmiş ve vakfın gelirlerine herhangi bir müdahalede bulunulmamasına dair emir çıkarılmıştır⁵¹⁶. Bu hükümden vakıf bir hayrat ile bu hayrattaki hizmetlerin yürütülmesine yönelik dükkân, arsa, değirmen vb. gelir kaynaklarının birbirine uzak mesafelerde olabileceği anlaşılmaktadır. Bu; hayrat sahibi vâkıfın tasarrufunda olan mülklerinin farklı bölgelerde yer alması veya bu hayrata sonradan eklenen vakıfların olması gibi farklı sebeplerden kaynaklanmış olabilir. Bu nedenle Kudüs'te yer alan vakıfların akarları her zaman için hayratla aynı yerde bulunmamakta kimi vakıfların akarları bu örnekte olduğu gibi Safed, Gazze ve Aclun gibi Kudüs çevresindeki sancak ve kazalarda yer alabilmektedir. Bu yönüyle Ahkâm defterlerinde konuyla ilgili hükümler, Kudüs kadısı ile sancakbeyinin yanında farklı sancakların yöneticilerine de hitap etmektedir.

1803 senesi Eylül ayına tarihli bir hüküm, Seyyid Ahmed ve Seyyid Muhammed adlı iki kişinin Divan'a bizzat başvurdukları şikâyet sonucunda sadır olmuştur. Buna göre bu iki zat Kudüs sâkinlerinden Benî Lütuf olarak tanınan

⁵¹⁶ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 5, s. 106, (evâsıt-ı Receb 1213).

dedelerinin Kudüs'teki Yahudi Mahallesi'nde bulunan evini evlâdiyet üzere vakfettiğini ve evden hâsıl olan kira gelirinin ise kendilerine ait olduğunu iddia etmektedirler. Hükümde Seyyid Ahmed ve Seyyid Muhammed'in kardeş mi, amca çocukları mı olduğuna dair akrabalık derecesini gösteren bir ipucu bulunmasa da "cedleri" ifadesinden aralarında akrabalık bağının olduğu kesinlik kazanmaktadır. Kendi hakları olduğunu beyan ettikleri evin kira gelirini vermeyen ise vakfın mütevellisi olduğunu iddia eden Muhammed adlı kimsedir. Muhammed, bu iki zatın dedeleri tarafından vakfedilen evin evlâda meşrut olmadığını, vâkıfın evi başka cihetler için vakfettiğini savunmaktadır. Bu durumda davanın çözüme kavuşabilmesi için gerekli olan delil vâkıfın şartlarını gösteren vakfiyedir. Ancak hüküm kısmında yer alan "*şurût-ı vâkıf ve vakfiye-i ma'mûlün bihâya mugâyir olan müdâhalesi men u def olunmak bâbında emr-i şerîfim sudûrunu ricâ eyledikleri ecilden mahallinde şer'le görülmek bâbında*⁵¹⁷" ifadesinden müştekilerin Divan'a herhangi bir delil sunmadıkları anlaşılmaktadır. Şayet iddialarının doğruluğunu ispatlayacak belgeyi Divan'a sunmuş olsalardı Divan'dan haklarında çıkacak hükmün daha kat'î olması beklenirdi. Ancak Divan, bunun yerine davayı sadece Kudüs Kadısına havale etmekle yetinmiştir. Bunu yapmasındaki temel saik ise, kadılar tarafından tutulan defterlerde vakfiyelerin suretlerinin de yer almasıdır. Aslında Divan'ın, davanın mahallinde görülmesini istemesi, davanın sonuçlanması için gerekli olan vakfiyenin Kudüs kadısı tarafından araştırılmasına yöneliktir. Burada akla gelen önemli bir soru İstanbul'a gelen bu iki akrabanın Divan'a yaptıkları başvuruda ne kadar bilinçli olduklarıdır. Zira bu dönemde elinde iddiasını kanıtlayacak hiçbir delili olmayan davacı, davanın kendi aleyhine sonuçlanacağını rahatlıkla bilebilir. Kudüs sakinlerinden oldukları anlaşılan bu iki zatın uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından İstanbul'a ulaşarak sonucunu tahmin etmelerinin zor olmadığı bir maceraya atılmalarını beklemek pek isabetli olmaz. Daha önce yerel mahkemede istediğini elde edemeyen bu iki Kudüslü, başka bir sebepten ötürü zaten İstanbul'da buldukları bir sırada şeyhülislam ve nakibüleşrafi da araya koyarak Divan-ı Hümayun'dan emellerine ulaşmak istemiş olabilirler.

⁵¹⁷ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 5, s. 127, (evâhir-i Cemaziyevvel 1218).

Vakıf bir evin kirası hakkında görülen diğer bir davada da davalı el-Hac Muhammed'dir. Davacılar sâdât-ı kirâmdan Seyyid Ahmed, Seyyid Davud, Seyyid Halil ve Seyyid İbrahim, dedeleri el-Hac Ali'nin Kudüs-i Şerîfte sahip olduğu bir evini vakfederek oturma şartını evlâdına nesilden nesile şart ettiğini, ancak 1815 yılında evi kendilerine kiraladıkları el-Hac Muhammed'in davanın görüldüğü 1824 yılına dek herhangi bir kira ödemesi yapmadığını iddia etmektedirler. Hükümde yer alan "*menzil-i mezkûru bunlara teslîme tenbîh birle cânib-i şer'den bunların yedlerine hüccet-i şer'îye i'tâ olunmuş iken merkûm ısgâ etmeyip gadr-i küllî eylediğin bildirip*" ifadesinden bu davacıların daha önceden Kudüs mahkemesine de başvurdukları ve evin kendilerine iade edilmesi şeklinde dava lehlerinde sonuçlanmış olmasına rağmen, davalı el-Hac Muhammed'in bunu dikkate almayarak evde ücret ödemediği oturmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle davacıların ellerindeki hüccetleri dikkate alan Divan, Kudüs Kadısının duruma derhal el atmasını ve dokuz senelik biriken kiranın hak sahiplerine ödenerek evin de kendilerine geri verilmesi için gerekeni yapmasını emretmektedir⁵¹⁸.

Aile vakıflarıyla ilgili yaşanan anlaşmazlıklara dair verilen bu örnekler vâkıfın evlatlarıyla üçüncü şahıslar arasında cereyan eden olaylardır. Bunun yanında bu türden bir anlaşmazlığın vâkıfın evlatları ya da yakın akrabaları arasında da yaşandığını görmek mümkündür. Zira İbrahim ve Abdullah adlı iki şahsın büyük dedeleri İbrahim, Kudüs'teki ev ve dükkânlarını vakfetmiş ve vakfın şartları arasında bunların kira gelirlerinden vakıf mürtezikalarına⁵¹⁹ ödenen miktardan arta kalan gâllenin yani gelirin "*evlâd-ı sâire ile beynlerinde ale's-seviye tevzî ve taksîm*" edilmesini istemiştir. Ancak amca çocukları el-Hac Abdurrahim, Halil, Sadık ve Muhammed Sadık kendi paylarına düşene kanaat etmeyip kalan bütün gelire sahip olmak isteyince buna engel olunması hususunda Kudüs kadısına Ekim 1824 tarihli hüküm gönderilmiştir⁵²⁰.

⁵¹⁸ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 91, (evâsıt-ı Receb 1239).

⁵¹⁹ Mürtezika: Vakfın gelirlerinden maaş ve tayin alanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s. 624.

⁵²⁰ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 99, (evâsıt-ı Safer 1240); Aynı şahıslara vakfın eski mütevellileri tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi hususunda bkz. A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 100, (evâhir-i Safer 1240).

Vakıf geliri anlaşmazlığı hususunda dikkat çekici bir hüküm Kasım 1822 tarihli Kudüs'teki İseviye Köyü'ne dairdir. Hükümde Haseki İmaretî vakfından olduğu kaydedilen İseviye Köyü'nün⁵²¹ mülk, vakıf ve hâs gibi çok hisseli bir köy olduğu verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Ancak bu davada vakıf gelirlerine yapılan bir müdahale değil, aksine diğer mülk ve hâs sahipleri ile vakıf mutasarrıflarının köyde 1500 akçe hissesi bulunan Sadeddin Mühendis'in hissesine müdahale ettikleri anlaşılmaktadır. Buna göre Divan-ı Hümayun, gerektiği üzere Defter-i Hakani'deki mufassal tahrir defterindeki kayıtlara baktırarak bu hisselerin evlâdiyet ve mülkiyet üzere Sadeddin Mühendis'e ait olduğunu anlamış ve yapılan bu müdahalenin derhal sonlandırılması için Kudüs kadısından gerekli tedbirleri almasını istemiştir⁵²². Yine buna benzer bir davada Seyyid Muhammed Ahmed'in ortağıyla birlikte tasarruflarında bulunan Kuds-i Şerîf Kazası'na bağlı köylere ait timar gelirlerine Sahratullah Vakfı mütevellisi tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi karara bağlanmıştır⁵²³.

Hisseli köy ve mezralarda bu türden sıkıntıların yaşandığını gösteren diğer bir hüküm ise Temmuz 1813 tarihlidir. Önceki iki davadan daha karışık bir görünüm arz eden bu davada Remle'nin Tîn Köyü'nde 6000 akçe timara mutasarrıf Mustafa veled-i Süleyman'ın yine Remle'de bulunan Vadi'l-adale mahsûlâtında ve Kudüs-i Şerîf Sancağı'na tâbi Beyt Safafa Köyü'nde hissesinin bulunup bulunmadığı sorgulanmaktadır. Zira müşteki Mustafa, kendisine ait olduğunu ileri sürdüğü bu yerlerdeki hisselerle Edhemiye Zaviyesi Vakfı mütevellileri Seyyid Ahmed ve Seyyid Muhammed'in el koyduğunu iddia etmektedir. Buna dair Divan-ı Hümayun'un yaptırdığı tahkikatta Defter Emîni Seyyid Abdurrahim Muhib'den gelen arz sonucunda şikâyetçi Mustafa'nın haklı olduğu Şam valisi, Kudüs kadısı ve Remle naibine bildirilmektedir⁵²⁴. Bu davada görüldüğü üzere timar sahibi şikâyetçi, vakıf yöneticilerine karşı açtığı davayı kazanmış ve kendisine ait olan hakkı tekrar elde etmiştir.

⁵²¹ İseviye Köyü Haseki Sultan İmaretî Vakfı akârları arasındadır. Bkz. Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik*, s. 145.

⁵²² *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 6, s. 134, (evâsıt-ı Zilkade 1227).

⁵²³ *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 7, s. 97-98, (evâsıt-ı Muharrem 1240).

⁵²⁴ *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 6, s. 138-139, (evâhir-i Receb 1228).

Ancak Şimdi bahsededeğimiz dava rneği, durumun her zaman müŐtekinin lehine sonuŐlanmadıĐını göstermektedir. Şubat 1819 tarihli hükümde bu sefer müşteki konumunda yine bir timar sahibi olan Süleyman vardır. Sipahi Süleyman ortağıyla birlikte tasarruflarında bulunan Kuds-i Şerif Sancağı'ndaki Turet'l-cevz Köyü ile diğer köy ve mezralara ait timar gelirlerinin taksiminde diğer ortaklar Sultan Salahaddin evkafından Meğaribe Zaviyesi Vakfı, Sahyun Medresesi Vakfı ve diğer vakıfların haksızlık yaptıklarını iddia etmektedir. Yapılan tahkikatta Defterhane'de bulunan RuznamŐe-i Hümayun ile icmal, mufassal ve evkaf defterlerine müracaat edilerek durumun müşteki Süleyman'ın iddia ettiği gibi olmadığı, kendisinin bu köylerde timar hissesinin bulunmadığı anlaşılmış ve ona göre hareket edilmesi Şam valisi ile Kudüs kadısına bildirilmiŐtir⁵²⁵.

Divan-ı Hümayun'da Kudüs'teki Müslüman vakıflarıyla ilgili hükümler daha çok vakıf gelirlerinin paylaşımı noktasında yoĐunlaŐmaktadır. Bunlar arasında hisseli arazilerde yaşanan timar-vakıf anlaşmazlığı kimi zaman vakıf lehine sonuŐlanmışken kimi zaman sipahi lehine sonuŐlanmıştır. Bu, her ne kadar dinî kimliği haiz bir kurum olsa dahi vakıflarda görevli personelin bilerek ya da bilmeyerek Şer'î ve rf kanunlara aykırı hareket ettiklerini göstermektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, Osmanlı adalet mekanizmasının yerel mahkemenin yetersiz kaldığı durumlarda Divan-ı Hümayun aracılığıyla devreye girmesi ve kişilerin kanunlara uygun hareket etmelerini sağlamasıdır. Aile vakıflarıyla ilgili olarak da gerek vâkıfın evlâdının kendi arasında, gerekse nc Őahıslarla birtakım anlaşmazlıklara düştükleri tespit edilmiştir. Bütün bu anlaşmazlık davalarının sonuŐlanmasında Divan-ı Hümayun'un verdiği kararlar Şayet deliller yeterli ise kat' olmuş, delil yetersizliğinde ise olay tekrar yerel mahkemeye havale edilerek gerekli delillerle tahkikatın yürütülmesi emredilmiştir.

⁵²⁵ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 6, (evâil-i Rebiulahir 1234); Timar ve vakıf anlaşmazlıklarına dair diğer bazı örnekler işin bkz. A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 116-117, (evâhir-i Zilhicce 1241); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 251-252, (evâsıt-ı Rebiulahir 1246).

3.2. İDARİ DENETİM

Osmanlı Devleti'nin tebaasına sağladığı şikâyet hakkı, halk ile padişahın taşradaki temsilcileri arasında yaşanacak haksızlıkları önlemek bakımından oldukça önemli bir işlevi yerine getirmekteydi⁵²⁶. Divan-ı Hümayun'a gelen şikâyetler üzerine yapılan tetkikler sonucunda sahip oldukları makam ve yetkileri suistimal ettiği anlaşılan devlet adamlarına gereken cezanın verilmesi, devletin hem hizmet kademelerinde bir iç kontrol yapmasına imkân tanımakta hem de bölge halkının müreffeh bir yaşam sürmesinin önünü açmaktaydı. Kudüs Müslümanlarının yerel yöneticilere dair Divan-ı Hümayun'a yaptıkları şikâyet başvurularından çalışma dönemimize ait üç hüküm tespit edilmiş olup bunların ilki Kudüs mahkemesinin başkâtibi, diğeri ikisi ise Kudüs mütesellimleri ile Şam valileri hakkındadır.

Kudüs mahkemesindeki etkinlikleri Osmanlı öncesine kadar uzanan Halidî ailesi, XVIII. yüzyıldan itibaren mahkemenin başkâtiplik görevini tekeline almakla kalmayıp bunun yanında mahkemenin şühûdü'l-hâli arasında bulunmaktaydılar⁵²⁷. Böylelikle Halidî ailesi yürüttükleri bu görevler sayesinde Kudüs'te hatırı sayılır bir itibar elde etmişlerdi. Ancak XIX. yüzyılın başına gelindiğinde Halidîzâde Ali Efendi'nin mahkemedeki tutum ve davranışları, ailenin itibarını zedeleyecek birtakım gelişmelere neden oldu. Uzun bir zamandır mahkemenin başkâtiplik ve naiplik görevini yürüten Halidîzâde Ali Efendi hakkında Babıali'ye yapılan suç duyurularına istinaden başkâtibin birkaç defa davası görülmüş ve son olarak görevden uzaklaştırılması emredilmiştir. Daha önce 1800 senesinde Başkâtip Ali Efendi hakkında başka bir emir olmasına rağmen bu emre aykırı olarak başkâtiplik görevine devam ettiği de anlaşılmıştır. Ancak son şikâyetlerden sonra yapılan tahkikatla Kudüs kadılarını zan altında bırakma, vefat eden kadıların yerine geçtiği esnada başına buyruk hükümler verme ve kendi kazancını artırmak için halk arasına nifak sokma gibi olaylara karıştığı kesinlik kazanınca görevden alınarak yerine Şeyhülislamın işaretiyle başka birinin atanmasına karar verilmiştir⁵²⁸. Böylelikle devlet, Kudüs'te hukuki muamelelerin gerçekleştiği en önemli merci olan

⁵²⁶ Murat Tuğluca, *Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Mekanizması*, s. 86-89.

⁵²⁷ Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, s. 85.

⁵²⁸ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 107-108, (evâsıt-ı Safer 1225).

mahkemenin işlevselliğini koruması adına gerekli tedbirleri alarak halkın bu husustaki mağduriyetinin giderilmesini sağlamıştır.

Kudüs'te idareciler tarafından baskı gören taifeden biri tüccardır. Kudüs'teki ticaret erbabının küçük çaplı ticaret yapmalarından ötürü zaten fakara sınıfından olmalarına, bir de Şam valileri ve bazı mütesellimler tarafından gördükleri baskılar eklenince durum Babıali'ye taşınmıştır. Buna göre para kazanma sevdasında olan bazı yerel yöneticiler ellerinde bulunan çuka, kumaş, sabun ve kahve gibi çeşitli malları değerinin üstünde zorla Kudüs tüccarına satmaya çalışmaktadır. Kudüs tüccarı bu malları almak istemediklerinde ise geçiş ücreti adı altında bu defa daha fazla para istemektedirler. Bu gibi, Kudüs tüccarına kanuna aykırı hareket ederek zulüm yapan yerel yöneticilerin uyarılması ve buna devam ettikleri takdirde gereğinin yapılması hususunda Kudüs kadısına emir gönderilmiştir⁵²⁹.

Şam ve Sayda valilerinin Kudüs Sancağı'nı kendilerine bağlamak adına verdikleri mücadele yıllarında (1823-1824) bu işten zararlı çıkan taraflardan biri de Kudüs halkı idi. Vehhabi işgali başta olmak üzere bölgedeki isyanları önlemek için gerekli olan asker ve zahire ihtiyacını temin amacıyla Kudüs halkına yapılan baskılar, İstanbul'a bu hususta birçok şikâyetin gönderilmesine neden oldu. Bu doğrultuda yerel yöneticilerin Kudüs halkına yönelik uygulamaları tahkik edilerek bir rapor hazırlandı. Şam valisine bildirilen bu tahkikatın sonucuna göre Kudüs'e gönderilen mütesellimler ve bazı dairelere tayin edilen görevlilerin mal mülk kazanma sevdasıyla attıkları iftiralarla halkı töhmet altında bıraktıkları, belde-i mübarekede şeriate ve padişah rızasına aykırı hareketlerde buldukları ve bu duruma halkın tahammülünün kalmadığı belirtildi. Padişah II. Mahmud, her durumda hürmete layık olan Kudüs'ün eşraf ile sakinlerinin diğer yerlerden daha fazla korunması gerekirken bu çeşit zulümlere uğramasına rızasının olmadığını bildirerek bu uygunsuz hareketlerin engellenmesi ve bir daha yaşanmaması için gerekenin yapılmasını dönemin Şam Valisi Seyyid Ahmed Paşa'ya emretti⁵³⁰.

⁵²⁹ *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 6, s. 140, (evâhir-i Cemaziyelevvel 1228); Aynı hususta sadır olan diğer emirler için bkz. *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 7, s. 89, (evâil-i Receb 1239); *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 7, s. 98, (evâhir-i Muharrem 1240).

⁵³⁰ *A. DVNS. MHM. d*, nr. 241, s. 129, (evâsıt-ı Receb 1239).

Osmanlı Devleti'nin yerel yöneticileriyle Kudüs Müslümanları arasında yaşanan anlaşmazlıklara dair bu üç örnek, zaman zaman bazı yerel yöneticilerin tamahkârlıkları sebebiyle birtakım mağduriyetlerin yaşandığını ortaya koymaktadır. Kudüs'te yaşanan bu münferit olaylara dair devlet tarafından alınan tedbirler, yönetici sınıfı ile halk arasında yaşanan anlaşmazlıklarda devletin kesinlikle taraf tutmadığını ve adaleti tesis etmek adına girişimlerde bulunduğunu göstermektedir.

3.3. MİRAS VE BORÇ DAVALARI

Yukarıda geçtiği üzere Cezzar Ahmed Paşa, yaşadığı husumetin ardından Ebulmerak Paşa'nın Kudüs'ten çıkmasıyla Kudüs halkı, alacaklarına karşılık Paşa'nın Kudüs'teki konağını ve bazı eşyalarını mühürleyince bu durum Paşa'nın Kudüs'te ikamet eden ailesini de zor durumda bırakmıştır. Bunun üzerine Kudüs halkının alacaklarına yeni bir çare olarak Paşa'nın daha önce Gazze, Remle ve Yafa taraflarından Kudüs'e gönderdiği 40.000 guruştan fazla değeri olan zahireyi elinde bulunduran Kudüs Mütessellimi Kasım Bey'in bunu halka vermesi ve böylelikle Paşa'nın mühürlenmiş konak ve eşyalarının ailesine geri verilmesi emredilmiştir⁵³¹.

Kudüs sakinlerinden Seyyid İbrahim Divan-ı Hümayun'a gelerek sunduğu arzında büyükbabası Seyyid Ali'nin 1802 senesinde vefat etmesi üzerine aile içinde yaşanan miras anlaşmazlığının giderilmesi talebinde bulunmuştur. Seyyid İbrahim'in iddiasına göre büyükbabasının geri bıraktığı bütün mal varlığı oğlu Mustafa ile kızı Aişe Hatun (Seyyid İbrahim'in annesi) arasında paylaşılması gerekirken henüz miras paylaşımı yapılmadan Aişe Hatun'un vefat etmesiyle kocası Seyyid Ali ile kızı Seyyide Emine Hatun yeni mirasçılar olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu durumu kabullenmeyen Mustafa, kendisine düşen miktara kanaat etmeyerek diğer hak sahiplerinin mirasına da el koymuştur. Aralarında anlaşma sağlayamadıkları bu mesele hakkında Divan-ı Hümayun ilk olarak Seyyid İbrahim'in iddiası üzerine Mustafa'nın aldığı fazla paranın alınarak hak sahiplerine verilmesini ve davanın mahallinde görülmeye devam edilmesini kararlaştırmıştır. Ancak yerel mahkemede

⁵³¹ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 5, s. 120, (evâil-i Rebiulevvel 1218).

görülen dava sonunda Seyyid İbrahim'in iddiasının gerçek olmadığı ortaya çıkınca bu defa paranın kendisinden alınarak tekrar Mustafa'ya verilmesi emredilmiştir⁵³². Bu davaya sonuç itibariyle benzeyen bir dava da 1819 senesinde görülmüştür. Kudüs sakinlerinden Seyyid Ahmed ve Seyyid Mahmud'un kardeşleri Halil'in 1814 senesinde vefat etmesiyle bütün mal varlığı kendileriyle birlikte amcaoğulları Mustafa ve onun annesine miras kalmışken Seyyid Ahmed ve Seyyid Mahmud, amcaoğulları Mustafa'nın hissesine kanaat etmeyerek zorla fazla para aldığını iddia etmişlerdir. Ancak Kudüs'te görülen mahkemede davacıların iddialarında haksız oldukları delilleriyle birlikte ortaya koyulunca Divan-ı Hümayun'dan Mustafa ve annesi lehinde karar çıkmıştır⁵³³.

Alacaklı bir kimsenin vefat etmesi durumunda aile fertlerinden mirasta hak sahibi olan kişiler bu alacağın takipçisi olmuşlardır. Bununla ilgili davada, Seyyid Muhammed Sadık, Seyyid Mahmud ve Ahmed, babaları Ebubekir'in Kudüs sakinlerinden Seyyid Muhammed Naci'den 1815 senesinden beri alacağı olan 500 guruşu tahsil edemedi vefat ettiğinden bu miktarın kendi hakları olduğunu iddia etmişlerdir. Davayı Divan-ı Hümayun'a taşıyan bu kardeşler için davanın Kudüs yerel mahkemesinde görülmesi ve iddiaları doğruysa Seyyid Muhammed Naci'den bu paranın tahsil edilerek kendilerine verilmesi kararlaştırılmıştır⁵³⁴.

Miras malına müdahale edildiğini iddia eden bir davada, davacı Kudüs'ün önde gelen Alemî ailesine mensup Seyyid Esad'dır. Divan-ı Hümayun'a gelerek babasından kendisine miras kalan Kudüs'te 3000 guruş kıymetindeki evini Kudüs eski mütesellimi Yahya Bey'in mütesellimliği zamanında satmak istememesine rağmen Yahya Bey'in tehditlerine dayanamayarak 1819 senesinde 500 guruşa satmak zorunda kaldığını iddia etmiştir. Yahya Bey'in mütesellimlikten azledilmesiyle birlikte eski gücünün kalmadığını ve bu sebeple aldığı 500 guruşu iade ederek evini geri almak isteyen Seyyid Esad Alemî'nin bu iddiasının, Kudüs yerel mahkemesinde görüşülmesine karar verilmiştir. Yerel mahkeme sonunda, Seyyid Esad Alemî haksız olduğu ortaya çıktığından evi geri alamadığı gibi, mübaşirlik ücreti de kendisinden

⁵³² A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 178, (evâhir-i Muharrem 1232).

⁵³³ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 9, (evâil-i Cemaziyelahir 1234).

⁵³⁴ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 11, (evâil-i Receb 1234).

tahsil edilmiştir⁵³⁵. Evin satışıyla davanın görüldüğü 1823 senesi arasında geçen dört yıllık süreç, davada haksız bulunan Seyyid Esad Alemî'nin eski mütesellim Yahya Bey ile aralarında başka bir olay yüzünden husumet yaşandığı ihtimalini akla getirmektedir.

Şimdi vereceğimiz dava örneğinde de davacılar yine bölgenin eski yöneticilerinden şikâyet etmektedirler. Miras malına müdahale edildiği iddiası taşıyan ve bu defa iddiasında haklı bulunan bu dava 1824 senesinde görülmüştür. Kudüs sakinlerinden Seyyid Ahmed el-Kutb'un kardeşi Ali el-Kutb'un vefat etmesiyle terekesi eşleri ve çocukları arasında pay edilerek yetim çocuklara düşen hisseler vasileri olan amcaları Seyyid Ahmed el-Kutb'a koruması ve işletmesi için verilmiştir. O da hâsıl olan nemadan yetimlerin nafaka ve kisvelerine harcama yapmıştır. Ancak eski Şam valisi ile Kudüs Mütesellimi İsmail Bey zamanında yetimlere kalan mirasın bir kısmının onlardan saklandığı iddia edilmiştir. Kassam defterine müracaat edildiğinde ise bunun doğru olmadığı, ancak resm ve öşür talebiyle yetimlerin mirasına el koydukları tespit edilmiştir. Bu durumun da kanunlara aykırı olması hasebiyle el konulan yetim mallarının kendilerine geri verilmesi emredilmiştir⁵³⁶.

Eski yerel yöneticilerin miras malına müdahalesiyle ilgili bu davaların ardından halihazırda görevde bulunan Kudüs müteselliminin olmasa bile oğlu hakkında Divan-ı Hümayuna şikâyette bulunulduğu ilgili hükümden anlaşılmaktadır. Bu hükme göre; Kudüs tüccarından Seyyid Muhammed b. Şeyh Musa er-Remlî ile ortağı Kuttînezâde Seyyid Muhammed, Şam sakinlerinden Kudüs Mütesellimi Köle Mustafa Ağa'nın oğlu Ahmed'den 1822 senesine mahsuben ayrı ayrı alacakları olduğunu iddia etmişlerdir. İddiaya göre Seyyid Muhammed er-Remlî'nin zeytinyağı ticaretinden 1760 guruş ve karz cihetinden 250 guruş, ortağı Kuttînezâde Seyyid Muhammed'in ise 5000 guruş alacakları bulunmaktaydı. Bu paraları Ahmed'den defalarca istemelerine rağmen bir sonuç alamadıklarını Divan-ı Hümayun'a bildiren

⁵³⁵ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 84, (evâhir-i Rebiulevvel 1239).

⁵³⁶ A. DVNS. MHM. d, nr. 241, s. 156, (evâhir-i Ramazan 1239).

ortakların bu iddiası hakkında Divan-ı Hümayun davanın yerel mahkemede görülerek çözüme kavuşturulmasına karar vermiştir⁵³⁷.

Kudüs Müslümanları tarafından Divan-ı Hümayun'a taşınan miras davalarına dair verilen örneklere bakıldığında, özellikle davacıların mirasın üleştirilmesinden sonra kendilerine yapılan müdahalelerden şikâyetleri söz konusudur. Bu husustaki davalarda, davacının elinde her ne kadar mirastan hakkı olduğunu gösteren deliller bulunsa da kendisine müdahale edildiğine dair bir delili ortaya koyamadığından Divan-ı Hümayun, davanın Kudüs mahkemesinde görülmesini kararlaştırmıştır. Böylelikle, Kudüs kadısından davacının iddiasını araştırması ve bu araştırmanın sonucuna göre hareket etmesi adaletin tesisi bakımından tercih edilmiş gözükmektedir. Yine mirasla ilgili davalarda miras işlemlerinin kaydedildiği kassam defterlerine müracaat edilmesi, davanın daha adil sonuçlandırması bakımından oldukça önemli olduğuna işaret etmektedir. Divan-ı Hümayun'da görülen borç davalarına dair verilen örnekler ise bu davaların yerel mahkemede görülmesinin gerektiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle, borç davalarına dair gerek sicillerdeki somut delillere gerekse şühûdü'l-hâl gibi itibarlı kimselere başvurarak Kudüs kadısının vereceği kararların daha isabetli olacağı anlaşılmaktadır.

⁵³⁷ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 114, (10 Zilhicce 1240).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN GAYRİMÜSLİMLERE KARŞI TUTUMU

Müslümanların, İslâmiyetin ortaya çıktığı VII. asırdan itibaren Hıristiyanlık ve Yahudiliğe mensup kişilerle birarada yaşadıkları tarihî bir gerçektir. Hz. Peygamber zamanında birarada yaşama tecrübesinin temellerinin atıldığı ve İslâm medeniyetinin her döneminde bu anlayışın sürdürüldüğünü rahatlıkla ifade edebiliriz. Bunun belgelere yansıyan en yakın örneğini Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlara tanınan hukuki haklarda görmek mümkündür. Bu minvalde Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan ve zimmi olarak adlandırılan gayrimüslimlere ödedikleri cizye vergisi karşılığında inanç ve ibadet hakkı tanınmış ve toplumun bir parçası oldukları her zaman için göz önünde bulundurulmuştur. Bunun aksine Müslümanların, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi diğer dinlere mensup insanlarla birarada yaşayamayacağı, onları hoş görmeyeceği ya da onlarla işbirliği yapamayacağı gibi İslam hakkında bir önyargı oluşturmaya çalışan bazı görüşler de vardır⁵³⁸. Bunların mesnetsiz olduğunu Kudüs gibi üç semavi dine mensup kişileri birarada barındıran kutsal bir mekânda yaşananlar ortaya koymaya yetecektir. Bu doğrultuda öncelikle Kudüs'te yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların Kudüs'le olan irtibatlarına değinildikten sonra XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin bu iki zümreye yaklaşımının nasıl olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

1. KUDÜS GAYRİMÜSLİMLERİ

1.1. YAHUDİLER

Kudüs, ne ataları kabul ettikleri İbrahim peygamber döneminde ne de kendilerine peygamber olarak gönderilen Musa peygamber döneminde, Yahudiler için kutsal bir şehirdir. Yahudilerin Kudüs ile olan irtibatı ancak Davud ve oğlu Süleyman peygamberler zamanında başlamıştır. Bütün İsrail kabilelerinin onayını

⁵³⁸ Maher Y. Abu-Munshar, *Islamic Jerusalem and its Christians, A History of Tolerance and Tensions*, Tauris Academic Studies, London 2007, p. 7 and 25.

olarak kral olan Hz. Davud, bu kabileleri bir merkez etrafında toplamak amacıyla Kudüs'ü (Yeruşalayim) fethederek krallığın merkezi yapmış ve buraya krallık sarayını inşa etmiştir. Ayrıca kutsal ahit sandığının bu saraya yerleştirilmesi ve Kral Süleyman döneminde burada büyük bir mabet inşa edilmesiyle birlikte artık Kudüs, Yahudiler için hem siyasi hem de dinî bir merkez haline gelmiştir⁵³⁹.

Kral Süleyman'ın ölümüyle birlikte İsrailoğullarının krallık düzeni bozulmuş ve Kudüs, Asurlular ile Babiller döneminde büyük saldırılara uğramıştır. Mabetleri yıkılan Yahudiler aynı zamanda bu topraklardan sürgün edilmişlerdir. Kudüs'e Persler zamanında geri dönebilen Yahudiler, Süleyman Mabedini ancak bu dönemde yeniden inşa etme imkânını bulmuşlardır. Ancak Kudüs, Roma hâkimiyetine girdikten sonra özellikle prens veliahtı Titus'un kutsal mekânları yağmalaması üzerine Yahudiler büyük bir isyan başlatmış ve isyan sonunda birkez daha Kudüs'ten sürgün edilmişlerdir. Yaşanan bu olayların ardından Konstantin döneminde Hıristiyanlığın da kabul edilmesiyle birlikte artık Kudüs, Hıristiyan medeniyetine göre yeniden imar edilmeye başlanmıştır⁵⁴⁰.

Kudüs'ün halife Hz. Ömer devrinde fethedilmesiyle birlikte başlayan ve 1099-1187 Haçlı işgali hariç aralıksız devam eden on iki asırlık İslâm hâkimiyetinin son dört asrı Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilmiştir. Katolik Kralların ve yöneticilerin din değiştirmeleri için yaptıkları baskılardan kaçan Yahudiler, Osmanlı topraklarına gruplar halinde göç etmişlerdir. Özellikle 1882 yılından sonra Rusların zulmünden kaçan Yahudilerin büyük bir kısmı, Osmanlı Devletinin muhtelif bölgelerine ve özellikle Kudüs'e yerleşmişlerdir⁵⁴¹. Ancak bu tarihten daha evvel henüz XIX. yüzyılın başlarında Yahudilerin Kudüs'e küçük gruplar halinde de olsa göç ettikleri bilinmektedir.

⁵³⁹ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İsam Yayınları, Ankara 2017, s. 35-40; Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, Cilt XXVI, Ankara 2002, s. 325.

⁵⁴⁰ Arif Başa el-Arif, *Târîhu'l-Kuds*, Dârü'l-Maarif, Kahire, ty., s. 17-20; Samuel Willard Crompton, *Cyrus The Great*, Chelsea House Publishers, New York 2008, p. 38 and 81; Joan Oates, *Babil*, (çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 136; M. Lütfullah Karaman, "Filistin", *DİA*, Cilt XIII, İstanbul 1996, s. 90.

⁵⁴¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 73.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'te yaşayan Yahudilerin tahminî sayısı 2000 ilâ 3000 arasında değişmektedir⁵⁴². Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğunu ise Sefaradlar oluşturmaktadır. Bu oluşumdaki en büyük etken Kudüs Hahambaşı Kaymakamı olarak atanan Rishon el-Siyon'un başını çektiği ve Yahudi ileri gelenlerinin oluşturduğu Sefarad Komitesi'nin faaliyetleridir. Zira bu dönemde Yahudiler arasında şahsi gayretleriyle Kudüs'e yerleşenler olsa da ilk organize göç 1810'da Sefarad Komitesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Akabinde 1820'li yıllarda Osmanlı Devleti'nin dikkatlerini Yunan isyanına verdiği zamanda Fas'tan Kudüs'e diğer bir göç dalgası daha gerçekleştirilmiştir. Sefaradlar dışında yüzyılın başlarında Kudüs'e yerleşmeye başlayan diğer bir Yahudi grubu Aşkenazlardır. Kendi içlerinde Hasidik ve Peruşim olarak ikiye ayrılan bu grubun, 1720'lerin sonuna kadar Kudüs'e girmelerine dahi izin verilmemiştir. 1768'deki Rusya ve Polonya katliamları dayanılmaz hale gelince ilk defa 1777'de Filistin topraklarına göçe başlayan Aşkenazlar daha çok Safed bölgesine yerleşmişlerdir. Aşkenazlar'dan ilk defa on Peruşim ailesi ise 1816 senesinde Kudüs'e yerleşme imkânı bulmuştur. Yahudilerin Müslümanlarla olan alacak-verecek ilişkilerine Osmanlı Devleti'nin müdahalesi bu tarihten itibaren Yahudilerin Kudüs'e yerleşmelerini kolaylaştırmıştır⁵⁴³. 1830'lu yıllara gelindiğinde ise Kudüs'te Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyeti Yahudi göçlerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Avrupa'dan yapılan Yahudi göçünde artışın yaşandığı bu dönemde özellikle Almanya ve Hollanda kökenli Yahudi Aşkenazlar, Kudüs'e yerleşmiş; ancak 1839'da Kudüs'te yaşanan veba salgını dolayısıyla bunlar Yafa'ya göçmek zorunda kalmışlardır⁵⁴⁴.

XIX. yüzyılın başlarında Filistin topraklarına göç eden Yahudilerin özellikle Kudüs, Safed, Taberiya ve Halil şehirlerine yerleştikleri görülmektedir. Özetle bahsettiğimiz bu Yahudi göçlerinin herbirinin farklı nedenleri olmakla birlikte onları

⁵⁴² Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns in Palestine", p. 50-53; Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin*, s. 135-143.

⁵⁴³ Polonya'dan Kudüs'e gelip yerleşen Yahudilere, aldıkları borçların ödenmesi hususunda yapılan haksız müdahalenin engellenmesi hususunda bkz. *A. DVNS. AHK. ŞM. d.*, nr. 6, s. 184, (evâsıt-ı Şevval 1232).

⁵⁴⁴ XIX. yüzyılda Yahudilerin Kudüs'e yerleşimleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Shalom Ginat, "The Jewish Settlement in Palestine in the 19th Century", *The Jewish Settlement in Palestine (634-1881)*, (ed. Alex Carmel, Peter Schafer, Yossi Ben-Artzi), Reichert, Weisbaden 1990, p. 165-176; Sherman Lieber, *Mystics and Missionaries, The Jews in Palestine 1799-1840*, University of Utah Press, Salt Lake City 1992, p. 87-120, 184-201, 224-246.

Filistin topraklarına ve özellikle de Kudüs'e göç etmeye teşvik eden temel saik dinî motivasyonlarıdır, denilebilir.

1.2. HİRİSTİYANLAR

Hıristiyan inancına göre İsa Mesih'in doğup büyüdüğü, ilk tebliğ faaliyetlerini yürüttüğü ve çarmıha gerildiği mekânlar, Kudüs ve civarında bulunmaktadır. Bu sebeple Doğu Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un (306-337) annesi Helena, İsa Mesih'in yaşadığı toprakları görmek arzusuyla Kudüs'e bir seyahat gerçekleştirmiş ve bu seyahat sonunda İsa Mesih'in kabrinin bulunduğu yer olarak iddia edilen yere büyük bir kilise inşa ettirmiştir. Hıristiyanlara göre *Holy Sepulchre* yani *Kutsal Kabir Kilisesi* olarak adlandırılan bu kilise Osmanlı bürokrasisinde daha çok *Kamame* adıyla anılmaktadır⁵⁴⁵. Bu kilisenin inşasıyla birlikte Kudüs, Hıristiyanlar için ayrı bir anlam ifade etmeye başlamış ve artık önemli hac merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hıristiyanlar zamanla Kamame Kilisesi'nden başka birçok kilise inşa ederek buradaki hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir⁵⁴⁶.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'te sayıca Müslümanlardan sonra yer alan dinî kesim Hıristiyanlardır. Kudüs'te bu dönemde yaşayan Hıristiyanların tahminî sayısı 2500 ilâ 3500 arasında değişmektedir⁵⁴⁷. Kudüs Hıristiyanları da kendi içlerinde Rum Ortodoks, Rum Katolik, Ermeni, Latin, Kıpti, Habeşi, Süryani, Protestan ve Marunî gibi birçok zümreye ayrılmaktadırlar⁵⁴⁸. Ancak Hıristiyanlarda görülen bu ayırım birkaç yönüyle Müslümanlarınkinden farklılık göstermektedir. Özellikle Hıristiyan mezheplerini ifade etmek için kullanılan Ortodoks, Katolik ve Protestan kavramları XVI. yüzyıldan itibaren müstakil bir dinmiş gibi kullanılmaya

⁵⁴⁵ Arapça'da süprüntü anlamına gelen kamamenin Kudüs'teki bu kiliseye ad olmasının sebebi, kilisenin inşa edildiği yerin İmparator Konstantin devrine kadar şehir çöplerinin toplandığı yer olmasındandır. F. Buhl, "Kudüs", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul 1988, s. 957.

⁵⁴⁶ Sami Kılıç-İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, Vol. 3/3, 2011, s. 229-231.

⁵⁴⁷ Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns in Palestine", p. 50-53; Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin*, s. 135-143.

⁵⁴⁸ Kudüs'te yaşan bu Hıristiyan zümreler hakkında bkz. Ahmed Hamid İbrahim el-Kudât, *Nasâra'l-Kuds Dirâsetü fî Dav'i'l-Vesâiki'l-Osmâniyye*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2007, s. 82-130.

başlamıştır⁵⁴⁹. Her ne kadar Hıristiyan kimliklerinin oluşmasında ana belirleyici unsur inanç olsa da soyut çağrışımlara sahip olan bu inancın sosyal hayattaki yansımaları, dinî ritüellerden evrensellik iddiasındaki hukuka kadar geniş bir yelpazeyi ifade etmektedir. Bu yönüyle Müslümanlardaki ortak ibadet alanının aksine Hıristiyanlarda inanç ve ibadetler, kilise organizasyonu etrafında şekillendiğinden Hıristiyan mezheplerini kiliseden bağımsız tanımlamak mümkün değildir. Bu, aynı zamanda etnik bir zümreyi de ifade eden Ermeni ve Süryani gibi Hıristiyan mezheplerinin, mensup oldukları etnik yapıyla değil, ilişki oldukları kiliselerle kendilerini tanımlamalarından rahatlıkla anlaşılmalıdır⁵⁵⁰.

Doğu ve batı kiliseleri olmak üzere iki gruba ayrılan kiliselerde ibadetlerini yürüten Kudüs Hıristiyanlarının kilise organizasyonlarına göre ayrımı şu şekildedir:

Doğu kiliseleri: Rum Ortodoks, Ermeni Ortodoks, Kıpti, Süryani Ortodoks, Habeşi ve Gürcü.

Batı Kiliseleri: Latin, Rum Katolik, Ermeni Katolik, Süryani Katolik, Maruni ve Protestan⁵⁵¹.

2. HAVRADA YAHUDİ, KİLİSEDE HİRİSTİYAN OLMAK

II. Mahmud'un hayatının sonlarına doğru söylediği iddia edilen "*Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka gûnâ bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki mahabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*"⁵⁵² sözünün mahiyeti, ancak Kudüs gibi üç din mensubunu içinde barındıran bir kente yönelik uyguladığı siyasetleri takip etmekle mümkündür. Bu yönüyle bu başlıkta Kudüs gayrimüslimlerine tanınan

⁵⁴⁹ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XLI, Sayı 1, 2000, s. 309.

⁵⁵⁰ İbrahim Özcoşar, "Osmanlı'da Hıristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği", *Mukaddime*, Cilt V, Sayı 2, 2014, s. 3.

⁵⁵¹ Bu kiliseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rauf Sa'd Ebû Câbir, *el-Vücûdu'l-Mesîhî fi'l-Kuds*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2004, s. 53-72.

⁵⁵² Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 100.

ibadet haklarının dayanak noktaları belirlendikten sonra II. Mahmud'un gayrimüslimlere yönelik politikalarına değinilecektir.

2.1. HUKUKİ DAYANAK VE SÜREKLİLİK

İslâm beldelerinde yaşayan ve zimmi olarak tanımlanan gayrimüslimlerin inanç ve ibadet hakları İslâm dini tarafından güvence altına alınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan İlahi hükümler ile Hz. Peygamber'in uygulamaları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda "*Dinde zorlama yoktur, artık hak ile batıl iyice ayrılmıştır.*"(Bakara 2/256) ayetinde gayrimüslimlere nasıl davranılacağıının esası üzerinde durulmaktadır. Hz. Muhammed'in tebliğ faaliyetini gerçekleştirirken uyması gereken prensibi ifade eden "*Ey Muhammed! Sen öğüt ver, çünkü sen ancak öğüt verirsin. Onların üzerine zorlayıcı değilsin.*"(Gâşiye 88/21-22) ayeti de bunu desteklemektedir. "*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.*"(Tevbe 9/29) ayeti ise Müslümanların idaresi altında yaşayan fakat kendi inancını terketmek istemeyenlerin, cizye ödemeleri karşılığında İslâm beldelerinde inanç ve ibadet özgürlüğüne sahip olacakları bildirilmektedir.

Gayrimüslimlerin inanç ve ibadet özgürlüğüne dair geçmişte Kudüs'te yaşananlara bakıldığında Kudüs'ü fetheden Hz. Ömer'in Zeytin Dağı'nda bulunan Patrik Sophronios'a Hıristiyanlara inanç ve ibadet özgürlüğü tanıdığına dair bir ahitname verdiği bilinmektedir. Bu ahitname, Kudüs'teki kutsal mekânlar olan Kamame Kilisesi, Hz. İsa'nın doğum yeri olan Beytullahim ve diğer kutsal mekânları Süryanî, Ermenî, Habeş, Gürcü, Marunî, Kıptî, Yakubî ve Nasturî Hıristiyanları zimmilik hükümlerine riayet ettikleri sürece ziyaret edebileceklerini ve bunlara hiçbir müdahalede bulunulmayacağını bildirmektedir⁵⁵³.

I. Selim de Kudüs'ü ilhak ettiğinde buraya yaptığı ziyaretin akabinde ilk olarak Ermeni Patriği Serkis ve Rum Patriği Attalia'nın talebi üzerine iki ferman

⁵⁵³ Ahitnamenin bir sureti için bkz. *HAT*, 1516/47 (5).

ısdar etti. Bu fermanların Hıristiyanlara Hz. Ömer zamanında verilen ahitnameden ayrılan tek yönü, iki milletin Kudüs'te kutsal saydıkları mekânların birtakım farklılıklar göstermesinden dolayı bunların her iki fermanında ayrı ayrı zikredilmesidir. Bundan başka fermanlarda dikkat çeken diğer bir husus, gayrimüslimlere tanınan hakları, Osmanlı padişahı dâhil olmak üzere bütün devlet adamlarının aynıyla devam ettirmelerine yönelik tavsiyelerdir. Bu minvalde Kudüs Hıristiyanlarına tanınan ibadet ve inanç özgürlüğü, Hz. Ömer'den başlayarak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti sonlanana kadar her dönem fermanların yenilenmesiyle süreklilik kazanmıştır⁵⁵⁴. Zikri geçen fermanlar, yalnızca Hıristiyanları muhatap olsa da inanç ve ibadet özgürlüğü hususundaki genel hükümler Kudüs'te diğer gayrimüslim bir toplum olan Yahudileri de kapsamaktadır⁵⁵⁵. Bu fermanlarda sadece Hıristiyanların muhatap alınması, fermanların dayanağını oluşturan ahitnemenin Hıristiyanların çoğunlukta olduğu Hz. Ömer dönemine ait olmasına bağlıdır. Ayrıca fermanların Hıristiyan mezhepleri arasında asırlardır sürmekte olan ziyaret yerlerinin temizliği, bakım ve onarımı gibi tartışmaların halledilmesine yönelik ısdar edilmesi bu hususta etkili olmuştur.

Kudüs'teki gayrimüslimlerin inanç ve ibadet özgürlüklerinin temel dayanağının ne olduğunu bu şekilde izah ettikten sonra Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan mezheplerinin kilise organizasyonlarına dair sorunlarının çözümüne yönelik faaliyetlerini inceleyebiliriz.

2.2. KİLİSE ORGANİZASYONU

2.2.1. Ziyaret Mahallerinin Taksimi

Hıristiyanların inanç ve ibadet özgürlüğünü teminat altına alan fermanlarda Hıristiyan cemaatlerin Kudüs'teki kilise ve diğer ziyaretgâhlarda hangi haklara sahip

⁵⁵⁴ Osmanlı sultanları II. Mehmed, I. Selim, I. Süleyman IV. Murad, İbrahim, IV. Mehmed, II. Süleyman, III. Osman, III. Mustafa ve II. Mahmud'un Kudüs Hıristiyanlarına verdiği fermanların bir sureti için bkz. *HAT*, 1516/47; *Başkanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Asafî Kilise Defterleri (BOA. A. DVN. KLS. d.)* 8, s. 9-25.

⁵⁵⁵ Mustafa Öksüz, "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, Sayı 2, 2018, s. 11.

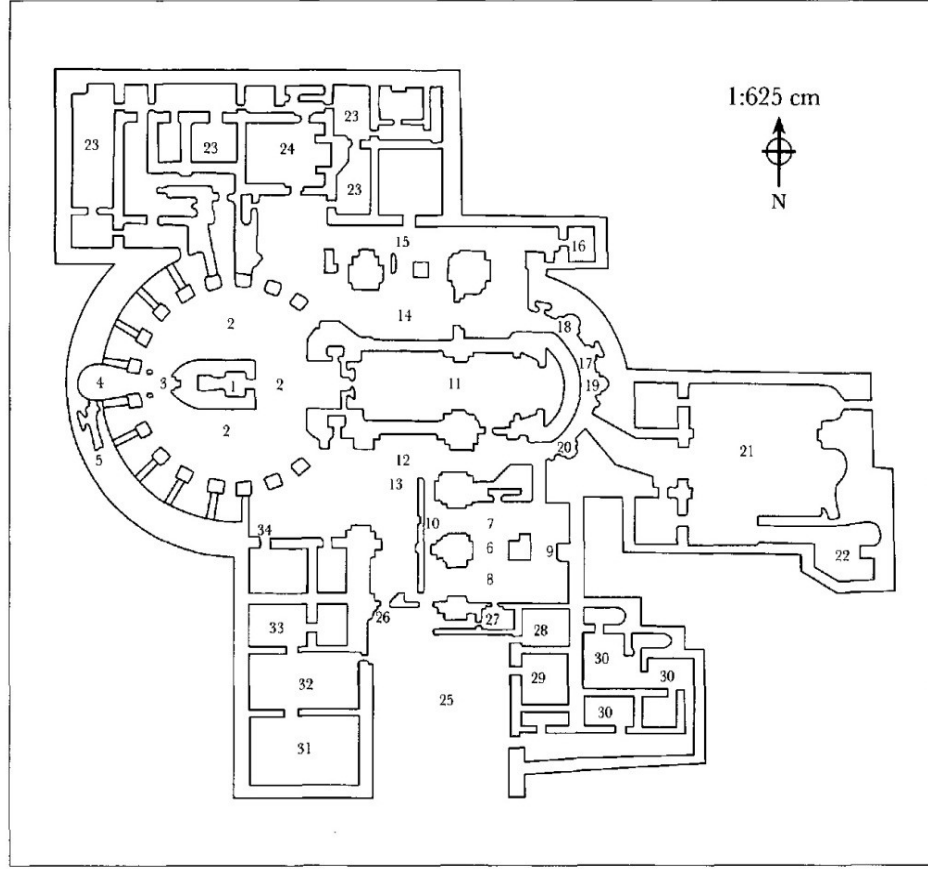
oldukları açıkça ifade edilmektedir. Konuya dair XIX. yüzyılın ilk yarısına ait iki ferman Sultan III. Selim'e aittir. Bunlardan Eylül 1803 tarihli ferman, Ermenilerin Kudüs'te sahip oldukları kadim imtiyazlarının teyit edilmesi ve Rumların Ermenilere müdahalelerinin engellenmesi hakkındadır. Ancak bu fermanın ısdar edilmesinden henüz iki ay bile geçmemişken 1803 Kasımında ısdar edilen ikinci fermanda Ermenilere tanınan bu hakların geri alındığı bildirilmektedir⁵⁵⁶. Bu fermanın ısdar edilmesinde Rumların Kudüs'teki kilise ve diğer ziyaretgâhlarda sahip oldukları haklarını korumak adına faaliyete geçmeleri etkili olmuştur⁵⁵⁷.

Zikri geçen iki ferman, Kudüs'teki Hıristiyan cemaatlerden Ermeni ve Rumların kilise organizasyonlarının tespitinin yapılmasına olanak sağlamaktadır. Buna göre, Kamame Kilisesi, Kudüs'ün Beytullahim Köyü'nde bulunan Hz. İsa'nın doğduğu mağara ve Meryem Ana Makberesi olmak üzere bu üç mekân bütün Hıristiyanların ortak ziyaretgâhlardır.

⁵⁵⁶ Ermenilere verilen fermanın terkin kaydının bir sureti için bkz. *KŞS*, nr. 284, s. 21-22.

⁵⁵⁷ Rumlara verilen fermanların bir sureti için bkz. *KŞS*, nr. 284, s. 15-18; 19-20; 24-31.

Plan 2. Kamame Kilisesi Planı⁵⁵⁸

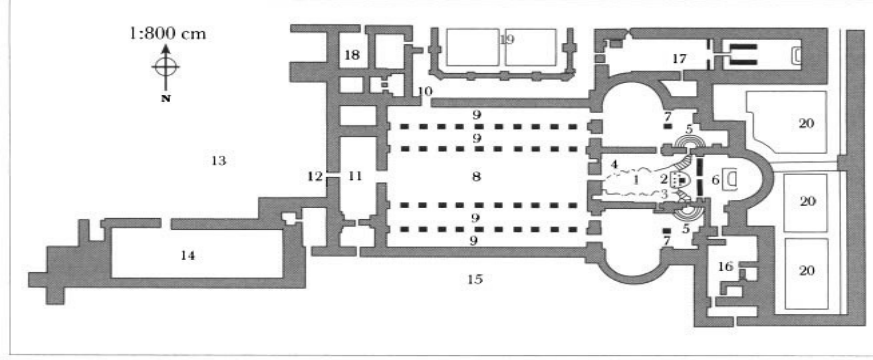

MEKÂNLAR

1- İsa Kabri	18- Longinus Şapeli
2- Büyük Kubbe	19- Elbise Çıkarma Şapeli
3- Kıpti Şapeli	20- İstihza Şapeli
4- Nicodemus Şapeli	21- Helena Şapeli
5- Joseph of Arimathae Şapeli	22- Yarattılış Şapeli
6- İsa'nın Çarmıha Gerildiği Tepe	23- Katolik Manastırı
7- Çarmıh Şapeli	24- Hayalet Şapeli
8- İsa'nın Çarmıha Çivilendiği Yer	25- Kilise Avlusu
9- Stabat Mater (İlahisi) Okuma Alanı	26- Kilisenin Ana Girişi
10- Adam Şapeli	27- Mısırlı Meryem Şapeli
11- Katholikon	28- Michale Şapeli
12- Güney Transept	29- John Şapeli
13- Hacerü'l-Mugtesil	30- İbrahim Manastırı
14- Kuzey Transept	31- James Şapeli
15- Yedi Adet Kemer	32- John ve Mary Şapeli
16- Habsü'l-Mesih	33- Kırk Şehitler Şapeli
17- Kemerli Yol	34- Üç Meryem Şapeli

⁵⁵⁸ Oded Peri, *Christianity Under Islam in Jerusalem The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill, Leiden 2001, p. 4.

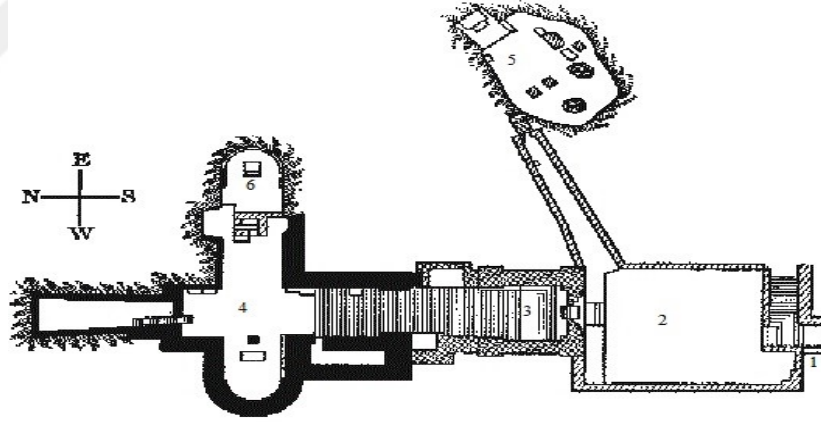
Plan 3. Beytullahim Kilisesi Planı⁵⁵⁹

MEKÂNLAR

1- Mağaratü'l-Mehd	11- Dış Dehliz
2- Doğuş Mihrabı	12- Ana Giriş
3- Yemlik	13- KİLİSE AVLUSU
4- KİLİSE KOROSU	14- Ermeni Manastırı
5- Mağaratü'l-Mehd Girişi	15- Rum Ortodoks Kabristanı
6- Ana Mihrab	16- Rum Ortodoks Manastırı
7- İkinci Mihrab	17- Catherine Kilisesi
8- Ana Geçit	18- Fransisken Manastırı
9- Yan Geçitler	19- Fransisken Dehlizi
10- Latinlerin Geçiş Yolu	20- Bahçe

Plan 4. Meryem Ana Makberesi Planı⁵⁶⁰

MEKÂNLAR

1. Basamaklı merdiven
2. İç avlu
3. Giriş
4. KİLİSE BODRUMU
5. Bahçe
6. Sitt-i Meryem Makberi

⁵⁵⁹ Oded Peri, *Christianity Under Islam in Jerusalem*, p. 8.

⁵⁶⁰ Barnabas Meistermann, "Tomb of the Blessed Virgin Mary", *The Catholic Encyclopedia*, XIV, The Encyclopedia Press, 1913, p. 775.

Bu mekânlara ziyarette bulunan Hıristiyanlar birbirlerine müdahale etmemek şartıyla ayinlerini gerçekleştirme hakkına sahiptirler. Ancak 1739 senesinde Rumlarla Ermeniler arasında yaşanan münakaşanın sonlandırılması için Kudüs'e İstanbul'dan gönderilen mübaşir vasıtasıyla, Rumların kadimden beri dindaşları ve yamakları olan Habeş, Kıpti ve Süryani milletlerine tahsis edilen Meryem Ana Makberesi'nde bulunan kandillerini kaldırmaları, ellerindeki anahtarlarını Ermenilere teslim etmeleri ve dahası ortak yapılan ayinlerden dahi men edilmeleri kararı verilmiştir⁵⁶¹. Böylelikle Ermenilerin Hz. Ömer, Sultan Salahaddin ve diğer sultanlardan aldıkları ahitname ve fermanlar gereği tasarruf haklarının kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri mekânların kendilerine iade edilmesiyle yıllardır süren perişanlıkları ve ziyaretlerinin kesintiye uğramasının önündeki engellerin kaldırılması ön görülmüştür.

Bu fermanla belirtildiği üzere Ermeniler; Kamame Kilisesi'nin kuzeyindeki kapı, Mar Yakub, Deyr-i Zeytûn, Habsü'l-Mesih, Nablus ile dindaşları ve yamakları olan Habeş, Kıpti ve Süryani kiliselerinde ayinlerini icra edebileceklerdir. Kendilerine ait vakıf işlerine ve gerekli atamaların yapılmasına karışılmayacaktır. Kamame Kilisesi'ndeki türbe içerisine girip mum ve kandil yakma ayinlerini serbestçe yapabilecekler, Kamame avlusundaki Mar Yuhanna Kilisesi, manastırları, makbereleri, medfenleri ve Beytüllahim Mağarası yakınındaki odaları, misafirhaneleri, bağ, bahçe ve zeytinlikler ile diğer mülklerini tasarruf edebileceklerdir. Kiliselerini ziyarete gelen Ermeni taifesine zemzem olarak bilinen suyun verilmesine ve panayır günlerinde ziyaret gerçekleştirmelerine kimse müdahale edemeyecektir⁵⁶².

Ermenilerin elde ettikleri imtiyazlar sonucu kilise ve diğer ziyaretgâhların organizasyonundan oldukça olumsuz etkilenen ve neredeyse bütün hakları ellerinden alınan Rumlar, durumu tekrar eskisine çevirmek için değişik girişimlerde bulunmuşlardır. Rumların buna dair yaptıkları en önemli iş, kendilerine ait hakları gösteren ellerindeki fermanları İstanbul'a hatırlatmak olmuştur. Yapılan inceleme

⁵⁶¹ Sarkis Karakoç, *Külliyât-ı Kavanîn*, Dosya No: 2/6389, Ermenilerin Kuds-i Şerîfte Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Kadimelerinin Teyidiyle Rumların Men'-i Taarruzatı Hakkında Ferman-ı Âlî (evâil-i Cemaziyelahir 1218).

⁵⁶² Karakoç, *Külliyât-ı Kavanîn*, Dosya No: 2/6389.

neticesinde Ermenilerin 1758 tarihli fermanla elde ettikleri hakların Hz. Ömer'le başlayan ve diğer İslâm devlet başkanları tarafından verilen ahitnamelere aykırı olduğu tekrardan anlaşılmış ve bu minvalde ilk fermanda Ermenilere tanınan imtiyazlar fermandan çıkarılmıştır. Bu fermanda Rumların Kudüs'teki Hıristiyan mabetlerindeki hakları da açıkça belirtilmiştir. Buna göre Rumların tasarrufunda olan yerler şunlardır:

a- Kamame Kilisesi içerisinde bulunan hacerü'l-mugtesil, eski iki şamdan, kandiller,

b- Yine Kamame Kilisesi'nde Rum patrikliğine tabi gülgüle yerlerinin üzerinde dört kemer,

c- Sit Meryem üzerinde yedi adet kemer,

d- Kamame Kilisesi'nin ortası, türbe mahalli, bütün ziyaret mekânları, avlusu ve avludaki üç kilise

e- Kamame karşısında patriğin ikamet ettiği Elene Kilisesi,

f- Mar Sekala ve Sit Nay, Mar Eftimiyus, Mar Mikail, Mar Yorgi, Mar Yuhanna, Mar Vasıl, Mar Nikola, Mar Dimitri, Sitt-i Meryem, diğer Mar Yuhanna, Gürcü Manastırı, Mar Yakub, Mar Yorgi, Mar Seyum, diğer Mar Yorgi, Mar Simon, Mar İlyas, Mar Sava, Beyt Cala'da Mar Yorgi manastırları,

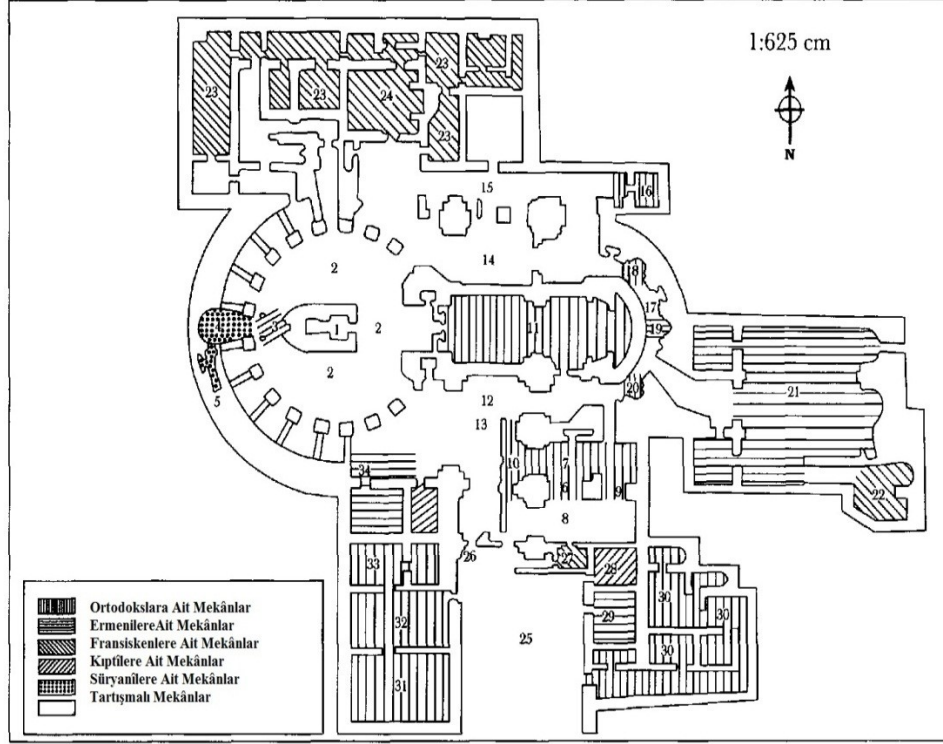
g- Kudüs dışındaki Meryem Ana Makberesi,

h- Hz. İsa'nın zindanı Hanan'ın evi ve sahrada olan makbereleri,

ı- Hz. İsa'nın doğduğu Beytullahim mağara ve kilisesi, kilisenin kuzey ve kıble taraflarında olan iki kapının anahtarı, kilisenin etrafında olan iki bahçe, zeytinlik, makberelikler ve diğer köylerde olan kilise ve manastırlar⁵⁶³.

⁵⁶³ Karakoç, *Külliyât-ı Kavanîn*, Dosya No: 2/4007; Rumların Kuds-i Şerîftteki Ziyaretgâhlarına Ermenilerin İştiraklerine Mutazammın Olup evâil-i Cemaziyelahir 1218 Tarihinde Tecdit Olunan 1171 Tarihli Fermanın Terkin Kaydı Hakkında Ferman-ı Âli (evâsıt-ı Recep 1218).

Plan 5. Kamame Kilisesi'nin Cemaatlere Göre Dağılımı⁵⁶⁴

Bahsedilen iki fermanla dikkat çeken husus, Ermenilerin ilk fermanla elde ettikleri imtiyazın nasıl gerçekleştiği meselesidir. Zira Osmanlı devlet geleneği böyle önemli bir konuda iki Hıristiyan cemaatten birinin haklarını yok sayacak bir fermanın sehven ısdar edilmesini düşünmeye ihtimal vermez. Ermeniler, kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri hakları elde edebilmek adına bir şekilde eski ahitname ve fermanlara aykırı olarak 1758'deki fermanı ısdar ettirmişler ve bu ferman her ne kadar III. Selim zamanında tecdit edilmiş olsa da Ermeniler hükümlerini daha uygulamaya fırsat bulmadan fermanın iptali gerçekleşmiştir⁵⁶⁵.

⁵⁶⁴ Oded Peri, *Christianity Under Islam in Jerusalem*, p. 34.

⁵⁶⁵ Karakoç, *Külliyât-ı Kavanin*, Dosya No: 2/4007.

2.2.2. Anlaşmazlıklar

Kudüs'teki kilise ve diğer ziyaret mahallerin taksimi her dönem fermanlarla belirlenmesine rağmen Rum Ortodokslar ile Ermeni Katolik mezhepleri arasında kutsal mekânlar üzerindeki nüfuz mücadelesi sürekli devam etmiştir⁵⁶⁶. XIX. yüzyılın ilk yarısında III. Selim ve II. Mahmud'un saltanat yıllarında da bu minvalde kendilerine verilen fermanlara karşın iki cemaat arasındaki mücadele, meydana gelen birtakım olaylar ve Avrupalı devletlerin her iki cemaati kışkırtması sonucu daha da artmıştır⁵⁶⁷.

Kudüs'te Hıristiyan cemaatlerin iç işlerine yönelik XIX. yüzyılın ilk yarısında tespit ettiğimiz ilk müdahale Fransa Devleti'ne aittir. Sultan III. Selim'in yukarıda zikrettiğimiz Ermeni ve Rumlara yönelik fermanları henüz ısdar edilmemişken 1803 Mayıs'ında Fransa'ya tabi Kudüs'teki rahiplerin tasarrufları altındaki mekânların zamanla harap olmaması için ihtiyaten tamire muhtaç oldukları, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi ve Müsteşarı General Baron tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir. Bu doğrultuda Büyükelçi Baron, tamir talebine dair iki gerekçe göstermiştir. Bunlardan ilki Kudüs'teki Kamame Kilisesi içinde yer alan Hz. İsa kabrinin üzerindeki odanın sütunlarının ahşaptan ve üzerinin kurşunla kaplı olmasından dolayı zamanla yıkılma ihtimalinin bulunduğuya yöneliktir. Şayet oda yıkılırsa ziyaretçilere zarar verecek, bu da gelecekteki ziyaretlere engel teşkil edecektir. İkinci gerekçesi ise Kudüs dışında yer alan ve Mağaratü'z-Zem olarak bilinen mağara hakkındadır. Mağarayı kilitli tutacak anahtarlı bir kapının bulunmaması yüzünden bazı insan ve hayvanların mağarayı kirletmeleri mağaranın sürekli temizlenmesini gerektirmektedir. Baron'un bu gerekçelerini uygun bulan Osmanlı Devleti, herhangi

⁵⁶⁶ Kudüs'teki Ermeni ve Rumların Kamame Kilisesi'ne dair nüfuz mücadeleleri için bkz. İlhami Yurdakul, "Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, s. 238-262; Yine Kudüs'teki Habeşiler ile Kıptilerin Deyrüs'-Sultan Manastırı'na dair mücadeleleri için bkz. İlhami Yurdakul, "Kudüs Deyrussultan Manastırı'nda Habeşlilerin ve Mısır Kıptilerinin Dinî-Siyasî Nüfuz Mücadelesi", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, s. 198-237.

⁵⁶⁷ Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, Erzurum 2001, s. 237.

bir genişletme yapılmaması kaydıyla zikredilen tamirlerin gerçekleştirilmesine izin vermiştir⁵⁶⁸.

Fransa Devleti'nin Kudüs'teki tebaasına dair zikredilen bu girişimine Osmanlı Devleti tarafından olumlu cevap verilmesi, Napolyon Bonapart komutasındaki Fransızların 1798'deki Mısır'ı işgali ve akabinde yaşanan çatışmaların Kudüs'te bıraktığı kötü izlerin hiç değilse merkezî yönetim nezdinde silindiğini göstermektedir. İstanbul'un Fransızlara bu türden bir yaklaşım sergilemesinde Fransız bürokratlarının önemli bir rolü vardır. Zira Napolyon, Mısır'ı henüz yeni işgal ettiği esnada Kudüs'te bulunan Rum ve Ermenilerin yerel idareciler tarafından Kamame Kilisesi'ne hapsedilmesi ve ancak İstanbul'dan gönderilen emir sonrasında serbest bırakılmasıyla başlayan süreç, Kudüs'te Fransa himayesindeki Hıristiyanlara gerek yerel idareciler gerekse diğer Hıristiyan cemaatler tarafından türlü baskılar uygulanmasıyla devam etmiştir⁵⁶⁹. Aradan yıllar geçmesine rağmen bu kötü izlerin silinmesi ve özellikle Fransa himayesinde bulunan Kudüs'teki rahiplerin imtiyazlarının sınırlandırılmasına yönelik faaliyetler her defasında Fransız bürokratlar tarafından Babıali'ye bildirilmiştir. Nitekim Fransa Başvekili Talebran tarafından 18 Haziran 1806 tarihinde Babıali'ye sunulan takirde, iki devlet arasındaki anlaşmalar gereği Kudüs'teki rahiplere yönelik mesnetsiz iftiralardan ortadan kaldırılması gerektiğine yönelik ifadeler bunu açıkça göstermektedir⁵⁷⁰.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'teki Ermeni Katolikler ile Rum Ortodoksları karşı karşıya getiren en önemli olay 1808 yılında Kamame Kilisesi'nde çıkan yangındır. Bu yangın sonunda oldukça zarar gören kilisenin tamiri meselesi, her iki cemaatin bu dönemdeki gündemini oluşturmuş ve Osmanlı Devleti'nin olaya zaruri müdahalesini gerektirmiştir⁵⁷¹. Kilisede çıkan yangını fırsat bilen Hıristiyan cemaatler Avrupalı devletlerin desteğini alarak kilisenin tamiri işini üstlenmek istemiş ve böylelikle Kudüs'te itibar elde etme yarışına girmişlerdir. Bu yönüyle Kamame Kilisesi'nin tamiri meselesi basit bir iş olmaktan çıkarak Osmanlı Devleti

⁵⁶⁸ KŞS, nr. 284, s. 22-23, (evâsıt-ı Muharem 1228); C. ADL, 30/1777.

⁵⁶⁹ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 5, s. 103, (evâsıt-ı Rebiulahir 1213).

⁵⁷⁰ HAT, 269/15715, (1 Rebiulahir 1221).

⁵⁷¹ Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine*, s. 330.

ile Kudüs'te birtakım emelleri bulunan Avrupalı devletler arasında halledilmesi gereken önemli bir meseleye dönüşmüştür.

Kilisenin tamir edilmesine yönelik ilk girişimler, Avrupalı devletlerin Babıali'den tamir izni istemesiyle başlamıştır. Tamir işinin kadim ahitname ve emirler gereği Rumlara ait olduğunu bilen Ermeniler Avrupalı devletlerin desteğini alarak ilgili emirlerin bu tamir işine münhasıran durdurulmasını dahi talep etmişlerdir⁵⁷². Ancak Babıali, Fransa başta olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin Kudüs'teki kiliselere dair ilgilerinin 300 seneden beri sürmekte olduğu bilinciyle Kamame Kilisesi'nin diğer kiliselere benzemeyip özellikle tamir meselesinin bu devletler tarafından kilise üzerinde hak iddiasında bulunacakları bir meseleye dönüşebileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Hatta İstanbul Kadısı Tahir Efendi bu hususa dair Fransa Maslahatgüzarı'yla yaptığı görüşmede kendisine Kudüs'ün memalik-i şahaneden olması hasebiyle Kamame Kilisesi'nin tamiri meselesinin Devlet-i Aliyye'nin iç işlerinden olup yabancı devletlerin bu olaya müdahalesinin uygun olmadığını bildirmiştir⁵⁷³. Tamir meselesine dair Fransa Devleti tarafından resmî bir talep yapılır ve Fransızlarla hoş geçinmek için kendilerine izin verilirse bu işten Osmanlı Devleti'nin zararlı çıkacağı da gündeme gelmiştir. Bu yüzden İstanbul'dan tayin edilen bir mübaşir nezaretinde işleri yürütmek ve kilisede herhangi bir genişletme ve yükseltme yapmamak kaydıyla tamir işinin ilk olarak Rumlara verilmesine dair ferman ısdar etmiştir⁵⁷⁴. Bunun akabinde Şam Valisi Yusuf Paşa, tamir işine mübaşir atanan Babıali mektupçularından Elmaspaşazâde Abdürrahim Bey'in Kudüs'e ulaştığını ve Rumların mübaşir nezaretindeki tamir çalışmalarına birkaç ay önce başladığını 28 Aralık 1809 tarihli tahriratla İstanbul'a bildirmiştir⁵⁷⁵.

Rumlar, Kamame Kilisesi'ni tamire henüz yeni başlamışken ilk olarak Ermenilerin müdahalesiyle karşılaşmışlardır. Bu iki cemaat arasında bitmek bilmeyen bir çatışmaya dönüşen kilisenin tamiri meselesi, durumdan istifade eden Kudüs yeniçerilerinin de olaya müdahalesine neden olmuştur⁵⁷⁶. Bu esnada Fransa

⁵⁷² Divine, *Politics and Society Ottoman Palestine*, p. 37.

⁵⁷³ HAT, 1651/8.

⁵⁷⁴ HAT, 1651/8.

⁵⁷⁵ HAT, 728/34651A, (21 Zilkade 1224).

⁵⁷⁶ Abir, "Local Leadership and Early Reforms in Palestine", p. 297.

Maslahatgüzarı, her ne kadar kendisine daha önceden Kudüs'le ilgili olarak Fransa ve diğer devletlerin tebaasına sadece ziyaret ruhsatı verildiği, kilisenin tamirine dair ruhsatın Saltanat-ı Seniyye tarafından hangi millete verilirse bu işin onlara ait olacağı ve diğer milletlerin herhangi bir iddiada bulunamayacağı bildirilmiş olsa da tamir işinin ısrarla kendilerine verilmesini talep etmiştir. Bu minvalde tercümanı vasıtasıyla Babıali'de 1812'de yapılan görüşmede, Kamame Kilisesi'nin tamir işinin Fransa'ya tabi Hıristiyanlara verilmemesinin sebebi olarak geçmişte yaşanan olaylara atıf yapılmıştır. Maslahatgüzarın bu husustaki ısrarı, 1798'de başlayan Fransa işgalinin Kudüs'te bıraktığı kötü izleri ilk etapta silmeye çalışan Fransa Devleti'nin bu defa aleyhine olmuştur.

Babıali, bu husustaki tavrını net bir şekilde ortaya koyarak tamir işinin Fransa tebaasına verilmesinin Kudüs'te yeni bir çatışma çıkaracağı ihtimalini Maslahatgüzar'a hatırlatmıştır. Görüşmeye dair öne çıkan hususların yer aldığı tahrir üzerine II. Mahmud'un hattı "*Maslahatgüzâr-ı mersûmun şimdiye değin buna da'ir sarf-ı tefevvüh etmeyip bu def'a iddi'âya kıyâmı Kamame olmayıp niyet-i uhrâlarına vesîle ve mukaddmeden gayrı bir ma'nâ verilmez. Ahidnâmeye benim ri'âyetim vardır. Lakin kendileri nice nice mahallerde ri'âyetten nükûl ediyorlar iken Devlet-i Aliyye'm sükût mu'âmelesi ediyor. Kendi re'âyâmızın dahi Kamame'de vukû bulan nizâ'ları selefde kuyûd ve şurûta mürâca'at etmeksizin birbirinin mugâyiri tarafeyne emr-i âlî vererek dâ'imâ nizâ'ları munkatı' olmadığından fâtih-i Kuds ceddin Sultan Selim Han hazretlerinden senedi olanlar ibrâz eylesin. Onu esâs ittihâziyla müdde'î ve müdde'un-aleyhi iskât ve kat'-ı nizâ' olsun muktezâ-yı şer'îsi icrâ olunsun deyü irâde eyledim.*"⁵⁷⁷ şeklindedir. II. Mahmud'un bu emri, Rum ve Ermeni cemaatler arasında yaşanan bu anlaşmazlığın Fransız Maslahatgüzarı'nın ısrarı üzerine I. Selim zamanında kendilerine verilen fermanların ibraz edilerek bir karara varılacağını göstermektedir⁵⁷⁸.

Kamame Kilisesi'nde çıkan yangının ardından Rum ve Ermeni cemaatleri arasında yaşanan anlaşmazlığa özellikle Fransa Devleti'nin ısrarla müdahale etmek

⁵⁷⁷ HAT, 1241/48258.

⁵⁷⁸ Sultan II. Mahmud bu hattın öncesinde 1225/1810 senesinde de iki cemaat arasındaki meselenin çözümü için I. Selim ve I. Süleyman zamanında kendilerine verilen fermanlara bakılmasını emretmiştir. Bkz. HAT, 771/36188; HAT, 771/36190.

istemesi üzerine meselenin halledilmesi için bir heyet dahi kurulmuştur. Heyette bulunanların kimler olduğuna bakıldığında bu meselenin ne denli mühim olduğu anlaşılmaktadır. Bu heyet; Rumeli Kazaskeri Mir İzzet, Rumeli Kazaskeri payesine sahip Halil, eski Anadolu Kazaskeri Mehmed Tahir, Şeyhülislam Mevlana Dürrizade Seyyid Abdullah, Darbhane-i Amire Nâzırı Ahmed Şakir Paşa, Nakibüleşraf Seyyid Zeynelabidin, Müderris Fetva Emimi Uryanizade Mehmed Raşid ve Kavalalı Seyyid Süleyman, Reisülküttab Mustafa Mazhar, Şehremini ve eski Çavuşbaşı İbrahim, Divan-ı Hümayun beylikçisi Mehmed Seyda'dan oluşmaktaydı. Bu heyetin defalarca toplanarak mesele hakkında uzun uzun tartışmalarına rağmen Ermeni ve Rum cemaatleri arasındaki meselenin çözülememesi üzerine bu defa heyete iki cemaatin temsilcileri de davet edildi. Ermeni cemaatini; Kudüs Patrik Vekili Rahip Bagos liderliğinde Tosiyos ile her biri sarraf olan Karabet, Avanes, Kirkor, Kasber, Kalcioğlu Anton, Canik, Haçator ve Manuel temsil etmekteydi. Rum cemaatini ise; Selanik Metropolidi Berasmiyos, İznikmid Metropolidi Atanasyos, Kudüs Patriği kâhyası Atanasyos, Kudüs Patriği hazinedarı Kesaryos ve Dimitraki, sarraf Lambek, Yorgi, Hırsto, Atanya, Enesti, Tagoduş ve Panayot temsil etmekteydi. Bu heyetin gerçekleştirdiği görüşmeler sonunda II. Mahmud'un 1813 tarihinde ısdar ettiği fermanla mesele vuzuha kavuşturuldu⁵⁷⁹.

Kudüs'te vuku bulan Kamame meselesinde II. Mahmud'un bir heyet kurması, Hıristiyan cemaatlerin süregelen anlaşmazlıklarını çözmek için ciddi çalışmalar yaptırdığını ve bu işe önem verdiğini göstermektedir. II. Mahmud ilgili hatt-ı şerîfnde Kamame meselesinin birkaç seneden beri çözüme kavuşmamasının, kendi kararsızlığından değil, temkinli hareket ederek bu meseleyi araştırmaya mecbur olduğum için nihayetinde haklı ile haksız ayırt etmek istemesinden kaynakladığını ifade etmektedir⁵⁸⁰.

II. Mahmud'un yaptırdığı tahkikat sonunda kendisine iletilen raporlar, Kudüs'teki Hıristiyan cemaatlerin anlaşmazlıklarına dair üç husus üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilki Habeş, Kıpti ve Süryani taifeleri Ermeni milletinin

⁵⁷⁹ *Başkanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Tasnifi II. Mahmud (BOA. AE. SMHD. II.)* 119/9979 (evâil-i Muharrem 1228/4-14 Ocak 1813); Ermeni ve Rum milletleri için ayrı ayrı hazırlanan bu fermanların birer sureti için bkz. *HAT*, 1523/25.

⁵⁸⁰ *HAT*, 526/25754.

dindaşları olduğundan eskiden beri onlara yamaklık etmekteyken Rum milletinin buna aykırı olarak kendi yamakları olduğunu iddia etmesidir. Bu meselenin, Kudüs Kadısı'na gönderilen önceki emirlerde geçtiği vecihle yani Ermeni milletine yamak oldukları esasına göre hareket edilerek çözüme kavuşturulması emredilmiştir. İkinci husus; Ermeni ve Rum milletlerinin Kamame içinde gerçekleştirdikleri ayinleri ve ziyaret mekânlarında bir anlaşmazlık olmadığı, ancak ikamet etmeleri gereken yerler hususunda anlaşamadıkları yönündedir. Bu mesele, I. Selim zamanında iki millete verilen fermanlara başvurularak çözüme kavuşturulacaktır. Anlaşma sağlanamayan üçüncü husus ise Kamame Kilisesi'nin yangın sonrası ihtiyaç duyduğu tamir meselesinde bu işi kimin üstleneceğidir. Yaptırdığı tahkikat sonucu bu son hususa dair tavrını kesin olarak ortaya koyan II. Mahmud, tamir işinde kimsenin hak iddia etme yetkisinin olmadığını bildirerek bu meselenin kendi iradesi doğrultusunda çözüleceğinden bahisle nihai olarak tamir işinin Rumlara verilmesini emretmiştir⁵⁸¹. Ancak Padişahın bu emri Kudüs'teki iki cemaat arasında uzun süredir devam edegelen anlaşmazlığı tamamen sonlandıramadığı gibi iki cemaatin kilise tamiri üzerinden süren mücadelelerine de engel olamamıştır. Nitekim tamir izninin Rumlara verildiğine işaret eden ferman henüz yeni sadır olmuşken Ermeniler bu defa Rumların tamir esnasında kilisenin kendilerine ait yerlerini kaldırarak ziyaretlerine engel çıkarmak istediklerini Sadaret'e bildirmiştir⁵⁸².

II. Mahmud'un yukarıdaki hatt-ı şerîfinde geçen Fransız Maslahatgüzarına hitaben söylenen "*bu def'a iddi'âya kıyâmı Kamame olmayıp niyet-i uhrâlarına vesîle ve mukaddmeden gayrı bir ma'nâ verilmez*" cümlesi üzerinde daha detaylı durmanın isabetli olacağı kanaatindeyiz. Zira oldukça müphem olan bu ifadenin satırarası bilgilerine ancak Sadaret'in telhisinden ulaşmak mümkündür. Burada Fransa ve diğer Avrupalı devletlerin Kamame Kilisesi'nin tamirine yönelik hak iddia etmelerinin ardında aslında Hıristiyan devletler tebaasına arazi temlik etmek olduğu açıkça zikredilmektedir⁵⁸³. Bu ifadeler, II. Mahmud'un bu hususta temkinli

⁵⁸¹ AE. SMHD. II, 119/9979 (evâil-i Muharrem 1228/4-14 Ocak 1813).

⁵⁸² HAT, 1272/49332.

⁵⁸³ "*Memâlik-i İslâmiye'de milk-i mevrûs-ı Saltanat-ı Seniyye'den olup Kudüs'ün fethinde Fransa ile Kudüs'e dâ'ir mu'âhede mazbût olmayıp Fransa Devleti'ne ri'âyeten, sonra ziyârete ruhsat verildiğine nazaran hukûk iddi'âsına salâhiyet olmadığından başka milkinde keyfe mâ-yeşâ tasarruf dahi kavâ'id-i kadîme-i mülûkden olup memâlik-i Saltanat-ı Seniyye'de düvel-i Nasârâ*

davranmasının arkaplanındaki gerçeği yansıtması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca ecnebilerin Filistin bölgesinde toprak elde etme çabalarına dair yeni bir tartışma konusunu da gündeme getirmektedir. XIX. yüzyılda Filistin'de gerçekleşen arazi satışlarına dair çalışma yapan Brahim Bouzai, satışların yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini ve bunun ise Osmanlı Devleti'nin Rusya ile giriştiği 1854 Kırım savaşı esnasında savaş giderlerini karşılayabilmek adına aldığı ilk dış borç ve sonrasında borçlanmanın getirdiği mali bunalımdan kaynakladığını zikretmektedir⁵⁸⁴. Bu bağlamda her ne kadar Filistin'deki arazi satışları XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olsa da birkaç asırdır bu bölgeye olan ilgisini artıran Avrupalı devletlerin buna yönelik somut adımlarını Kamame Kilisesi'nde çıkan yangın sonrası atmaya başladığını söylemek mümkündür.

Bu hususu teyit eden diğer bir hatt-ı hümayun 1818 tarihli olup Kudüs kadısı ve Kudüs Rum patriğinin tahrirâtı üzerine sadır olmuştur. Mezkûr belge, Beytullahim civarındaki Beyt Sâhûr adlı köyde bulunan kilise hakkında Rum ve Efrenc rahipleri arasında çıkan anlaşmazlığın halledilmesine dairdir. Buna göre Kudüs'te misafir olarak ikamet eden Efrenc rahipleri birkaç seneden beri Beyt Sâhûr Köyü'ndeki kiliseyi Rum cemaatinin elinden alarak tasarruf etmektedirler. Hatta Efrenc rahipleri, kilise ile müştemilatı olan tarla ve ağaçların satın almak suretiyle elde ettikleri bir mülk olduğu iddiasındadırlar. Tarlanın yarısını 1770 senesinde satın aldıklarını gösteren hücceti ve diğer yarısının ise Rum çiftçilerinin tasarrufunda olduğuna dair temessükü Kudüs mahkemesine ibraz etmişlerdir. Ancak Kudüs kadısı kendisine anlatılan bu alışveriş olayının mahkemede gerçekleşme ihtimalinin olmadığını, böyle bir şey gerçekleşmiş olsa dahi kilise ve müştemilatı miri arazi olduğundan alışverişin sahih olmadığını Sadaret'e bildirmiştir. Buna dair gerek Beyt Sâhûr gerekse civarında bulunan Müslüman cemaatten çiftçi, urban ve diğer ehl-i vukufun şahitlik etmeleriyle kilisenin, Kudüs'ün fethinden bu yana Rum cemaatinin tasarrufunda olduğu ve kiliseye daha önce herhangi bir müdahale gerçekleşmediği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Efrenc rahiplerinin hazırladıkları sahte belgelerle elde etmeye çalıştıkları

teb'asına arâzî temlik olunmak müğâyir-i uhûd ve husûsan Kamame'de mahall-i temlikî gayr-i câ'iz olduğuna binâ'en..." HAT, 1241/48258.

⁵⁸⁴ Brahim Bouzai, *19. Yüzyılda Filistin'de Arazi Satışları*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 17-18.

Beyt Sâhûr Kilisesi ve müstemilatı eskisi gibi Rum cemaati tasarrufuna bırakılmıştır⁵⁸⁵.

Kamame Kilisesi'nin tamiri meselesiyle ilgili son olarak 1808 tarihli fermanlarda yer alan emirlerin tatbik edilmesine yönelik mübaşir, müvella⁵⁸⁶ ve mimar halifesinden oluşacak heyetin Kudüs'e gönderilmesi kararının meseleye farklı bir boyut kattığını zikretmek gerekmektedir. Buna göre müvella olarak Şeyhülislam Dürrizade Seyyid Abdullah'ın işaretiyle Haremeyn Evkafı müfettişi Paşmakçızade Seyyid Mehmed Zeki Efendi görevlendirilmiş, o da yerine vekil olarak İstanbul kadısının kâtabi Mehmed Nuri Efendi'yi görevlendirmiştir⁵⁸⁷. Mübaşir olarak Divan-ı Hümayun hâcegânı eski kâtiplerinden Mustafa Reşid Efendi ve keşif memuru olarak ise mimar halifelerinden Mehmed Efendi bu heyette yer almışlardır⁵⁸⁸. Heyet, Rum ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlığın I. Selim'in Kudüs'ü ilhakıyla kendilerine verdiği fermanlar doğrultusunda giderilmesine yönelik ısdar edilen fermanların uygulanmasıyla görevlendirilmiştir. Bundan başka Kamame Kilisesi'nin tamir masraflarının bilinmesi ve Rumlara daha önceden verilip hükmü kaldırılan fermanın geri alınması da heyetin görevleri arasındadır. Bu minvalde ilgili çalışmalarını yürüterek tamir masraflarının⁵⁸⁹ tespitini gerçekleştiren heyet, bu esnada Kudüs Kadısı Musannif Osman Efendi'nin beklenmedik tavırlarıyla karşılaşmıştır. Müvella vekili Mehmed Nuri Efendi'nin iki raporunda⁵⁹⁰ ayrıntılarıyla anlatılan bu husus özetle; Kudüs Kadısı'nın Beytullahim'de Kıpti, Süryani ve Habeş yamaklığına dair yeni bir tartışma başlattığına yöneliktir. Beytullahim'de bulunan mağara ve Meryem Ana makberesinin anahtarları Rum ve Ermeni milletlerinde ayrı ayrı bulunmakta iken Kadı Musannif Osman Efendi, ellerindeki anahtarlarını Ermenilere teslim etmeleri yönünde Rumlara baskı yapmış ve bu hususa dair Müvella vekili Mehmed Nuri Efendi ile büyük bir tartışma dahi yaşamıştı. Durumu olduğu gibi Sadaret'e arz eden Mehmed Nuri Efendi'nin raporları incelenmiş ve bu minvalde Şam Valisi

⁵⁸⁵ HAT, 1270/49232; 1270/49235.

⁵⁸⁶ Müvella: Bir kazada meydana gelen davaları o kaza hâkiminin görmesinde mahzur veya mani bulunduğu surette yalnız o davaları görmek üzere atanan hâkim hakkında kullanılan bir tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s. 640.

⁵⁸⁷ HAT, 1521/21, nr. 3.

⁵⁸⁸ HAT, 1523/25, nr. 13.

⁵⁸⁹ Tamir masraflarına dair bkz. HAT, 1523/25, nr. 6-7.

⁵⁹⁰ HAT, 1523/25, nr. 11-12.

Süleyman Paşa'ya acil bir emir gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu emirde Müvella Mehmed Nuri Efendi'nin Beytullahim ve Meryem Ana türbesinin şer-i şerif üzere iki milletin ortak tasarruflarında olmasına yönelik Kudüs Kadısı'na karşı olan tavrı haklı bulunmuştur. Üstelik Kudüs kadıları tarafından daha önceden iki cemaate verilen senetlerde birbirine muhalif olan kayıtların silinmesi ve Kudüs Kadısı Musannif Osman Efendi'nin görevden alınarak Kudüs'ten gönderilmesine karar verilmiştir⁵⁹¹.

Kamame Kilisesi'nin tamir işi nihai olarak 1813 senesinde her ne kadar Rumlara verilmiş olsa da Ermeniler davalarından vazgeçmiş değillerdir. Özellikle 1826 senesinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Kudüs'te yeniçerilerin başını çektiği bir kargaşa ortaya çıkmıştır. Şam ve Sayda Valisi Abdullah Paşa'nın yeniçerilerin görevden alınmalarına yönelik sert politikaları Kudüs'te durumundan memnun olmayan iki grubun yaklaşmasını sağlamıştır. Ocağın kaldırılmasıyla işsiz kalan yeniçeriler ile Kamame Kilisesi'nin tamiri işini Rumlara kaptıran Ermeniler bu dönemde kurdukları ittifakla Rumlara karşı baskı uygulamaya başlamışlardır⁵⁹². Bu husus, II. Mahmud'un ısdar ettiği fermanlara rağmen iki cemaat arasındaki anlaşmazlığın devam etmesine sebep olmuştur. Bunun yanında Fransa'dan sonra Rusya Devleti'nin de olaya müdahil olması, dönemin güçlü Avrupalı devletlerinin Osmanlı topraklarına dâhil Kudüs'te Hıristiyanları himaye etme bahanesiyle çıkar arayışına girdiklerini göstermektedir⁵⁹³. Bununla ilgili olarak Kamame Kilisesi, Beytullahim Kilisesi ve Cebel-i Zeyt'te Hz. İsa'nın ayak izinin bulunduğu kubbenin tamirleri meselesi 1831 senesinde tekrar gündeme gelmiş ve yabancı devletler, elçileri aracılığıyla bu konuda müdahil olmaya çalışmışlardır. Rusya elçisinin bu meyanda gerçekleştirdiği talebi üzerine Osmanlı Devleti, bu meseleye yabancı devletlerin karışmaması gerektiğini ve zaten önceden Rumların bu hususa dair

⁵⁹¹ HAT, 1523/25, nr. 17.

⁵⁹² James Grehan, "Imperial Crisis and Muslim-Christian Relations in Ottoman Syria and Palestine", 1770-1830, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Brill, LVIII, 2015, p. 498.

⁵⁹³ Napolyon Bonapart'ın Mısır seferine kadar Rusya'nın Suriye ve Filistin'e karşı bariz bir ilgisi yoktu. Ancak Mehmed Ali Paşa'nın 1831'deki ayaklanmasıyla birlikte Rusya bu bölgeye olan ilgisini artırdı ve faaliyetlerini XIX. yüzyılın tamamında sürdürdü. A. L. Tibawi, *Russian Cultural Penetration of Syria-Palestine in the Nineteenth Century*, Billing&Aons Limited, London 1966, p. 2; Ayrıca XIX. yüzyılda Avupalı devletlerin Filistin'deki faaliyetleri ile ilgili bir çalışma için bkz. Alex Carmel, "The Activities of the European Powers in Palestine, 1799-1914", *Asian and African Studies: Journal of the Israel Oriental Society*, Vol. XIX, The Institute of Middle Eastern Studies University, Hafia 1985, p. 43-91.

taleplerini Sadaret'e ilettiklerinden mezkûr yerlerin tamir işinin, önceki fermanlar gereği onlara verildiğini bildirmiştir⁵⁹⁴.

Kudüs'te Hıristiyan cemaatlerin yaşadığı anlaşmazlık ve Osmanlı Devleti'nin bunlara yönelik politikalarını özetleyecek olursak; 1808 senesinde Kamame Kilisesi'nde çıkan yangın öncesinde Ermeni ve Rum cemaatleri arasında küçük çaplı anlaşmazlıklar yaşanırken bu yangınla birlikte yaşanan anlaşmazlık Fransa ve Rusya gibi yabancı devletlerin de müdahale çabalarıyla büyük bir meseleye dönüşmüştür. Her iki cemaate 1813 tarihli fermanlar gönderilene dek Avrupalı devletlerin de desteğini alarak türlü taleplerde bulunan Hıristiyan cemaatler hakkında Kamame Kilisesi'nin tamiri meselesinde hiçbir yetkilerinin bulunmadığı ve bu yönüyle Padişahın iradesi doğrultusunda kime hak tanınırsa tamir işini onun üstleneceğine karar verilmiştir. Nihai olarak ise kilisenin tamir işi Rumlara verilmiştir. Kilise ziyaretgâhları hususundaki anlaşmazlıkların ise kendilerine daha önceden verilen fermanlar doğrultusunda çözüme kavuşturulacağı emredilerek her iki cemaatin ziyaret hususunda müşterek ve müstakil birtakım haklarının olduğu belirtilmiştir.

Kudüs'teki kilise organizasyonu bu şekilde ortaya koyulduktan sonra şimdi gayrimüslimlerin Kudüs'e ziyaretlerini nasıl gerçekleştirdikleri ve Osmanlı Devleti'nin bu ziyaretlere yaklaşımından bahsedebiliriz.

2.2.3. Ziyaret İzinleri

XIX. yüzyılda Kudüs'e gelen gayrimüslimlerin kahir ekseriyetini Hıristiyanlar oluşturmaktadır. Bunun sebebi Kamame Kilisesi başta olmak üzere Kudüs'te Hıristiyanlara ait birçok ibadet mahallinin bulunmasıdır. Hıristiyan inancına göre İsa Mesih'in birçok hatırasının yer aldığı Kudüs'te henüz III. asırda inşa edilen Kamame Kilisesi aynı zamanda bu asırdan itibaren Hıristiyanların hac mekânı olagelmiştir. Bu yönüyle Hıristiyanların Kudüs ziyaretine yükledikleri dinî anlam, bu kutsal topraklara her sene mutat olarak ziyaret gerçekleştirmelerine sebep olmuştur.

⁵⁹⁴ HAT, 1586/60.

Yahudilerin de tıpkı Hıristiyanlar gibi kutsal addettikleri mekânları ziyaret etmek için Kudüs'e yolculuk yaptıklarını arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür.

Osmanlı Devleti tebaasından değil de yabancı bir devletin tebaası olarak Osmanlı hâkimiyetindeki Kudüs'e yolculuk eden bir gayrimüslim, *müste'men* yani kendisine eman verilen kimse olarak bu şehirde bulunabiliyordu. Bu doğrultuda Kudüs'e gitmek isteyen bir müste'menin öncelikle tebaası olduğu devletin İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla *yol emri* ya da diğer adıyla *yol hükmü* alması gerekiyordu. Gayrimüslimlerin tabi oldukları devletlerin İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla yaptıkları yol hükmü talepleri ve kendilerine bu minvalde verilen fermanlar, Kudüs'e ziyaret gerçekleştiren müste'menlerin hangi milletten oldukları ve ziyaret sebeplerinin ne olduğuna dair bilgiler sunmaktadır. Bunun yanında bazılarının mesleklerini öğrenmek de mümkün olmaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'e ziyaret gerçekleştirenlerle ilgili bu tür bilgilere ulaşmak için burada ilgili yol hükmü taleplerinden bazılarını incelemek yerinde olacaktır.

İngiltereli bir doktor olan Opoldo Sastiyani yanına alacağı yardımcısı ile birlikte bazı işlerini görmek üzere sırasıyla Kıbrıs, Kudüs, Şam, Bağdad ve Haleb'e gitme talebini İngiltere elçisinin vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Çıkacakları bu yolculukta gerek geçiş noktalarında gerekse konaklayacakları menzillerde iki devlet arasındaki ahitname gereği kendilerine herhangi bir müdahalede bulunulmamasına dair talepleri doğrultusunda kendilerine yol hükmü verilmiştir⁵⁹⁵. Yine İngiltere tebaasından Mr. John Hayd yanında bulunan habercisi ve iki hizmetkârı ile birlikte Akka, Kudüs, Gazze, Remle, Nablus, Adana, Konya, Diyarbakir ve İstanbul olmak üzere büyük bir seyahata çıkacaklarından yol güvenliğinin olmadığı yerlerde kendilerine kılavuzluk edecek kimselerin görevlendirilerek güvenliklerinin sağlanmaları hususunda yol hükmü talebinde bulunmuşlar ve bu doğrultuda sadrazam buyrulduzu ile kendilerine yol hükmü verilmesi onaylanmıştır⁵⁹⁶.

⁵⁹⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Hariciye (BOA. C. HR.) 105/5207 (14 Rebiulevvel 1216).

⁵⁹⁶ AE. SMHD. II. 101/8519 (1 Rebiulevvel 1234).

Ziyaret maksadıyla Kudüs'e gitmek istediğinden gidiş-dönüş esnasında cizye veya başka bir yolla kendisine müdahale edilmemesini Rusya orta elçisi vasıtasıyla Babıali'ye bildiren Rusya reayasından Gaspar Mardirus'a yol emri verilmiştir⁵⁹⁷. Yine Rusya reayasından Rahip Berayim'e önce Aynaroz'a buradan da Kudüs'e yapacağı ziyaret için yol emri verilmiştir⁵⁹⁸. 19 Eylül 1816 tarihli buyruldu ile kendilerine yol emri verilen Rusya Devleti'ne tabi sekiz kişinin ise Kudüs'e gitme sebeplerinin ziyaret amaçlı olduğu bildirilmektedir⁵⁹⁹.

Fransa elçiliği beyzadelerinden Espar ve Şaslov'un yanına alacakları birer hizmetkâr ile kara ve deniz yoluyla İstanbul'dan sırasıyla İzmir, İskenderiye, Mısır, Sayda, Kudüs ve Haleb'e gideceklerine dair 3 Eylül 1824 tarihli yol hükmü kendilerine verilmiştir⁶⁰⁰.

Avusturya Devleti'ne tabi Nemçe reayasından Yahudi Manase Hayepren ile Yahudi olan hizmetkârı David Musa'ya Kudüs ziyaretleri için yol hükmü verilmesi uygun görülmüştür⁶⁰¹. Yine Nemçe reayasından Haim Honiç adlı müste'mene Kudüs'e ziyaret maksatlı yapacağı sefer için 26 Haziran 1826 tarihinde yol hükmü çıkarılmasına karar verilmiştir⁶⁰². Belgede, ziyareti gerçekleştiren Haim Honiç'in hangi dine mensup olduğuna dair bir ifade bulunmasa da isminden hareketle onun da Yahudi olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bu dönemde Kudüs'e Yahudi ziyaretlerinin daha çok Nemçeli Yahudiler tarafından gerçekleştirildiği Haim Yosoviç ile arkadaşı İsak'a önce Bursa oradan da Kudüs'e yapacakları ziyaret için 1826 senesinde talep ettikleri yol emrinden anlaşılmaktadır⁶⁰³.

Kudüs'e gitmek isteyen gayrimüslimlerden Hıristiyanların daha çok İngiltere, Rusya ve Fransa devletleri tebaasından, Yahudilerin ise Avusturya Devleti tebaasından oldukları anlaşılmaktadır. Bunların Kudüs'e gitme gerekçelerinin daha

⁵⁹⁷ C. HR. 106/5286 (21 Cemaziyelahir 1217).

⁵⁹⁸ C. HR. 2/65, nr. 3 (5 Ramazan 1229); Rus rahibin bugün Yunanistan'ın kuzey sınırları içerisinde yer alan ve manastırlarıyla meşhur Aynaroz üzerinden Kudüs'e gitmesi, XII. yüzyıldan bu yana birçok manastırın kurulduğu Aynaroz ziyaretinin de Ruslar için önemli olduğu göstermektedir. Semavi Eyice, "Aynaroz", *DİA*, Cilt IV, İstanbul 1991, s. 267.

⁵⁹⁹ C. HR. 83/4105, nr. 1-3 (26 Şevval 1231).

⁶⁰⁰ C. HR. 76/3758 (9 Muharrem 1240).

⁶⁰¹ C. HR. 122/6068 (17 Muharrem 1240).

⁶⁰² C. HR. 1/16 (20 Zilkade 1241).

⁶⁰³ C. HR. 123/6139, (1241).

çok ziyaret amaçlı olduğu mezkûr belgelerde ifade edilmektedir. Gayrimüslimlerin aldıkları yol hükmü kendilerine Osmanlı Devleti tarafından tanınan seyahat güvencesi anlamına geldiğinden ellerindeki bu belge ile Kudüs'e giden gayrimüslimler, müste'men sıfatıyla bu topraklarda emniyet içinde dolaşabilmektedir. Yolculuk ederken gerek yollarda gerekse konakladıkları mekânlardaki güvenliklerini Osmanlı Devleti sağlamaktadır. Bunun yanında en önemlisi kendilerinden cizye veya başka isimler altında herhangi bir vergi talebinde bulunulmamaktadır.

Osmanlı Devleti bir yandan Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlerin kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklara çözüm üretmeye çalışırken bir yandan da inanç ve ibadet özgürlüğü ilkesine dayanarak farklı milletlerden Kudüs'e ziyarette bulunmak isteyenlerin seyahat güvencesini sağlamakla meşgul idi. Bunun için gayrimüslimlere ilk olarak yukarıda örneklerini sunduğumuz yol hükmünü vermekteydi. Ancak bununla da kalmayarak ellerindeki yol hükümlerine rağmen yolculuk esnasında baskıyla karşılaşan bir gayrimüslim olursa şikâyet mekanizması devreye girerek ilgili şikâyetleri gereği bu hususta kendilerine baskı uygulayanlar derhal uyarılmaktaydı.

Osmanlı tebaasından olup Kudüs'e ziyaret edenler için en büyük sıkıntı cizye vergisi meselesiydi. Nitekim 1809 senesinde Kudüs'e ziyarete giden Rumlar senenin ilk günü buldukları mahalde cizyelerini ödemiş olmalarına ve ödediklerine dair ellerinde kâğıtları bulunmasına rağmen geçtikleri yerlerdeki bazı cizyedarların işgüzarlık ederek tekrar cizye talebinde bulunmaları kendilerini büyük sıkıntıya sokmuştur. Bunun üzerine Kudüs Rum Patriği aracılığıyla durumu İstanbul'a bildiren Rumlara karşı bu şekilde davranan cizyedarların derhal bu hareketlerinden vazgeçmeleri emredilmiştir⁶⁰⁴. Yahudilerin de Kudüs'ü ziyaretlerinde eskiden beri alınması mutad olan vergilerin dışında farklı isimler altında çeşitli vergiler talep edilmesi men edilmiştir⁶⁰⁵.

⁶⁰⁴ Başkanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Adliye (BOA. C. ADL.) 92/5513, (19 Safer 1224).

⁶⁰⁵ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 8, s. 5, (evâsıt-ı Zilhicce 1246); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 8, s. 76, (evâil-i Rebiulahir 1256).

İstanbul'dan gemi kiralararak Kudüs'e hareket eden Rum ve Ermenilerin İstanbul ve Sultaniye gümrüklerine ödeyecekleri ücretler 1797 tarihli fermanla İstanbul gümrük eminine bildirilmişken iki cemaatin verdikleri arzuhalde kendilerinden fazla vergi talebinde bulunulduğu tekrar gündeme gelince 1 Ağustos 1809 tarihinde bu emir tekit edilmiştir⁶⁰⁶.

Kudüs'e gemi yoluyla gelen gayrimüslimler Yafa iskelesinde inerek buradan kara yoluyla yollarına devam etmekteydiler. Yanlarına aldıkları eşyaların taşınması için taşımacılık hizmetine ihtiyaç duymaktaydılar. Bölge Arapları için ticari bir kazanç anlamına gelen bu durum zamanla usülsüz fırsatçılığa dönüşmeye başlayınca Devlet tarafından müdahale edilmesi zorunlu olmuştur. Kudüs'teki Rum kiliselerini ziyaret için deniz yolunu tercih eden Rumlar, Yafa iskelesinden Kudüs'e giderken yahut Kudüs'ten Yafa iskelesine dönerken yanlarına aldıkları eşyaların taşımacılığını üstlenen Arap deveçiler tarafından oldukça fazla para istenildiğini Babıali'ye bildirdiklerinde fiyatların derhal normale çekilmesi emredilmiştir⁶⁰⁷. Kudüs Ermeni Patriği'nin İstanbul'a gönderdiği arzuhalde ise Kudüs'e ziyaret maksadıyla giden Ermenilerden Yafa iskelesine vardıklarında gümrükçü ve diğer zabitan tarafından pişkeş adıyla para tahsil edildiği bildirilmesi üzerine gerek Devlet-i Aliyye reayasına gerekse diğer milletlere tabi gayrimüslimlere bu gibi zulümlerde bulunulmaması emredilmiştir⁶⁰⁸.

Osmanlı Devleti bu örneklerde görüldüğü üzere Kudüs'e ziyaret maksadıyla gitmek isteyen gayrimüslimlerin yolda karşılaştıkları haksızlıkları bertaraf etmek adına bir dizi tedbirler almıştır. Ancak gayrimüslimlere tanınan bu hakların onlar tarafından fırsatçılığa çevrilmesine de izin verilmemiştir. Bu doğrultuda Kudüs'e gitmek isteyen bazı gayrimüslim tüccarın Yafa iskelesine vardıklarında ticaretlerini ziyaret kisvesi altında gizlemeye çalıştıkları ve yanlarında getirdikleri ticari eşyaların

⁶⁰⁶ HAT, 122/4987, (19 Cemaziyelahir 1224).

⁶⁰⁷ Başkanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci Defter Tasnifi (BOA. KK. d.) 2542/25, s. 11, (8 Şaban 1230).

⁶⁰⁸ C. ADL. 58/3487 (evâsıt-ı Safer 1232).

vergilerini ödemek istemedikleri anlaşılınca Sayda Valisi Süleyman Paşa'ya bu tüccar taifesinden kesinlikle vergi tahsil etmesi emredilmiştir⁶⁰⁹.

3. GAYRİMÜSLİMLERLE İLGİLİ DİVAN-I HÜMAYUNA YANSIYAN SORUNLAR

Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimler kendi istekleri doğrultusunda gerek kadı mahkemelerine gerekse Divan-ı Hümayun'a başvurabilmekte ve bu mahkemelerin lehlerinde ve aleyhlerinde verdikleri hükümleri kabullenmekteydiler. Gayrimüslimlerin mahkemeye başvurularında bir ayrıma dikkat çekmek gerekir ki, o da Müslümanlarla olan davalık meselelerini kadı mahkemelerine taşınmaları zorunlu iken kendi aralarındaki meseleler de böyle bir zorunluluğun olmamasıdır. Ancak gayrimüslimlerin kendi aralarındaki meseleleri dava edebilecekleri bir merci olarak cemaat mahkemeleri bulunmasına karşın daha çok kadı mahkemelerine başvurmaları üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadı mahkemelerinin cemaat mahkemelerine alternatif bir merci olarak görülmesiyle ilgili olarak, cemaat mahkemelerinin bağlayıcılığının ve yaptırım gücünün olmaması ve yine cemaat mahkemelerinin kadı mahkemeleriyle kıyas edilecek yetkisinin bulunmamasından hareketle bazı araştırmacılar gayrimüslimlerin kadı mahkemesine başvurularının ihtiyari olduğunu iddia ederken bazıları ise zaruri olduğunu savunmuşlardır⁶¹⁰.

Bu başlık altında değineceğimiz Kudüs gayrimüslimlerinin Divan-ı Hümayun'a başvuruları, aynı zamanda kadı mahkemelerine neden başvurdukları sorusunun cevabını da taşımaktadır. Yani gayrimüslimlerin İslâm hukukunun uygulandığı kadı mahkemelerini tercih etmelerinin sebebi, bu mahkemelerin daha güvenilir olduğunu düşündüklerinden ziyade ileride davanın temyiz edilme ihtimaline karşın ellerinde geçerli bir dava kararının bulunmasına yöneliktir. Bu

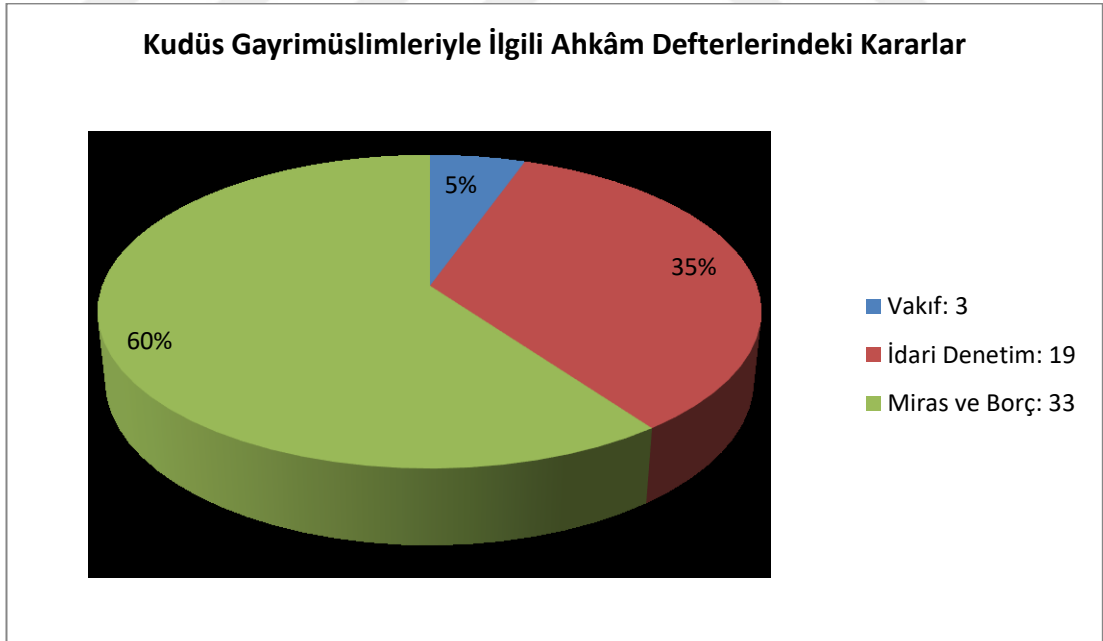
⁶⁰⁹ A. DVNS. MHM. d, nr. 235, s. 78-79, (evâhir-i Rebiulevvel 1229).

⁶¹⁰ Gayrimüslimlerin kadı mahkemelerine başvurularına dair görüşler için bkz. Nevzat Erkan, 18. YY'ın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri-Şer'iyye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 24-27.

yönüyle Divan-ı Hümayun'da gayrimüslimlerle ilgili görüşülecek bir davada diğer bütün davalarda olduğu gibi öncelikle davacıya, kadı mahkemesinden daha önceden aldığı bir hüccet olup olmadığı sorulacaktır. Şayet davacı, davasını hüccet türünden bir belge ile delillendiremiyorsa dava mahallinde görülmek üzere tekrar kadı mahkemesine sevk edilecektir. Bu sebeplere mebni, gayrimüslimler kendi aralarındaki davalarını da öncelikli olarak kadı mahkemelerine taşımışlar, ancak kadı mahkemelerinde beklediklerinin aksine bir sonuç aldıklarında ise Divan-ı Hümayun'a başvurmuşlardır.

Daha önce *Müslümanlarla İlgili Divan-ı Hümayun'a Yansıyan Sorunlar* başlığında incelediğimiz gibi gayrimüslimlerle olan Divan-ı Hümayun kararlarını da vakıf, idari denetim ve miras-borç davaları olarak üç ana başlıkta değerlendirmek mümkündür. Buna göre Şam Ahkâm Defterlerinden Kudüs gayrimüslimleriyle ilgili tespit ettiğimiz elli beş hükmün konu dağılımı şöyledir⁶¹¹:

Grafik 9. Kudüs Gayrimüslimleriyle İlgili Ahkâm Defterlerindeki Kararlar

⁶¹¹ Kudüs Müslümanlarında olduğu gibi gayrimüslimlerle ilgili Mühimme Defterlerinde önemli hükümler yer almaktadır. Mühimme Defterlerindeki bu hükümlerden konu içerisinde faydalanılsa da bu hükümler istatistiksel verilere dâhil edilmemiştir.

3.1. VAKIF

Kentte yaşayan Hıristiyan topluma ait vakıflar, sosyal yapı içindeki düzenlerini sağlaması bakımından dikkat çekicidir. Bu yönüyle Hıristiyanlar vakıf hukukunun şartlarına uygun olarak zürri ve hayrî vakıflar kurmuşlardır. Hayrî vakıflardaki şartlarda vakfın maslahatı, vakfi kuran Rum, Ermeni, Efrenc vb. Hıristiyan taifesinin ruhbanlarına ve onların nesli inkıraz olduğunda o taifenin fukarasına şeklindedir. Zürri vakıflardaki şartlarda vakfın maslahatı ise, vâkıf hayatta olduğu sürece kendisine, öldüğünde evlatlarına ve nesli inkıraz olduğunda ise bazı kiliselerdeki Hıristiyan fukarasına veya Müslümanlara ait dini yapılar ve Müslüman fukarasına şeklindedir. Kudüs Şer'iyeye Sicilleri'ndeki kayıtlar, Hıristiyan zürri vakıflarının son şartları arasında gerek sadece Hıristiyan fukarasına gerekse sadece Müslüman fukarasına yapılan vakıflar olduğunu ortaya koymaktadır⁶¹². Burada Hıristiyan vâkıfların, vakfın sıhhatli olması bakımından son şart olarak Müslüman fukarasını seçmeleri ya vâkıfın kendi dinî zümresiyle yaşadığı sorunlardan ya da vakfın sıhhatine hüküm verecek olan Kadı'nın konuyla ilgili vâkıfa yaptığı telkinlerden kaynaklanmaktadır. Her iki durumda da geçmişte Kudüs'te yaşayan farklı dinî zümreler arasında vakıflar yoluyla bir iletişimin sağlandığı şüphesizdir.

Kudüs'teki Hıristiyanların kendi aralarında yaşadıkları en büyük anlaşmazlığın, mabetlerinin temizlik ve tamiri meselesinden kaynaklandığını ve Hıristiyan cemaatlerin bu meseleye dair İstanbul'da büyük mücadeleler verdiklerini müstakil bir başlık altında incelemiştik. Buradan hareketle Hıristiyan vakıfları arasında yaşanan anlaşmazlıkların genelde cemaatler arasında gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Cemaatler arasında yaşanan anlaşmazlıklardan İstanbul'a taşınan bir dava Yafa'da ikamet eden Tarablisi Vib isimli gayrimüslimin, gelirini Kudüs Deyr-i Rum'da oturan Rum rahiplerine vakfettiği iki ev hakkındadır. Kudüs Rum Patriği Atnasiyos'un arzuhalinde, bu iki evin vakıf mütevelli tarafından Efrenc Katolik rahiplerine satıldığı iddia edilmektedir. Divan-ı Hümayun'dan çıkan karar, patriğin arzuhaline istinaden olayın araştırılması, vakfiyeye ve ilgili fetvaya göre çözüme kavuşturulması yönündedir⁶¹³. Ancak 1831 tarihli bu hükümden yaklaşık

⁶¹² el-Kudât, *Nasâra'l-Kuds*, s. 397-398.

⁶¹³ *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 8, s. 7-8, (evâhir-i Rebiulahir 1247).

dört yıl geçmesine rağmen davanın çözüme henüz kavuşturulamadığı 1835 tarihli diğer bir hükümden anlaşılmaktadır. Bu hükümde Efrenc Katolik rahiplerine satılan iki evin satışının iptal edilerek geri alınması istenmekte ve söz konusu yerlerin vakıf olduğu mahkemede ispat edildiği takdirde ecr-i misil bedelinin düşülüp geri kalan satış bedelinin iade edilerek zikredilen evlerin tekrar vakıf haline dönüştürülmesi emredilmektedir⁶¹⁴.

Kudüs'teki diğer bir gayrimüslim tebaa olan Yahudilerin de bu dönemde Divan-ı Hümayun'da hak arayışında bulunmuşlardır. Davacılar, Yahudi taifesinden İsak veled-i Kemal ve Eleb veled-i İsak'tır. Bu iki Yahudi arzuhallerinde Kudüs'te bulunan Yahudi taifesine mahsus Senad kilisesi fukarasının para vakfının mütevellileri olduğunu, bu paranın korunması ve işletilmesi görevinin ise Avram veled-i Mohi'ye verildiğini bildirmektedirler. Ancak Avram'ın türlü hilelerle bu paranın 40.000 gurusunu kendi zimmetine geçirerek yediğinden şikâyet etmektedirler. Davanın sonuçlanması için Avram'ın İstanbul'da sorgulanmasını talep eden davacıların isteği doğrultusunda Kudüs kadısına Avram'ı derhal İstanbul'a sevkmesi emredilmiştir⁶¹⁵.

3.2. İDARİ DENETİM

Osmanlı Devleti ile Fransa Devleti arasındaki savaş ortamı, sosyal yapı bakımından Kudüs gibi heterojen yapıya sahip bir kentte gayrimüslimlerle kurulan ilişkilerde de birtakım yeni gelişmelerin yaşanmasına neden oldu. Özellikle Fransızların Gazze, Remle ve Yafa'nın ardından Kudüs'ü işgal edeceği endişesi ulema sınıfıyla birlikte Kudüs Müslümanlarının harekete geçmesini sağladı⁶¹⁶. Kudüs'te bulunan ehl-i örf taifesinden Hıristiyan zümreler arasında Fransa'ya tabi olanlarına nasıl bir tavır sergileneceği bu dönemde büyük tartışma konusu oldu. Öyle ki Kudüs'ün yerel yönetici ve eşrafından Fransızlara nefret besleyenlerin savaş ortamını fırsat bilerek bazı uygunsuz hareketlerde bulunmaları bu zümreye karşı sergilenecek tavra Devletin müdahalesini gerektirdi. Bu minvalde Mısır Seraskeri

⁶¹⁴ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 8, s. 28, (evâhir-i Muharrem 1251).

⁶¹⁵ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 250, (evâsıt-ı Rebiulevvel 1246).

⁶¹⁶ Musa Sroor, "The Real Estate Merket in Jerusalem...", p. 565-566.

Cezzar Ahmed Paşa'ya gönderilen emirde Kudüs'teki bazı ehl-i örf taifesinin Ermeni ve Rumların Fransa'ya maiyyet olabileceklerini bahane ederek manastırlarının anahtarlarını ellerinden almak, rahipleri hapsedmek, üzerlerine silahlı adam göndermek ve eşyalarını yağmalamak gibi tehditlerde buldukları, bu duruma bir an evvel son verilmesi gerektiği bildirildi⁶¹⁷. Doğrudan bu konuya dair Divan-ı Hümayun'dan çıkan diğer bir emir ise Kudüs kadısı, mütesellimi, ayanı, zabitanı ve vücuh-ı memlekete⁶¹⁸ hitap ediyordu. Kudüs'te bulunan ve Fransa'ya tabi olan ruhban taifesinin ayinlerine devam etmesi, Kamame Kilisesi'nde eskiden beri bulunan Frenk rahiplerinin hâlâ burada sakin olup ellerinde olan ziyaretgâhlarına kimsenin müdahale etmemesi ve ziyade tekâlif talebinde bulunmaması emirde açıkça belirtiliyordu⁶¹⁹.

Kudüs'teki gayrimüslim tebaa hakkındaki bu emirler, zaten Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda yaşayan bütün gayrimüslim tebaasına tanıdığı haklarla ilgilidir. Emrin devamında yer alan hususlar ise Fransızlara karşı girişilen savaşta Kudüs'te yaşayan ve Fransa'ya tabi olan Hıristiyanlara nasıl davranılması gerektiğine ayrıca değinmesi bakımından oldukça mühimdir. Buna göre süregelen savaştan ötürü bu zümreye karşı beş hususun araştırılarak kayıt altına alınması ve İstanbul'a bildirilmesi istendi⁶²⁰. Bu beş husus;

- i) Kudüs'te Fransa himayesinde olan ruhbanların hangi milletten ve kaç kişi oldukları,
- ii) Eskiden ellerinde olan manastır ve ziyaretgâhların nereler ve kaç adet olduğu,
- iii) Bunların içinde gerçek Fransızların olup olmadığı,
- iv) Kapıcı diye tabir edilen rahiplerin öteden beri Fransa'ya tabi olup olmadığı,
- v) Bunların her birinin ayinlerinin aynı mı farklı mı olduğudur.

⁶¹⁷ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 209, s.70-71, (evâil-i Receb 1213).

⁶¹⁸ Vücuh: Memleketin ileri gelenleri. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s. 1343.

⁶¹⁹ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 208, s.17-18, (evâhir-i Receb 1213); *A. DVNS. ASK. MHM. d.*, nr. 9, s. 59, (evâhir-i Receb 1213).

⁶²⁰ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 208, s.17-18, (evâhir-i Receb 1213); *A. DVNS. ASK. MHM. d.*, nr. 9, s. 59, (evâhir-i Receb 1213).

Bu hususların belirlenmesinden sonra Babıali, Kudüs'te bulunan yerel yöneticilerden rahiplerin ayinlerine engel olmak ve onları hapsedmek gibi hareketlerden uzak durulmasını, bunlar arasında Fransızlardan nefret edenler olduğunun bilinmesi sebebiyle hapsedilen Fransızlardan bu gibiler var ise derhal serbest bırakılmalarını istemektedir⁶²¹. Halka zulmetmenin şer'î ve örfî kanunlara göre yasak olması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin olağanüstü hâlin yaşandığı bir esnada dahi bu kanunları titizlikle uygulamaya devam ettiğini göstermektedir. Ancak Kudüs'te yaşanan hareketlilikten dolayı Devletin, Fransızların hâl ve hareketlerini sürekli kontrol altında tutmak istemesi, bu zümrenin bir isyanın muharrik unsuru olabileceğini de daima akılda tutmasından kaynaklanmaktadır.

İstanbul'a gönderilen şikâyetlerden biri de Kudüs eski müftüsü Seyyid Hacı Hasan'la ilgilidir. Eski müftünün, Kudüs'teki Efrenc manastırları rahiplerinden zorla 200 keseye yakın akçe aldığı rahipler tarafından İstanbul'a bildirildi. Böyle bir durum Osmanlı Devleti ile Efrenc devletleri arasındaki antlaşmalara aykırı olduğundan, Kudüs Kadısı ile İstanbul'dan gönderilen bir mübaşir olayı tahkik etmek üzere görevlendirildi⁶²². Tahkik sonunda eski müftü Hasan'ın suçunun daha önceden de sabit görüldüğü ve Kıbrıs'a sürgün cezasına çarptırıldığı anlaşıldı. Ancak Kudüs Yeniçeri Zabiti Osman'ın arızası; eski müftü Hasan'ın Ayn Köyü'nde sakin Fellah Şeyhi Ebu Gûş'a sığınarak topladığı birkaç bin fellahı eski nakibüleşraf Ömer Efendi⁶²³ ile birlikte Kudüs içlerine gönderdiğini ve kalenin teslim edilmesini istediğini bildirmekteydi. Kalkışmanın sonlandırılması ve bu cesareti gösteren eski müftü ve avanelerinin yakalanarak hapsedilmeleri görevi ise bu esnada Cenin'de olduğu bilinen Şam Valisi Genç Yusuf Paşa'ya tevdi edildi⁶²⁴. Paşa, bu isyanın üstesinden kısa sürede gelmesine karşın Kudüs ulema ve eşrafı Kudüs'teki eşkıya takımının zaman zaman halka zulmettiği hususunda kendisine şikâyet etmeye devam

⁶²¹ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 208, s.17-18, (evâhir-i Receb 1213); *A. DVNS. ASK. MHM. d.*, nr. 9, s. 59, (evâhir-i Receb 1213).

⁶²² *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 224, s. 215, (evâil-i Ramazan 1221).

⁶²³ Bu hükümlerde adı geçen eski müftü Hasan Efendi ile eski nakibüleşraf Ömer Efendi, Hüseyinî ailesinin fertlerindedir. Hüseyinî ailesi 18. yüzyıldan itibaren Kudüs'teki Hanefî müftülüğü ile nakibüleşraflık görevlerini yürütmekteydi. Bkz. Abu Mannah, "The Husaynis", p. 95; Hüseyinî ailesi hakkında yapılan müstakil bir çalışma için bkz. Ilan Pappé, *The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty The Husaynis 1700-1948*, Saqi Books, London 2010.

⁶²⁴ *A. DVNS. MHM. d.*, nr. 226, s. 53-54, (evâhir-i Ramazan 1222).

ediyordu⁶²⁵. Bunun üzerine Yusuf Paşa, ulufelerini bizzat kendisi karşıladığı yeterli sayıdaki Mağribli askeri Kudüs'te bulunan yeniçeri zabiti vekili ve kale dizdarının maiyyetine vererek bu duruma karşı tedbirini aldı⁶²⁶.

Osmanlı bürokrasisinde mutat olduğu üzere saltanat değişikliği olduğu zaman fermanlar yenilenirdi. II. Mahmud tahta geçtiği esnada yenilenen fermanlar arasında Kudüs gayrimüslimlerini ilgilendirenler de vardı. Şam valisi ve Kudüs kadısına gönderilen bir fermanla Kudüs'te gerek istimalet politikası uygulanan reayaya gerekse bunların metropolit ve piskoposlarına kanuna aykırı şekilde davranılmaması yönünde gerekli tedbirleri almaları emri tekit edildi⁶²⁷. Ancak bu emre rağmen Kudüs gayrimüslimleri ile yerel yöneticiler arasında birtakım anlaşmazlıklar yaşanmaya devam etti. Bu anlaşmazlıklardan biri, Kudüs'te Kamame Kilisesi içinde Ermeni rahiplerine mahsus odada yaşayan Melkon isimli rahibin aceleyle ölmesi üzerine nereye gömüleceği hususunda yaşandı. Ermeni taifesi ile Kudüs'teki kadı ve bazı zabitan arasında yaşanan anlaşmazlık, Ermeni rahipleri tarafından Babıali'ye taşındı. Buna göre Ermeni rahipler, Kamame Kilisesi'nde yaşarken vefat eden rahiplerini eskiden beri ayinleri üzere kiliseden ihraç ederek kendilerine mahsus çukurlara defnettiklerini, ancak birkaç seneden beri bazı yerel yöneticilerin keşif akçesi adı altında para kazanmak sevdasıyla kendilerine zulmettiklerini iddia ettiler. Yapılan tahkikat sonucunda Ermenilerin haklı bulunmasıyla, Babıali Ermenilere bu türden baskı yapanların bir an evvel buna son vermelerini emretti⁶²⁸.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasına tanıdığı inanç ve ibadet özgürlüğü, toplum refahını bozacak şekilde istedikleri gibi hareket edebilecekleri anlamına gelmiyordu. Özellikle Kudüs gibi farklı dinlere mensup bireylerin birarada yaşadıkları bir mekânda toplumsal ilişkilere oldukça dikkat edilmekteydi. Nitekim Salomon ve Menahim adlı Yahudilerin Kudüs'teki evlerinde dindaşlarını toplayarak yüksek sesle Tevrat okudukları iddiası bu hususla ilgilidir. Kudüs Müslümanlarının,

⁶²⁵ HAT, 728/34651-I.

⁶²⁶ HAT, 728/34651.

⁶²⁷ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 97-98, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1224).

⁶²⁸ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 132-133, (evâsıt-ı Ramazan 1227); Benzer hükümler için bkz. A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 141-142, (evâhir-i Receb 1228); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 186-187, (evâsıt-ı Şevval 1244); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 188, (evâsıt-ı Şevval 1244).

Yahudilerin bu hareketlerinden rahatsızlık duymaları, Salomon ve Menahim'in zabitan ve ehl-i örf taifesi tarafından sert şekilde uyarılmasına neden oldu. Bunun üzerine durumu Divan-ı Hümayun'a bildiren Yahudiler, bu türden bir davranış yapmadıklarına karar verilse de zabitan ve ehl-i örf taifesinin uyarılarına maruz kalmamaları için biraraya gelerek ayin yapmamaları ve yüksek sesle Tevrat okumamaları hususunda uyarıldılar⁶²⁹.

1798'deki Fransa işgalinin ardından Kudüs gayrimüslimleri yaşadıkları psikolojik baskının tesiriyle bazı Müslümanların bakışlarından dahi rahatsızlık duymaya başlamışlardı. 1816 senesinde Kudüs'ü ziyaret eden J. Buckingham, bu türden yaşadığı bir rahatsızlıktan dolayı Türk çarşısına gidip kendisine yöresel kıyafetler aldığını ve bu kıyafetlerle ziyaretini gerçekleştirdiğini seyahatnamesinde ifade etmektedir⁶³⁰. Kudüs halkının gayrimüslimlere yönelik değişen tavırlarının benzeri, 1821 Mora isyanı akabinde de görülmeye devam etti. Gayrimüslim tebaadan Yunanlıların Mora'da başlattığı isyan kıvılcımının Kudüs'e sıçraması ihtimaline karşın Kudüs Kalesi'nin tamir edilmesi devletin aldığı standart tedbirlerdendi. Bu doğrultuda isyan hususunda devletin Kudüs yerel yöneticilerine daha dikkatli olmalarına yönelik yaptığı uyarılar bu dönemde farklı bir boyut kazandı ve yerel yöneticiler kentteki Rum Ortodokslara yönelik değişik tavırlar sergilemeye başladı. Dönemin Şam Valisi Derviş Mehmed Paşa'nın, Rum Ortodokslara, diğer Hıristiyan taifelerden kolaylıkla ayırt edilebilmeleri için kendilerine özgü bir kıyafet giymelerini emretmesi sergilenen bu değişik tavırlara verilebilecek çarpıcı bir örnektir⁶³¹. Özellikle Derviş Mehmed Paşa'nın bu dönemde Hicaz maslahatına ehemmiyet vermesinden dolayı Kudüs'te tedbir alma işinin Sayda Valisi Abdullah Paşa'ya devredilmesi Kudüs idaresinin iki vali arasında bir mücadeleye dönüşmesine neden oldu⁶³². Bu durumu fırsat bilen Rum Ortodokslar, üzerlerindeki baskının gitgide arttığından bahisle Şam valisine ve Babıali'ye çok sayıda arzuhal gönderdi. Kentte oluşan bu huzursuzluk ortamının daha da şiddetlenmemesi için kendisine gelen ferman doğrultusunda Şam Valisi, Kudüs Mütessellimi Süleyman Efendi ile

⁶²⁹ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 185, (evâhir-i Şaban 1232).

⁶³⁰ Buckingham, *Travels in Palestine*, s. 181-182.

⁶³¹ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 33.

⁶³² A. DVNS. MHM. d, nr. 239, s. 741-742, (evâil-i Rebiülevvel 1237).

Kudüs ulema ve ayanına kentte asayişin tekrar sağlanması ve Hıristiyanlara gereken güven ortamının temin edilmesini bildirdi⁶³³.

Kudüs gayrimüslimlerinin Babıali'ye hakkında şikâyetle bulunduğu diğer bir yerel yönetici Kudüs mütesellimi İsmail Bey'dir. Kudüs'te ikamet eden Yahudiler cizyelerini düzenli olarak ödedikleri halde 1822 senesinde Kudüs mütesellimi olduğu esnada kendilerinden zorla 56.000 guruş tahsil eden dergâh-ı mualla kapıcıbaşlarından İsmail'i Kudüs mahkemesine dava ettiler. Ancak Kudüs Kadısı Uryanizâde Mehmed Efendi bu davayı İstanbul'a bildirdi ve Devlet tarafından olayın soruşturulması için bir mübaşir atandı. Babıali'den gönderilen emir, Şam valisi, Kudüs kadısı ve mübaşir marifetiyle eski mütesellim İsmail'in mahkemeye getirilerek davanın görülmesi ve şayet Yahudilerin parasını zorla aldıysa bu paranın iade ettirilmesine yönelikti⁶³⁴.

1798-1841 yılları arasında Kudüs gayrimüslimlerinin yerel yöneticilerle ilgili olarak Divan-ı Hümayun'a yaptıkları şikâyetler bunlarla sınırlıdır. Bu şikâyetlere bakıldığında yerel yöneticilerin Kudüs gayrimüslimlerine karşı tavırlarının daha çok Fransız işgali ve Mora isyanı gibi siyasi çalkantıların yaşandığı dönemlerde değiştiği anlaşılmaktadır. Bunun en büyük sebebi ise Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki diğer topraklarda yaşanan sıkıntıların bir benzerinin Kudüs'te yaşanması ihtimaline karşı yerel yöneticilerin almak istedikleri tedbirlerdir. Ancak bu hususta yerel yöneticilerin aşırıya kaçmaları Kudüs sosyal yaşantısında birtakım meselelerin yaşanmasına ve nihai olarak bu meselelerin Divan-ı Hümayun'a taşınmasına neden olmuştur. Yerel yöneticilerin normal zamanlar dışında Kudüs'teki gayrimüslimlere yönelik bu tavırlarının arkasında yatan sebep kanaatimizce; zimmi hukukunun detaylarına vâkıf olamamalarıdır. Bu husustaki davaların zimmi hukukunu iyi bilen kadıya havale edilmesi görüşümüzü temellendirmektedir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki diğer topraklarda meydana gelen gelişmeler, yerel yöneticiler tarafından Kudüs gayrimüslimlerine özellikle inanç ve ibadet özgürlüklerinin kısıtlanması gibi tavırlar sergilenmesine imkân tanımamaktadır. Böyle bir durumun yaşanması devletin, olaya derhal müdahale etmesini ve bunun

⁶³³ Menna', *Livâü'l-Kuds*, s. 33.

⁶³⁴ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 110-111, (26 Zilkade 1240).

engellenmesi için gerekli tedbirleri almasını gerekli kılmıştır. Kudüs gayrimüslimleri ile yerel yöneticiler arasında yaşanan diğer bir anlaşmazlık konusu ise vergi meselesidir. Bu hususta da bazı yerel yöneticilerin gelirlerine tamah etmeyip hukuki olmayan yollara başvurduklarını zikretmek gerekmektedir.

Yerel yöneticilerin Kudüs gayrimüslimlerine dair uygunsuz tavırları hakkında verilen bu örnekleri genele şamil ederek Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki gayrimüslimlere her zaman zulmettiği gibi bir söylem, ancak önyargılı bir zihniyetin ürünü olabilir. Zira Osmanlı Devleti'nin 400 senelik Kudüs hâkimiyetinde yaşanan bu olaylar, her dönem yaşanabilecek münferit olaylardandır. Osmanlı Devleti, Kudüs gayrimüslimlerine zulüm yaptığı fikrinin aksine kendilerine tanıdığı şikâyet hakkı sayesinde bu türden başlarına gelebilecek münferit olayların bertaraf edilmesi için önlemler dahi almıştır.

3.3. MİRAS VE BORÇ DAVALARI

Kudüs'te ikamet eden bazı Yahudiler, kendi milletlerinden olanların işlerini görmek maksadıyla 1789 senesinde Kudüs'teki tefecilerden aldıkları borçlarını her sene güçleri nispetince ödemelerine rağmen murabahacıların gerekenden fazla faiz uyguladıklarından ve alacaklarını tek seferde istediklerinden bahisle şikâyette bulunmuşlardı. Faiziyle birlikte 150.000 guruşu aşan bu borcu tek seferde ödemeye gücü yetmeyen Yahudilerin ilgili şikâyeti üzerine ana borcun üzerinde fazladan ilave edilen faizin kaldırılıp ortaya çıkan miktarın ise taksitle ödenmesi hususunda emir sadır oldu⁶³⁵.

Kudüs'teki gayrimüslimlerden biri öldüğünde mirasının taksim edilmesi hususunda öncelikle mirasçılarının talepte bulunması şarttır. Bunun yanında mirasçılar arasında reşit olmayan ya da taksim esnasında hazır bulunmayan biri olduğunda bu durumda kısmet bedeli alınır, aksi takdirde herhangi bir bedel alınmazdı. Özellikle reşit ya da miras taksiminde hazır bulunmayan birisi olduğunda

⁶³⁵ *A. DVNS. AHK. ŞM. d.*, nr. 5, s. 119, (evâhir-i Muharrem 1218); *A. DVNS. AHK. ŞM. d.*, nr. 5, s. 124, (evâil-i Cemaziyelahir 1218).

diğer paydaşların hisselerini artırmak için çeşitli usulsüzlüklere başvurmasına dair Kudüs'ten önceki yıllarda gelen şikâyetler üzerine bu usulsüzlüklerin yapılmaması ve gereksiz yere kısmet parası alınmaması yönünde dönem dönem emir tekidi yapılmıştır⁶³⁶.

Kudüs'te ikamet eden Yakob veled-i Butras adlı gayrimüslim, babasının ölümüyle kendisine miras kalan Kudüs'ün Marunî Mahallesi'ndeki on iki hisselik bir evin sekiz hissesine sahip olduğunu Divan-ı Hümayun'a ibraz ettiği hüccetle ispatlamıştır. Evin kalan diğer dört hissesine sahip zimmiler tarafından kendi hisselerinin zaptolunarak gereksiz yere müdahale edildiğini bildirince hukuka aykırı bu hususun derhal giderilmesi için emir sadır olmuştur⁶³⁷.

Kudüs'te sakin Menahim ve diğer bazı Yahudiler Divan-ı Hümayun'a gelerek yaptıkları başvuruda Kudüs halkından isimleri belli bazı kimseleri şikâyet etmişlerdir. Buna göre, Kudüs halkından bazıları bundan 150 sene önce Polonya'dan Kudüs'e aileleriyle birlikte gelerek yerleşen Yahudilere borç vermişlerdi. Bu borcun 5000 guruşluk miktarını tahsil edemediklerinden, bu miktarı Menahim ve arkadaşlarından istemişlerdir. Kimseye herhangi bir borçları olmamasına rağmen sırf hemmilletleri olduğu için mezkûr parayı Menahim ve arkadaşlarından isteyen alacaklıların gitgide artan baskıları üzerine bu Yahudiler durumu Divan-ı Hümayun'a taşımıştır. Divan'dan çıkan kararda bu mesele, Anadolu Kazaskeri Seyyid Abdülvehhab'a havale edilerek davanın olayın gerçekleştiği Kudüs'te iki tarafın da hazır bulunmasıyla görülmesi kararlaştırılmıştır⁶³⁸. Davanın daha önce verilen diğer örneklerde olduğu gibi Kudüs kadısına değil, Anadolu Kazaskerine havale edilmesi davanın oldukça mühim olduğuna işaret etmektedir. Öncelikle 150 yıllık borcu talep eden kişilerin borcu verenler değil, onların neslinden gelen mirasçıları olması söz konusudur. Burada akla gelen soru ise davalıların da benzer şekilde borçluların neslinden gelen mirasçıları olup olmadığıdır. Hükümde yer alan "*hemmilletleri*"

⁶³⁶ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 107, (evâsıt-ı Safer 1225); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 157, (evâsıt-ı Cemaziyelahir 1230); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 39, (evâhir-i Ramazan 1235); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 109, (evâsıt-ı Safer 1240); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 7, s. 210, (evâhir-i Rebiulahir 1245); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 8, s. 29, (evâhir-i Safer 1251); A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 8, s. 76, (evâhir-i Rebiulahir 1256).

⁶³⁷ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 117, (evâhir-i Zilkade 1225).

⁶³⁸ A. DVNS. AHK. ŞM. d, nr. 6, s. 184, (evâsıt-ı Şevval 1232).

ifadesi bunların da Yahudi olduğunu ortaya koymakta, ancak mirasçıları olduklarını dair bir ipucu vermemektedir. Şayet davalı Yahudiler, asıl borç sahibi kimselerin mirasçıları olsa bile İslam miras hukuku ölen kişinin borcunu mirasçıların şahsi mallarıyla sorumlu tutmadığından⁶³⁹ davacıların iddiaları yine geçersiz olacaktır. Davacıların davayı kazanmalarına yarayacak iddialarının neler olduğunu tespit etmenin mümkün olmadığı bu hükmün konusu olan davanın sonucu ancak Anadolu Kazaskerinin gördüğü davanın sonucunun yer aldığı hükme yani sonraki yıllara ait defterlerin incelenmesiyle anlaşılabilir.

Bu konuyla ilgili son örneğimiz ise, Kudüs Ermeni Patriği tarafından Divan-ı Hümayuna gerçekleştirilen başvurudur. Kudüs'te bulunan Ermeni milletine mahsus manastır rahiplerinin bazı Müslüman halka olan 6000 akçelik borçlarını, gerek bir kısmının eskiden kalma borç olması ve gerekse toplamda külliyetli bir meblağ olması hasebiyle ödemede güçlük çekmektedirler. Bu sebeple borcun bir defada ödenemeyeceğini arzında ifade eden Kudüs Ermeni Patriği, bu borcun taksitlendirilmesi talebinde bulunmuş ve Divan-ı Hümayun'dan da bu minvalde karar çıkmıştır⁶⁴⁰. Gayirmüslimlerin Müslümanlardan aldıkları borçları ödemede güçlük çektikleri ve taksitlendirmek istediklerine dair örnekler bununla sınırlı olmayıp bu hususta birçok hüküm bulunmaktadır⁶⁴¹.

Kudüs gayrimüslimlerinin Divan-ı Hümayun'a başvurdukları borç davaları, daha çok borçlarının bir defada ödenemeyecek kadar çok olmasından hareketle taksitlendirilmesi hakkındadır. Bunun dışında alacaklarını aynı milletten oldukları gerekçesiyle başkasından tahsil etmeye çalışanların davası önemli görülerek Anadolu Kazaskerine tevdi edilmiştir. Zira kişinin kendi borcu dışında başkasının borcunu ödemekle mükellef tutulması ancak borçlu kişiye kefil olduğu durumda geçerlidir. Bu durumda davanın Anadolu Kazaskerine tevdi edilmesi, böyle bir hususun olup olmadığını araştırması için gerçekleşmiş olabilir. Miras hakkındaki davalarda dikkat

⁶³⁹ Hamza Aktan, "Miras", *DİA*, İstanbul 2005, s. 144.

⁶⁴⁰ *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 7, s. 145, (evâhir-i Zilhicce 1242).

⁶⁴¹ *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 7, s. 177, (evâsıt-ı Muharrem 1244); *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 7, s. 158, (evâil-i Rebiulahir 1243); *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 7, s. 201, (evâhir-i Rebiulahir 1245); *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 7, s. 209-210, (evâhir-i Rebiulahir 1245); *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 8, s. 56-57, (evâhir-i Receb 1253); *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 8, s. 58, (evâhir-i Şevval 1253); *A. DVNS. AHK. ŞM. d*, nr. 8, s. 90, (evâhir-i Şaban 1257).

eken nemli bir husus ise Kuds gayrimüslimlerinin kendi rızalarıyla Kudüs mahkemesine başvurarak miras taksimini yaptırarak istemeleridir. Böylelikle taksim sonrası yaşanan anlaşmazlıklarda mirasçılar, Divan-ı Hümayun'a taşıdıkları davalarda ellerinde bulunan hüccetlerle haklarını elde etme fırsatına sahip olmuşlardır.

SONUÇ

Kadim bir tarihe sahip Kudüs'ü, diğer şehirlerden ayıran en önemli özellik, üç semavi din tarafından kutsal kabul edilmesidir. Kuruluşundan itibaren Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların hâkimiyet mücadelelerine sahne olan şehirde üç dine ait birçok kutsal mekân inşa edilmiştir. 1517 senesinde Kudüs'ü ilhak eden Osmanlı Devleti, burada yaşayan müslim ve gayrimüslimlere yönelik uyguladığı politikalar sayesinde uzun yıllar şehirdeki hâkimiyetini koruyabilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Kudüs hâkimiyeti boyunca yaşanan kırılma noktalarından biri Napolyon Bonapart'ın 1798'deki Mısır işgalidir. Bu olayla birlikte Avrupalı devletlerin Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlerin haklarını koruma bahanesiyle şehre olan ilgileri artmıştır. Akabinde Osmanlı Devleti'nin Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1831 senesindeki ayaklanmasını fırsat bilen Avrupalı devletler, Kudüs üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya varan faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu çalışmada; Osmanlı Devleti'ni derinden sarsan bu iki hadise arasında Kudüs'te yaşanan siyasi olaylara temas edilmiştir.

Siyasi hareketlilik bakımından oldukça hareketli geçen bu dönemde, Biladü-Şam'ın güney sancaklarını oluşturan Filistin bölgesindeki yerel yöneticilerin nüfuzlarını artırmak için birbirleriyle iktidar mücadelelerine giriştikleri tespit edilmiştir. Bölgede yaşanan bu mücadeleler, Kudüs'te 1798-1841 yılları arasında yaşanan hadiseleri anlamlandırmamıza imkân tanımıştır. Bu bağlamda, bölge yöneticilerinin iktidar mücadelelerinin odak noktalarından birini, Kudüs üzerinde hâkimiyet kurma düşüncesi oluşturmaktadır. Bunun temelinde ise Yafa, Gazze ve Remle mukataalarını elde etme arzusu yatmaktadır. Zira dönemin etkin yöneticileri arasında yer alan Ebulmerak Muhammed Paşa, Mısır seraskerliği ve Şam valiliği gibi mevkilere, Kudüs mutasarrıfı olarak bu üç mukataadan elde ettiği gelirleri özellikle orduya lojistik destek sağlamak gibi yararlı hizmetlerde kullanması sebebiyle yükselmiştir.

Vehhabi tehlikesinin ve Yunanlıların Mora'daki isyanının Kudüs'te yaşanan hadiseleri etkileyen hususlar arasında yer aldığı, bu çalışmada ayrıntılarıyla birlikte ortaya koyulmuştur. Buna göre; Vehhabi tehlikesinin bertaraf edilme görevinin Şam

valilerine ait olması, Kudüs reayasının vergi yükünü daha da artırmış ve valilerin vergi tahsili meselesinde reayaya sert davranmalarına neden olmuştur. Yine Mora isyanının, Kudüs gayrimüslimlerini cesaretlendirebileceğini düşünen bazı Kudüs yerel yöneticileri ile ulema ve ayanı, gayrimüslim halka baskı uygulamışlardır. Şam valilerinin Vehhabi işgali sebebiyle hac yolu güvenliğine her zaman olduğundan daha fazla güç ve mesai harcaması sebebiyle Osmanlı Devleti, Kudüs'te meydana gelen bu iki hadisenin son verilmesinde Sayda valilerini Şam valilerine alternatif bir güç olarak kullanmıştır. Şam ve Sayda valileri arasında Kudüs üzerinden yaşanan iktidar mücadelesini böylelikle canlı tutmaya çalışan Osmanlı Devleti, bu mücadeleleri bölgedeki idari işlerin yürütülmesine yönelik bir politikaya çevirmiştir. Ayrıca özellikle Kudüs ulema ve ayanının tavırlarının bölgede yaşanan iktidar mücadelelerinin sonucunu belirlemede etkili olması bu çalışmada ulaşılan önemli sonuçlardan biridir.

Osmanlı Devleti'nin Kudüs halkına yönelik politikalarında dikkat çeken en önemli husus, bu politikaların Müslüman ve gayrimüslim şeklinde din merkezli ayrıma göre şekillenmiş olmasıdır. Kudüs'te yaşanan iktidar mücadelelerinden hareketle siyasi hayatla ilgili ulaşılan sonuçlar, Devletin sosyal politikalarının anlamlandırılmasına da önemli katkı sağlamıştır.

Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti'nin 1798-1841 yılları arasında Kudüs Müslümanlarına yaklaşımında dikkat çeken hususlardan biri vakıflardır. Kadim vakıfların ibka ve ihya edilmesi ve yeni vakıfların kurulmasıyla kentte oluşturulan ekonomik mücadele alanı, devlet ve toplum arasında önemli bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Özellikle Kudüs'ün yerel seçkin aileleri arasında vakıf görevleri ve işletme usullerinde yaşanan hareketlilik, ailelerin maddi kazanç elde etmek için verdiği mücadelelerin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Seçkin aileler, mütevellî ve nâzırlık görevlerinin yanında mahkeme kâtipliği, dizdarlık ve mimarbaşılık gibi elde ettikleri mevkiler sayesinde toplumdaki itibarlarını daha da artırmışlardır. Vakıflardan elde ettiği maddi kazanç ve toplumsal sermaye bakımından bu dönemde dikkat çeken aileler ise Hüseyinî ve Halidîlerdir. XVIII. yüzyılda elde ettikleri maddi kazançlarını, kurdukları aile vakıfları sayesinde aile içinde kalmasını sağlayan bu aileler, böylelikle XIX. yüzyılın başında da itibarlarını koruyabilmişlerdir.

Kudüs vakıflarının toplumsal sermaye kazanımındaki önemi, Kudüs seçkin ailelerinin vakıf görevlerini elde etmek için bu işe para dahi harcamalarıyla ilgili verilen örneklerle ortaya koyulmuştur. Vakıf hukukunda tartışmalı bir mesele olan dinî hizmetlerin satışı, en azından 1798-1841 Kudüs'ünde uygulanabilir bir alan olarak gözükmektedir. Ancak bedel karşılığı ferağ olarak isimlendirilen bu uygulamanın sosyal hayattaki yerinin tam olarak belirlenmesi için bu konu hakkında Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerini ele alan müstakil çalışmaların yapılması gerekmektedir. Böyle bir çalışmanın, literatüre önemli katkılar sağlayacağı şüphesizdir.

Kudüs'te vakıf mallarında icâreteyn, hokr, hulüvv ve istibdal gibi işletme usullerine izin veren Devlet, vakfa ait ev, han, bağ ve bahçe gibi gayrimenkullerin harap olmasını engellemiş ve kentin silüetinde meydana gelecek kötü görüntünün önüne geçmiştir. Bununla birlikte hulüvv uygulaması, özellikle seçkin ailelerin vakıf mallarını mülkleştirmesi sorununu da ortaya çıkarmıştır. Vakıf işletmelerinin sağladığı bu hususlar da seçkin ailelerin maddi kazanç ve toplumsal sermayelerini uzun yıllar muhafaza etmesine imkân tanımıştır.

Devletin Kudüs Müslümanlarına bir ihsanı olarak surrenin, Devlet için sembolik bir meşruiyet aracı olduğu bu çalışmanın ulaştığı sonuçlar arasındadır. Çoğunluğu padişah tahsisleri olmak üzere bazı vakıflardan yapılan tahsislerin de yer aldığı surrenin Kudüs'te halk menşeli çıkan isyanlara rağmen her yıl düzenli olarak gönderilmesi, Devletin vazgeçemediği bir meşruiyet aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Surrenden pay alan hissedarların yarısından fazlasının seyyid ailesine mensup olduğu ve vakıflarda olduğu gibi bunlar arasında Kudüs'ün seçkin ailelerinin önemli bir orada tekabül ettiği istatistiksel verilerle ortaya koyulmuştur. Bu veriler, vakıflardaki durumun aksine Hüseyinî ve Halidî ailelerinin surredeki etkinliğinin diğer seçkin ailelere göre daha az olduğu bilgisine ulaşmamıza imkân tanımıştır. Surrede en fazla etkinliğe sahip olan aileler ise Alemî, Câmî, Cemâî, Decâmî ve Kutb aileleri olduğu tespit edilmiştir.

Devletin Kudüs gayrimüslimlerine karşı politikalarında ise öncelikli olarak gayrimüslimlerin inanç ve ibadet özgürlüklerinin hukuki dayanağıyla ilgili tespitler yapılmıştır. Bu hususla ilgili olarak incelenen fermanlarda, kendilerine ilk defa Hz.

Ömer zamanında verilen ahitnamenin esas alındığı ortaya koyulmuştur. Ayrıca bu fermanlar, Hıristiyan cemaatler arasındaki kilise organizasyonunun temellerinin ne olduğuyla ilgili değerlendirmelerde yapılmasına olanak sağlamıştır. Bu doğrultuda özellikle 1808 senesinde Kamame Kilisesi'nde çıkan yangın sonrası, Rum Ortodokslar ile Ermeni Katolikler arasında uzun yıllar süren bir çatışmaya dönüşen mücadelenin temelinde kilise organizasyonunun olduğu ortaya koyulmuştur. Avrupalı devletlerin de müdahil olduğu bu meselede tespit ettiğimiz önemli bir husus, yabancıların Filistin'de arazi satın almalarına yönelik girişimlerinin Kamame yangınıyla birlikte ortaya çıktığıdır. Bu sebeple, özellikle Fransa ve Rusya devletlerinin Kamame yangınına bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma teşebbüslerine karşı II. Mahmud'un izlediği siyaseti konu edinen müstakil bir çalışmanın yapılması, bu konunun ayrıntılarıyla ortaya koyulması bakımından faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin bazı yerel yöneticilerinin Kudüs gayrimüslimlerine yönelik baskılarının temelinde ise 1821 Mora isyanının etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu isyandan cesaret alarak Kudüs'teki gayrimüslimlerin de birtakım ayaklanmalara kalkışabileceği şüphesi, yerel yöneticilerin gayrimüslimlere baskı yapmasına sebep olmuş ve gelen şikâyetler üzerine merkezî yönetim bu yöneticilerini uyarmak durumunda kalmıştır. Yaşanan siyasi olaylar bakımından oldukça sıkıntılı günlerin yaşandığı bu dönemde gerek Osmanlı tebaası gerekse müste'men sıfatıyla Kudüs'e ziyaret gerçekleştiren gayrimüslimlere her zaman gerekli kolaylıklar gösterilmiştir.

Bu çalışmada incelenen diğer bir husus ise müslim ve gayrimüslim Kudüs halkının Divan-ı Hümayun'a yaptıkları şikâyetlerdir. Kudüs ile İstanbul arasındaki mesafenin uzaklığına rağmen arzuhal göndererek veya bizzat başvurarak Divan-ı Hümayun'a şikâyette bulunan Kudüslüler, böylelikle yerel mahkemede sonuç alamadıkları davalarını temyize taşıma hakkını kullanmışlardır. Müslim ve gayrimüslim her iki tebaa için öne çıkan hususlar; vakıflar, yerel yöneticilerin denetimi ve miras-borç davalarıdır. Bu davalara dair verilen örneklerden çıkarılan sonuç, Osmanlı Devleti'nin tebaasına sağladığı şikâyet hakkının, gerek halkın kendi arasında gerekse padişahın taşradaki temsilcileri arasında yaşanacak haksızlıkları önlemek bakımından oldukça önemli bir işlevi yerine getirdiğidir.

KAYNAKÇA

1- ARŞİV KAYNAKLARI

a- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Şâm-ı Şerîf Ahkâm Defterleri (A. DVNS. AHK. ŞM. d.)

Defter No: 5, s. 103, 106, 119, 120, 123, 124, 127; Defter No: 6, s. 97-98, 107, 117, 132-133, 134, 138-139, 140, 141-142, 157, 178, 184, 185; Defter No: 7, s. 6, 9, 11, 39, 84, 89, 91, 97-98, 98, 99, 100, 109, 110-111, 114, 116-117, 145, 158, 177, 186-187, 188, 201, 209-210, 210, 250, 251-252; Defter No: 8, s. 5, 7-8, 28, 29, 56-57, 58, 76, 90.

Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d.)

Defter No: 110, s. 151; Defter No: 207, s. 1, 2, 8-9, 23-24, 77-79, 83, 88-89, 97, 118, 147, 160, 169-171, 172-173, 195, 197; Defter No: 208, s. 17-18; Defter No: 209, s. 70-71, 115; Defter No: 211, s. 3, 32, 46, 75, 102, 114, 117, 134, 136, 171; Defter No: 213, s. 14; Defter No: 215, s. 140, 159-160, 186; Defter No: 216, s. 9-10; Defter No: 217, s. 106, 184, 185; Defter No: 218, s. 152; Defter No: 221, s. 102, 213-214; Defter No: 222, s. 179; Defter No: 224, s. 215; Defter No: 225, s. 21-22, 95; Defter No: 226, s. 53-54; Defter No: 227, s. 131, 133-134; Defter No: 229, s. 226-227; Defter No: 230, s. 7-8, 37; Defter No: 234, s. 142; Defter No: 235, s. 78-79; Defter No: 238, s. 17, 187, 314; Defter No: 239, s. 177, 208, 208-209, 344, 741-742; Defter No: 240, s. 150-151, 154, 269-271, 352; Defter No: 241, s. 47-48, 120, 129, 132, 156, 161; Defter No: 242, s. 26, 36; Defter No: 243, s. 154-155; Defter No: 246, s. 207; Defter No: 249, s. 46, 51; Defter No: 250, s. 48-49; Defter No: 251, s. 2, 115, 204; Defter No: 252, s. 15-16, 68, 97, 154; Defter No: 253, s. 128.

Askerî Mühimme Defterleri (A. DVNS. ASK. MHM. d.)

Defter No: 9, s. 29, 51, 59; Defter No: 10, s. 136, 223; Defter No: 11, s. 115, 127, 134, 135, 142, 144, 146, 147, 149, 152-153.

Kilise Defterleri (A. DVN. KLS. d.)

Defter No: 8, s. 9-25.

Ali Emiri Tasnifi

Sultan III. Ahmed Belgeleri (AE. SAMD. III.) 161/15752, 45/4475, 51/5084.

Sultan II. Mahmud Belgeleri (AE. SMHD. II) 119/9979, 101/8519.

*Sultan III. Selim Belgeleri (AE. SSLM. III) 132/8042, 178/10632, 229/13382,
363/20769.*

Cevdet Tasnifi

*Cevdet Tasnifi Adliye Belgeleri (C. ADL.) 30/1777, C. ADL. 58/3487, C. ADL.
92/5513.*

Cevdet Tasnifi Askerî Belgeleri (C.AS) 77/3647.

*Cevdet Tasnifi Dâhiliye Belgeleri (C. DH.) 112/5567, 142/7089, 163/8109,
204/10178, 210/10457, 26/1271, 26/1271, 293/14629, 304/15178,
45/2228, 45/2229, 48/2367, 64/3163, 70/3493, 8/369.*

*Cevdet Tasnifi Evkaf Belgeleri (C. EV.) 234/11694, 254/12999, 414/20962,
475/24030, 489/24743, 510/25796, 558/28194.*

*Cevdet Tasnifi Hariciye Belgeleri (C. HR.) 115/5745, 1/16, 105/5207, 106/5286,
122/6068, 123/6139, 2/65, 76/3758, 83/4105.*

Cevdet Tasnifi Maliye Belgeleri (C. ML) 336/1377, 331/13592.

Surre Defterleri (EV. HMK. SR. d.)

Defter No: 3060, 3061, 3064, 3868.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT.)

*Tasnif No: 107/4241, 108/4298-A, 110/4384, 1199/47081, 121/4959-A, 122/4987,
1229/47940, 1229/47941, 1229/47942, 1229/47944, 1229/47944-A,
1229/47946, 1241/48258, 1241/48258, 1270/49232, 1270/49235,
1272/49332, 1338/52264, 1338/52264, 142/5877, 1516/47, 1516/47,*

1521/21, 1523/25, 1542/7, 1555/7, 1568/11, 1586/60, 159/6627, 163/6777, 163/6788, 1651/8, 174/7520, 174/7573, 213/11578, 214/11759, 240/13455, 269/15715, 27123-B, 342/19550-F, 343/19608, 346/19725, 350/19801-B, 351/19839, 362/20111-A, 366/20250, 368/20323, 378/20491-A, 403/21138, 407/21222, 4298-F, 47/2288, 471/23060, 525/25624, 526/25754, 541/26730, 549/27101-B, 550/27123, 550/27136-J, 554/27425, 595/29188, 638/31443, 643/31543-B, 660/32193-A, 710/34020-B, 728/34651, 728/34651, 728/34651A, 728/34651-I, 771/36188, 771/36190, 772/36194, 86/3545.

Kamil Kepeci Tasnifi (KK. d.)

Defter No: 2542/25, s. 11.

Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.)

Defter No: 427 ve 1015.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA. d.)

Defter No: 9772.

b- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakfiye Defterleri (VGMA.d.)

Defter No: 745, s. 309-314; Defter No: 746, s. 40-48.

c- Müessesetü İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye/Kudüs

Kudüs Şer'iyye Sicilleri (KŞS.)

Defter No: 248, s. 57; Defter No: 256, s. 60; Defter No: 284, s. 1, 3, 4, 5, 6, 10-12, 15-18, 19-20, 21-22, 22-23, 24-31; Defter No: 290, s. 5, 20, 34, 45, 109, 111, 133, 141, 229, 296, 311, 308, 323; Defter No: 295, s. 1, 2, 21, 24, 28, 37, 40, 41, 47, 57-58, 62-65, 65, 73-74, 75, 81, 88-89, 101, 107-108, 125, 130, 136-137, 158, 159, 170-172, 172, 180-181, 195-196, 196-197, 198-199, 229-230; Defter No: 299, s. 1, 16,

19, 21-22, 32-33, 65, 67, 68-69, 107; *Defter No: 305*, s. 1, 12, 27, 33, 38, 56, 59, 60, 68, 86, 106, 108-109, 115-118, 137; *Defter No: 306*, s. 1; *Defter No: 313*, s. 1; *Defter No: 319*, s. 1, 23-24, 59-60, 63-64, 78.

2- KLASİK KAYNAKLAR VE TELİF ESERLER

ABD HASÂVNE, Esmâ Câdullah, *Âilâtü'l-Kudsi'l-Müteneffizeti fi'n-Nısfı'l-Evvel mine'l-Karni's-Sâmin Aşar: Dirâsetü min Hilâli'l-Vesâiki'ş-Şer'iyye*, Basılmamış Doktora Tezi, Yermük Üniversitesi, Ürdün 2005.

ABİR, Mordechai, "Local Leadership and Early Reforms in Palestine, 1800-1834", *Studies on Palestine in the Ottoman Period*, (ed. Moshe Maoz), Magnes Press, Jerusalem 1975.

ABOU EL-HAJ, Rifa'at Ali, *1703 İsyanı ve Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, (çev. Çağdaş Sümer), Tan Yayınları, Ankara 2011.

ABU MANNAH, Butrus, "The Husaynis: The Rise of a Notable Family in 18th Century Palestine", *Palestine in the Late Ottoman Period*, (ed. David Kushner), Brill, Leiden 1986.

ABUALİ, Diana, *Family and Society in a Seventeenth Century Ottoman city: The Alamis of Jerusalem*, Harvard University, Cambridge 2003.

ABU-MUNSHAR, Maher Y. *Islamic Jerusalem and its Christians: A History of Tolerance and Tensions*, Tauris Academic Studies, London 2007.

AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (çev. M. Fatih Çalışır), Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, III, VII, VIII, IX, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

- AKARLI, Engin D. "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840", *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque Ottomane*, (ed. Abdeljelil Temimi), Ceromdi, Zaghouan 1988, pp. 41-56.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- AKTAN, Hamza, "Miras", *DİA*, İstanbul 2005, ss. 143-145.
- ‘ALAMÎ, Mohammad ‘Ali, "The Waqfs of the Traditional Families of Jerusalem During the Ottoman Period", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000.
- Ali Haydar Efendi, *Tertibu's-sunuf fi Ahkâmi'l-Vukûf*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Dersaadet 1240.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa-Mısır Meselesi, 1831-1841*, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945.
- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (F. Giese Neşri), (haz. Nihat Azamat), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1992.
- el-ARİF, Arif Başa, *Târîhu'l-Kuds*, Dârü'l-Maarif, Kahire, ty.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- ARNON, Adar, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", *Middle Eastern Studies*, XXVIII/1, July 1992, pp. 1-65.
- ARTUK, İbrahim, "Zolota", *DİA*, Cilt XLIV, İstanbul 2013, s. 500-501.

- el-ASELÎ, Kamil C. "el-Kuds tahte Hükmi'l-Osmâniyyîn", *el-Kuds fi't-Târîh*, (ed. Kamil C. el-Aselî), c. I, Menşûratü Vezâreti's-Sekâfe, Amman 2009.
- el-ASELÎ, Kamil C. "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *DÎA*, Cilt XXVI, Ankara 2002, ss. 334-338.
- el-ASELÎ, Kamil C. *Beytü'l-Makdis fi Kütübi'r-Rıhalât (İnde'l-Arab ve'l-Müslimîn)*, Amman 1992.
- ASLANAPA, Oktay, "Kubbet el-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, Sandoz Yayınları, İstanbul 1989, s. 15-18.
- ATALAR, Münir, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXII, 1992, ss. 122-127.
- ATALAR, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, DİB Yayınları, Ankara 1999.
- AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.
- BAER, Gabriel, "Jerusalem's Families of Notables and the Wakf in the Early 19th Century", *Palestine in the Late Ottoman Period*, (ed. David Kushner), Brill, Leiden 1986.
- BAER, Gabriel, "The Dismemberment of Awqaf in Early Nineteenth-Century Jerusalem", *Ottoman Palestine 1800-1914 Studies in Economic and Social History*, (ed. Gad G. Gilbar), Brill, Leiden 1990.
- BAHÎT, Muhammed Adnan, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, (çev. Mehmet Akif Erdoğan), Er Yayıncılık, İstanbul 2017.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Ferağ", *DÎA*, Cilt XII, İstanbul 1995, ss. 351-354.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "H. 933-934 Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XV Sayı 1-4, İstanbul 1954, ss. 251-329.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (haz. Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük vd.),
T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 108, Ankara 2010.
- BAYYİĞİT, Mehmet, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, Türkiye
Diyamet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- BEN-ARİEH, Yehoshua, "The Population of the Large Towns in Palestine During
the First Eighty Years of the Nineteenth Century, According to
Western Sources", *Studies on Palestine in the Ottoman Period*, (ed.
Moshe Maoz), Magnes, Jerusalem 1975, pp. 49-69.
- BEREKAT, Beşir Abdülğani, *Dirâsâtü fî Târîhi Beyti'l-Makdis, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut 2014.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi
Yayınları, İstanbul 2003.
- BOSTAN, İdris, "Navarin", *DİA*, Cilt XXXII, İstanbul 2006, s. 441-443.
- BOSTANCI, Işıl Işık, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*,
Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Şanlıurfa 2006.
- BOUZAI, Brahim, *19. Yüzyılda Filistin'de Arazi Satışları*, Basılmamış Doktora Tezi,
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- BOZKURT, Nebi, "Kubbetü's-sahre", *DİA*, Cilt XXVI, İstanbul 2002, ss. 304-308.
- BOZKURT, Nebi, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, Cilt XXIX, Ankara 2004, s. 268-271.
- BOZKURT, Rıza, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*,
Gnkur. Basımevi, Ankara 1966.
- BUCKİNGHAM, James Silk, *Travels in Palestine*, Longman etc, London 1821.
- BUHL, F. "Kudüs", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul 1988, ss. 952-964.
- BUZPINAR, Ş. Tufan, "Surre", *DİA*, Cilt XXXVII, İstanbul 2006, ss. 567-569.

- Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi*, (haz. Mehmet Ali Beyhan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- CARMEL, Alex, "The Activities of the European Powers in Palestine, 1799-1914", *Asian and African Studies: Journal of the Israel Oriental Society*, Vol. XIX, The Institute of Middle Eastern Studies University of Hafia 1985, pp. 43-91.
- el-CEBERTÎ, Abdurrahman b. Hasan, *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, (thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim), Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Misriyye, Kahire 1998.
- CLARKE, Edouard Daniel, *Travels in Various Countries of Europe Asia and Africa Part II, Sect I*, London 1816.
- COHEN Amnon and LEWIS, Bernard, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton University Press, New Jersey 1978.
- COHEN, Amnon, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge 1989; *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, Brill, Leiden 2001.
- COHEN, Amnon, *Jewish Life under Islam Jerusalem in the Sixteenth Century*, Haevard University Press, London 1984.
- COHEN, Amnon, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, (çev. Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- COHEN, Amnon, *Palestine in the 18th Century*, Patterns of Goverment and Administration, Magness Press, Jerusalem 1973.
- COHEN, Amnon, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978.
- COHEN, Amnon, *Studies on Ottoman Palestine*, Ashgate Variorum, Burlington 2011.

CROMPTON, Samuel Willard, *Cyrus The Great*, Chelsea House Publishers, New York 2008.

ÇOLAK, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt II, 2008, ss. 141-183.

ÇUHADAR, İbrahim Hakkı, *Sucudi'nin Selimnamesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 1988.

Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, (haz. M. İlkin Erkutun), Kitabevi, İstanbul 2009.

ed-DEBBÂĞ, Mustafa Murad, *Mevsûatü Bilâdina Filistin*, Cilt X, Dârü'l-Hüdâ, 2002.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

DEMİR, Yaşar, "XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, Cilt III, Sayı 5, 2013, ss. 130-146.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010.

DİNGEÇ, Emine "Osmanlı Toplumunda Kadının Üretime Katkıları", *History Studies*, 2010, Vol. 2/1, ss. 9-30.

DOLU, Alaattin, "Osmanlı Hâkimiyetinden İsrail İşgaline: Kudüs'ün Gönüllü Sakinleri", *TYB Akademi*, Sayı 21, 2017, ss. 47-64.

DOLU, Alaattin, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara 2017.

EBÛ CÂBİR, Rauf Sa'd, *el-Vücûdu'l-Mesîhî fi'l-Kuds*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2004.

- EBUZZİYA, Mehmed Tevfik, *Napolyon*, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantınıyye 1299.
- EKİNCİ, E. Buğra, "Osmanlı Devlet'inde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(TALİD)*, Cilt III, Sayı 5, 2005, ss. 417-439.
- EMECEN, Feridun M. "Fahredden, Ma'noğlu", *DİA*, Cilt XII, İstanbul 1995, ss. 80-82.
- EMECEN, Feridun M. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- ERKAN, Nevzat, *18.yy'ın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri-Şeriyeye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- ERKEN, Adil, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hac Olarak Hizmetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2017.
- EROĞLU MEMİŞ, Şerife, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XLI, Sayı 1, 2000, ss. 309-325.
- ERTAŞ, M. Yaşar, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askeri Fonksiyonları", *CBÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Manisa 1997, ss. 91-98.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996.

- EYİCE, Semavi, "Aynaroz", *DİA*, Cilt IV, İstanbul 1991, ss. 267-269.
- FAHMY, Khaled, *Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- FİŞNE, Rahime, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kudüs Surreesi (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2012, s. 27.
- FREMONT-BARNES, Gregory, *Napoleon Bonaparte*, Ospery Publishing, Great Britain 2010.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- GERBER, Haim, *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914*, K. Shwarz, 1985.
- GERBER, Haim, *Remembering and Imagining Palestine Identity and Nationalism from the Crusades to the Present*, Palgrave Macmillan, New York 2008.
- GİNAT, Shalom, "The Jewish Settlement in Palestine in the 19th Century", *The Jewish Settlement in Palestine (634-1881)*, (ed. Alex Carmel, Peter Schafer, Yossi Ben-Artzi), Reichert, Weisbaden 1990, pp. 165-176.
- GREHAN, James, "İmperial Crisis and Muslim-Christian Relations in Ottoman Syria and Palestine, 1770-1830", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Brill, LVIII, 2015, pp. 490-531.
- GUŞE, Muhammed Haşim, *el-Evkâfû'l-İslâmiyye fi'l-Kudsi's-Şerîf, I-II*, IRCICA, İstanbul 2009.
- GÜLER, Mustafa, "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Mes'elesinde Cerde Başbuğluğu", *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası, İdarî, Siyasî ve Sosyal Yapı, Milletlerarası İlmî Toplantı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 465-496.
- GÜLER, Mustafa, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, Çamlıca, İstanbul 2013.

- GÜLER, Mustafa, *Gülnûş Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı-I*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.
- GÜLER, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca, İstanbul 2011.
- GÜNEŞ, Hasan Hüseyin, *Kudüs Meğâribe Mahallesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017.
- GÜNEŞ, Hasan Hüseyin, *Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2017,
- GÜRKAN, Salime Leyla, *Yahudilik*, İsam Yayınları, Ankara 2017.
- HADÎDÎ, *Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi) (1285-1523)*, (haz. Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- el-HANBELÎ, Mücîrüddîn, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, I, Mektebetü'l-Muhtesib, Amman, 1973.
- HARMAN, Ömer Faruk, "Kudüs", *DİA*, Cilt XXVI, Ankara 2002, ss. 323-327.
- HATUNOĞLU, B. Yalçın, *İdris-i Bitlisi'nin Selim-Namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1998.
- HAWARÎ, Mahmoud, "The Citadel(Qal'a) in the Ottoman Period: An Overwiev", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000.
- HEYD, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford University, Oxford 1960.
- Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih, II*, Matbaa-i Amire, Dersaadet ty.

HOFMAN, Yitzhak "The Administration Under Egyptian Rule", *Studies on Palestine in the Ottoman Period*, (ed. Moshe Maoz), Magnes, Jerusalem 1975, pp. 311-333.

el-HÛRÎ, Münir, *Sayda Abra Hakbi't-Târîh*, Mektebetü't-Ticârî, Beyrut 1966.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Cihet", *DİA*, Cilt VII, İstanbul 1993, s. 546-548.

KARAÇELEBİZÂDE, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Matbaatü Bulak, Mısır 1832.

KARAKOÇ, Sarkis, *Külliyât-ı Kavanîn*, Dosya No: 2/4007.

KARAKOÇ, Sarkis, *Külliyât-ı Kavanîn*, Dosya No: 2/6389.

KARAL, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1938.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

KARAMAN, M. Lütfullah, "Filistin", *DİA*, Cilt XIII, İstanbul 1996, ss. 89-103.

KAYA, Münir Yaşar, "İslam Vakıf Hukukunda Mevkûfun Aleyhte Bulunması Gereken Şartlar Açısından "Vakf ale'n-nefs" Meselesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Cilt XVIII, Konya 2016.

KAYA, Münir Yaşar, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2017.

KAYA, Süleyman, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.

- KILIÇ Sami ve SATIŞ, İhsan, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, Vol. 3/3, 2011, ss. 225-244.
- el-KUDÂT, Ahmed Hamid İbrahim, *Nasâra'l-Kuds Dirâsetü fî Dav'i'l-Vesâiki'l-Osmâniyye*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2007.
- KURŞUN, Zekeriya, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2017, ss. 281-311.
- KURŞUN, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, TTK, Ankara 1998
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Medine (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, Cilt XXVIII, Ankara 2003, ss. 311-318.)
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, Cilt XXVIII, Ankara 2003, ss. 563-572.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Seyyid", *DİA*, Cilt XXXVII, İstanbul 2009, ss. 40-43.
- LENTZ, Thierry, *Napoléon*, (çev. İdil Engindeniz), Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- LİEBER, Sherman, *Mystics and Missionaries, The Jews in Palestine 1799-1840*, University of Utah Press, Salt Lake City 1992.
- Lütfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1341.
- MADDEN, Richard Robert, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, Henry Colburn, London 1829.
- MA'OZ, Moshe, "Changes in the Position and Role of the Syrian Ulama in the 18th and 19th Centuries", *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, (ed. Thomas Philipp), Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992.
- MARSOT, Afaf Lutfi Al-Sayyid, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, (çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

- MAYDAER, Saadet, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, Cilt XV, Sayı 2, ss. 365-381.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye, I-IV*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1307-1311.
- el-MEDENÎ, Ziyâd Abdülaziz, *Evkâfî'l-Kuds fi'l-Karni's-Sâmin Aşar el-Milâdî, Vezâretü's-Sekâfe*, Amman 2011.
- MEİSTERMANN, Barnabas, "Tomb of the Blessed Virgin Mary", *The Catholic Encyclopedia, XIV*, The Encyclopedia Press, 1913.
- MENNA', Adel, "Eigtheenth and Nineteenth Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol. XXIV/1, 1994.
- MENNA', Adel, *A'lâmu Filistîn fi Evâhiri Ahdi'l-Osmânî (1800-1918)*, Müessesetü'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye, Beyrut 1995.
- MENNA', Adel, *Livâü'l-Kuds fi Evâsıtı'l-Ahdi'l-Osmanî*, Müessesetü Dirâseti'l-Filistîniyye, Beyrut 2008.
- MUMCU, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1986.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât, I-IV*, (haz. Yılmaz Kurt), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs*, I-II, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2016.
- Mütercim Âsım Efendi, *Âsım Tarihi*, İstanbul ty.
- OATES, Joan, *Babil*, (çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2015.
- OLİN, Stephen *Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land*, Harper&Brothers, Newyork 1844.

- ÖKSÜZ, Mustafa, "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, Sayı 2, 2018, ss. 9-32.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkâf*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1307.
- ÖZCOŞAR, İbrahim "Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası ilişkiler: Ermeni-Süryani Örneği", *Mukaddime*, Cilt V, Sayı 2, 2014, ss. 1-14.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-IV, MEB, İstanbul 1993.
- PAMUK, Bilgehan, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, Erzurum 2001, ss. 233-257.
- PAPPE, Ilan, *The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty The Husaynis 1700-1948*, Saqi Books, London 2010.
- PERİ, Oded, *Christianity Under Islam in Jerusalem The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill, Leiden 2001.
- PHİLİPP, Thomas, *Acre The Rise and Fall of a Palestinian City 1730-1831*, Columbia University Press, New York 2001.
- RABÂYA'A, İbrahim, *Târîhu'l-Kuds fi'l-Asri'l-Osmânî fi dav'i'l-vesâ'ik hilâl m. 1600-1700*, Mektebetü Külli Şey, Yafa ty.
- RAFEQ, Abdul-Karim, "Ottoman Jerusalem in the Writings of Arab Travellers", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000.

- RAFEQ, Abdul-Karim, "The Political History of Ottoman Jerusalem", *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, (ed. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand), Altajir World of Islam Trust, London 2000.
- RAFEQ, Abdul-Karim, Kâfiletü'l-Hacci's-Şamî ve Ehemmiyetühâ fi'l-Ahdi'l-Osmanî, *Dirâsâtü Târihiyye*, Şam 1981, ss. 9-28.
- Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli, II*, (haz. Abdülkadir Özcan vd.), Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Alfa Tarih, İstanbul 2018.
- ROBINSON DİVİNE, Donna, *Politics and Society Ottoman Palestine: The Arab Struggle for Survival and Power*, Lynne Rienner Publishers, London 1994.
- ROBINSON, George, *Travels in Palestine and Syria*, Vol. II, Henry Colburn, London 1837.
- ROSEN, Minna, "The Naqib el-Ashraf Rebellion in Jerusalem and Its Repercussions on the City's *Dhimmi*", *Asian and African Studies: Journal of the Israel Oriental Society*, Vol. XVIII, The Institute of Middle Eastern Studies University, Hafia 1985, p. 249-270.
- es-SEVÂRİYYE, Selîm Cum'a, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye fî Medîneti'l-Kuds (1750-1800)*, Dârü Âlemi's-Sekâfe, Kudüs 2009.
- SEVERCAN, Şefaettin, *Keşfi'nin Selim-namesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 1988.
- SHAW Stanford J. and SHAW, Ezel Kural *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II, Cambridge University Press, New York 1977.
- SHAW, Stanford J. *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III (1789-1807)*, Harvard University Press, Cambridge 1971.

- SİLAHŞÖR, *Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab*, Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi, Nur-ı Osmaniye Koleksiyonu, Defter No: 4087.
- SİNGER, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema Bulutsuz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- SİNGER, Amy, *Osmanlı'da Hayırseverlik, Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, (çev. Dilek Şendil), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Solakzâde Tarihi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1297.
- SPYRDİON, S. N. "Annals of Palestine, 1821-1841", *Journal of the Palestine Oriental Society*, Vol. XVIII, Jerusalem 1938.
- SROOR, Musa, "The Real Estate Market in Jerusalem between Muslims and Christians (1800-1810)", *Oriente Moderno*, 93, 2013, p. 561-576.
- STEİH, Abdalqader, *Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII. yüzyılın ilk yarısı)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.
- STRATHERN, Paul, *Napoleon in Egypt*, Bantam Books, New York 2009.
- Şair Nedim Efendi, *Müneccimbaşı Tarihi Tercümesi*, III, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1285.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul 1317.
- eş-ŞİHÂBÎ, Emir Ahmed Haydar, *Kıssatü Ahmed Bâşâ el-Cezzâr ma'a Nabolyon Bonabart*, (thk. Abdülaziz Cemalüddin), Mektebetü Medbuli, Kahire 2008.
- ŞİRİN, İbrahim, "Seyahatnâmelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 14, 2012, ss. 101-113.

- TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- TANMAN, Baha "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", II, *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Hatay 2000, ss. 515-531.
- TAŞ, Hülya, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilir?" *Bilig*, Sayı 44, 2008, ss. 25-44.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabettin, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Bonaparte'ın Akkâ Muhâsarası", *Tarih Dergisi*, Cilt XV, Sayı 20, 1965, ss. 1-20.
- TİBAWÎ, A. L. *Russian Cultural Penetration of Syria-Palestine in the Nineteenth Century*, Billing&Aons Limited, London 1966.
- TOLEDANO, Ehud, "The Sancaq of Jerusalem in the Sixteenth Century: Aspects of Topography and Population", *Archivum Ottomanicum*, Vol. 9, Wiesbaden 1984, pp. 279-319.
- TUĞLUCA, Murat, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 2012-2 (Balkan Özel Sayısı-II), ss. 107-128.
- TUĞLUCA, Murat, *Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Mekanizması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- UĞUR, Yunus, "Mahkeme Kayıtları (Şer'îye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(TALİD)*, Cilt I, Sayı 1, 2003, ss. 305-344.
- UĞUR, Yunus, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(TALİD)*, Cilt III, Sayı 6, 2005, s. 9-26.

- UNAN, Fahri, "Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet", *Adâlet Kitabı*, (Ed. Selim Aslantaş vd.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, III*, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, (haz. Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- VAN BERCHEM, Max, *Matériaux pour un Corpus inscriptionum Arabicarum, Teil: 2 Syrie du Sud. 2: Jérusalem "Haram"*, Kairo 1927.
- Vankulu Mehmed, *Vankulu Lügati*, (haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.
- WILSON, William Rae, *Travels in Egypt and Holy Land*, Longman etc, London 1824.
- YARAMIŞ, Ahmet, "II. Mahmut Döneminde Filistin Bölgesinden Asker Alımı İçin Yapılan Girişimler", *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu*, TTK Basımevi, Ankara 2013, ss. 13-22.
- YILMAZ, Özgür, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısında Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 2, 2013, ss. 587-614.
- YURDAKUL, İlhami, "Kudüs Deyrussultan Manastırı'nda Habeşlilerin ve Mısır Kıptilerinin Dinî-Siyasî Nüfuz Mücadelesi", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, ss. 198-237.
- YURDAKUL, İlhami, "Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, ss. 238-262.

ZARCONE, Thierry, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, (çev. Berna Akkıyal), Kabcacı Yayınıcılık, İstanbul 2012.

ZE'EVİ, Dror, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

ez-ZEYYÂNÎ, Ebu'l-Kasım b. Ahmed b. Ali, *Tercümânetü'l-Kübrâ fî Ahbâri'l-Ma'mûr Berren ve Bahren*, (thk. Abdülkerim el-Fîlâlî), Darü'n-Neşri'l-Marife, Rabat 1991.

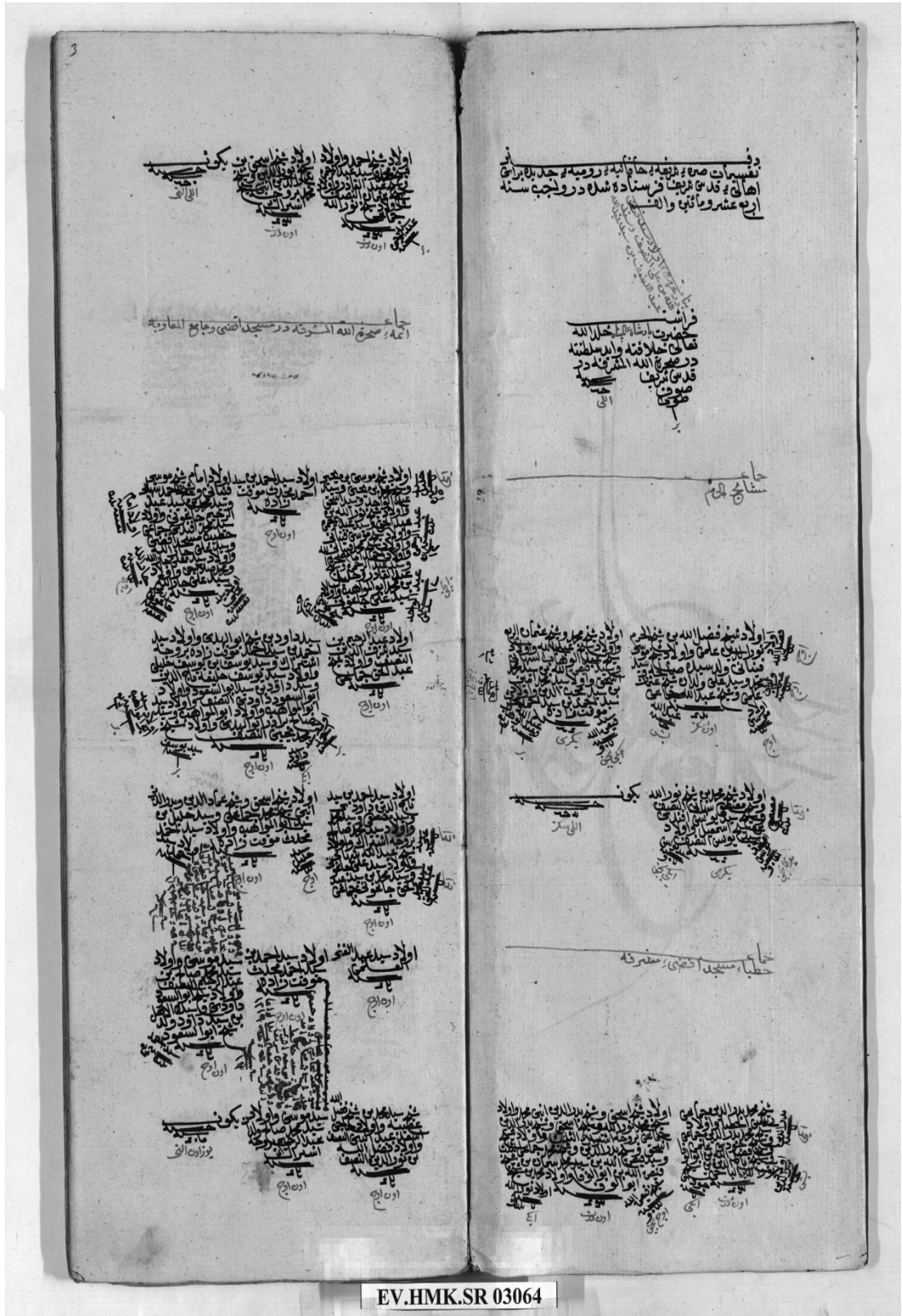

EKLER

EKLER DİZİNİ

Ek 1. Osmanlı Devleti'nin Fransa Devleti'ne Harp İlanına Dair Fetvalar	233
Ek 2. Kudüs'ün Ebulmerak Muhammed Paşa'ya Malikâne Usulüyle Tevcihi (C. DH. 64/3163)	234
Ek 3. Kudüs Kalesinin Tamir Keşif Raporu (21 Kasım 1821).....	235
Ek 4. Sayda Valisi Süleyman Paşa Tarafından Kurulan Vakfın Kaydı (KŞS, nr. 290, s. 308.).....	236
Ek 5. Ebu Nebbût Muhammed Ağa Tarafından Kurulan Vakfın Kaydı (KŞS, nr. 295, s. 159.).....	236
Ek 6. Kudüs'te Pazar Camii Olarak Bilinen Camiye Ait Vakfın Nısf Tevliyetine Mutasarrıf Seyyid Hasan'ın Görevini 100 Zolota Karşılığında Seyyid Salih'e Devri (KŞS, nr. 295, s. 21.).....	236
Ek 7. 1213 Tarihli Kudüs Surre Defterinin İlk Sayfası (EV. HMK. SR. d, nr. 3064, s. 1).....	237
Ek 8. Rumların Kuds-i Şerîf'teki Ziyaretgâhlarına Ermenilerin İştiraklerine Mutazammın Olup evâil-i Cemaziyelahir 1218 Tarihinde Tecdit Olunan 1171 Tarihli Fermanın Terkin Kaydı Hakkında Ferman-ı Âlî (evâsıt-ı Receb 1218) (Sarkis Karakoç, Külliyyât-ı Kavanîn, Dosya No: 2/4007)	238
Ek 9. Kamame Kilisesi Tamirine Dair Fransa Maslahatgüzarının Talepleri Üzerine II. Mahmud'un Hattı (HAT, 1241/48258)	239
Ek 10. Harem-i Şerîf Dış Görünümü (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90502/28, XIX. yy. sonu).....	240
Ek 11. Harem-i Şerîf İç Görünümü (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90502/28, XIX. yy. sonu).....	240
Ek 12. Kamame Kilisesi Dış Görünüşü (2018)	241
Ek 13. Kilise İçindeki Hıristiyan Cemaatlere Ait Kandiller (2018)	241
Ek 14. Nebi Davud Külliyesi'nde İbadet Eden Yahudiler (2018)	242
Ek 15. Ağlama(Burak) Duvarı'nda İbadet Eden Yahudiler (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 90502/23, XIX. yy. sonu)	242

Ek 7. 1213 Tarihli Kudüs Surre Defterinin İlk Sayfası (EV. HMK. SR. d, nr. 3064, s. 1)

Ek 10. Harem-i Şerîf Dış Görünümü (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90502/28, XIX. yy. sonu)

Ek 11. Harem-i Şerîf İç Görünümü (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90502/28, XIX. yy. sonu)

Ek 12. Kamame Kilisesi Dış Görünüşü (2018)

Ek 13. Kilise İçindeki Hristiyan Cemaatlere Ait Kandiller (2018)

Ek 14. Nebi Davud Külliyesi'nde İbadet Eden Yahudiler (2018)

Ek 15. Ağlama(Burak) Duvarı'nda İbadet Eden Yahudiler (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 90502/23, XIX. yy. sonu)

ÖZGEÇMİŞ

Ad SOYAD: Abdullah ÇAKMAK

Anabilim Dalı: Tarih

Kişisel Bilgiler

Doğum Yeri ve Yılı: Yığılca/1985

Eğitim

Yüksek Lisans: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisans: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İş/İstihdam

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (2010-2014)

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi (2014-)

Yabancı Dil ve Puanı (YÖKDİL Temmuz 2017):

İngilizce 65